

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία
και Ιστορία της Τέχνης»

Ειδίκευση: «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία: ελληνοβενετικός,
οθωμανικός, νεότερος ελληνικός κόσμος»

Θέμα: Προνοιακή και ποινική μεταχείριση ανηλίκων
στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα: το παράδειγμα του
Συλλόγου Μεριμνης Ανηλίκων και του Σταθμού
Εφήβων

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Δημήτρης Παναγόπουλος

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Επόπτρια: Δήμητρα Λαμπροπούλου, επίκουρη καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Μέλη:

Έφη Αβδελά, ομότιμη καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μαρία Παπαθανασίου, αναπληρώτρια καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Αθήνα, 2024

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	5
Εισαγωγή.....	6
1. Τα ιδρύματα για τη στέγαση παιδιών και η διαχείριση των ανήλικων παραβατών. Μια ιστορική αναδρομή στην ελληνική περίπτωση.....	13
1.1 Η ιδρυματική περίθαλψη των παιδιών στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα.....	14
1.2 Βασικές εξελίξεις στην πολιτική της ιδρυματικής περίθαλψης των παιδιών κατά τον Μεσοπόλεμο και τη δεκαετία του 1940.....	18
1.3 Ο χάρτης των ιδρυμάτων παιδικής προστασίας μεταξύ των δεκαετιών 1950 – 1980...22	
1.4 Η συγκρότηση της δικαιοσύνης ανηλίκων στην Ελλάδα.....	27
1.5 Ο εγκλεισμός των ανηλίκων.....	29
1.6 Συμπεράσματα πρώτης ενότητας.....	32
2. Ο Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων: ιστορική διαδρομή και όψεις της λειτουργίας του τη δεκαετία του 1980.....	34
2.1 Η μεικτή οικονομία της πρόνοιας και παραδείγματα αποτύπωσής της στην πρόνοια για τα παιδιά στην Ελλάδα.....	34
2.2 Ο Σύλλογος Προστασίας Κρατούμενων Γυναικών και Ανηλίκων.....	40
2.3 Οι μετονομασίες του Συλλόγου, η πλήρης εξειδίκευσή του στην πρόνοια για τους ανήλικους και η λειτουργία του κατά τη μεταπολεμική περίοδο.....	45
2.4 Ο ΣΜΑ και ο Σταθμός Εφήβων τη δεκαετία του 1980.....	50
2.4.1 Η Γενική Συνέλευση, το Διοικητικό Συμβούλιο και τα έσοδα του ΣΜΑ.....	50
2.4.2 Το προσωπικό, η επιλογή των ανηλίκων και η καθημερινότητα του Σταθμού.....	56
2.5 Συμπεράσματα δεύτερης ενότητας.....	61
3. Σκιαγραφώντας τα υποκείμενα: πληροφορίες για τους ανήλικους και τους επαγγελματίες της πρόνοιας μέσα από τις κοινωνικές εκθέσεις.....	64
3.1.1 Οι συντάκτες των κοινωνικών εκθέσεων.....	65
3.1.2 Νέες επαγγελματικές κατηγορίες: κοινωνικού/-ές λειτουργοί και επιμελητές/-ήτριες ανηλίκων.....	67
3.2 Πληροφορίες για τους ανήλικους υπό το βλέμμα της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού Εφήβων: δημογραφικά στοιχεία και χρόνοι παραμονής στον Σταθμό Εφήβων...71	
3.3 Το οικογενειακό πλαίσιο των ανηλίκων και τα αίτια χωρισμού των οικογενειών.....	74
3.4 Οι υποθέσεις της δικαιοσύνης ανηλίκων: «ηθικός κίνδυνος» και «αντικοινωνική συμπεριφορά».....	79
3.5 Το ταξίδι των τοποθετήσεων.....	84
3.6 Συμπεράσματα τρίτης ενότητας.....	87
4. Υποκείμενα εν δράσει: όψεις κοινωνικής εργασίας με ανήλικους τη δεκαετία του 1980 και η αλληλεπίδραση ανηλίκων και επαγγελματιών της παιδικής πρόνοιας.....	89
4.1 Οι ανήλικοι στον κόσμο της εργασίας και η παρέμβαση της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού Εφήβων.....	89

4.2 Οι ανήλικοι, οι οικογένειές τους και η παρέμβαση των κοινωνικών λειτουργών του Σταθμού Εφήβων	94
4.3 Ομόφυλη και γυναικεία σεξουαλικότητα.....	102
4.4 Ανήλικοι και επαγγελματίες: υποκειμενικές στρατηγικές, κρίσεις και ρήξεις	110
4.5 Συμπεράσματα τέταρτης ενότητας	117
Συμπεράσματα	120
Πηγές - Βιβλιογραφία	125

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΜΟΣ	Αγροτικές Μεταβατικές Οικοκυρικές Σχολές
ΓΣ	Γενική Συνέλευση
ΔΣ	Διοικητικό Συμβούλιο
ΕΠΑ	Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων
ΕΣΕ	Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων
ΕΣΥΕ	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
ΕΤΕ	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ΝΠΔΔ	Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΠΠΠΠ	Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού
Σταθμός	Σταθμός Εφήβων
ΣΜΑ	Σύλλογος Μεριμνης Ανηλίκων
ΣΜΑΝ	Σύλλογος Μεριμνης Ανηλίκων και Νέων
Σύλλογος	Σύλλογος Προστασίας Κρατούμενων Γυναικών και Ανηλίκων
ΣΔΓ	Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας
ΥΕΑ	Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων
ΥΔ	Υπουργείο Δικαιοσύνης

Ευχαριστίες

Πρώτα από όλα θα ήθελα να ευχαριστήσω την επόπτριά μου, Δήμητρα Λαμπροπούλου. Οι ευχαριστίες αυτές δεν αφορούν μόνο στην καθοδήγηση και στις καίριες παρατηρήσεις της σε ό,τι αφορά στη συγγραφή της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου, αλλά και στη γνωριμία μας αρκετά χρόνια πίσω, ήδη από τον προπτυχιακό κύκλο σπουδών, χωρίς την οποία η συνέχιση των σπουδών μου σε μεταπτυχιακό επίπεδο δεν θα είχε συμβεί. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τις Έφη Αβδελά και Μαρία Παπαθανασίου, η συμμετοχή των οποίων στην τριμελή εξεταστική επιτροπή με τιμά ιδιαίτερα.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου Μερίμνης Αηλίκων και Νέων που μου παραχώρησε την άδεια για την πρόσβαση στο αρχείο του ΣΜΑΝ και τη Δήμητρα Αδαμαντίδου, η οποία μεσολάβησε το αίτημά μου προς το Διοικητικό Συμβούλιο. Οφείλω γενικότερα ευχαριστίες στο περιβάλλον του Σταθμού Εφήβων – παιδιά και συναδέλφους. Η ύπαρξή μου σε αυτό το πλαίσιο και η αλληλεπίδραση με αυτήν την κοινότητα ανθρώπων υπήρξε το εφαλτήριο έναυσμα αλλά και μια αστείρευτη πηγή έμπνευσης για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στον Β., που με βοήθησε να φτάσω στους πιο δυσπρόσιτους αποθηκευτικούς χώρους του Σταθμού για να βρω το αρχειακό υλικό της εργασίας.

Τέλος, οφείλω ευχαριστίες σε ένα σύνολο ανθρώπων από τον ευρύτερο κοινωνικό, οικογενειακό και φιλικό μου κύκλο, που με διάφορους τρόπους με στήριξαν κατά τη συγγραφή της εργασίας. Ευχαριστώ τη μητέρα μου και τις αδερφές μου για την πολύπλευρη στήριξή τους. Ευχαριστώ όσους και όσες με ανέχτηκαν τις περιόδους που με κατέβαλλε η βεβαιότητα της μη ολοκλήρωσης της συγγραφικής προσπάθειας. Μεταξύ των παραπάνω, ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Βασιλική Πηρούνια για τα πολύτιμα σχόλιά της επί των πρώτων επεξεργασιών του παρόντος κειμένου και για τις εξαιρετικά χρήσιμες βιβλιογραφικές προτάσεις της.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία πρόκειται να καταπιαστεί με το θέμα της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων κατά τον 20ο αιώνα, με ιδιαίτερη εστίαση στη δεκαετία του 1980. Οι ανήλικοι αυτοί, μέσω της παρέμβασης μια σειράς θεσμών και εξειδικευμένων επαγγελματιών, χωρίστηκαν από τα οικογενειακά τους πλαίσια και τοποθετήθηκαν σε ιδρυματικές δομές. Σκοπός είναι να μελετηθούν τόσο τα ίδια τα υποκείμενα τα οποία ενεπλάκησαν στις παραπάνω διαδικασίες, δηλαδή οι ανήλικοι αλλά και οι επαγγελματίες της παιδικής πρόνοιας που ανέλαβαν την ιδρυματική περίθαλψη και εποπτεία των ανηλίκων, όσο και οι φορείς και οι θεσμοί εντός των οποίων συνέβαινε η παραπάνω διαδικασία. Η συγκεκριμένη περίπτωση μελέτης στην οποία θα εμβαθύνουμε είναι ο Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων (σήμερα Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων και Νέων) και ο Σταθμός Εφήβων (στο εξής Σταθμός), στον οποίο από τη δεκαετία του 1920 φιλοξενούνταν και συνεχίζουν να φιλοξενούνται ανήλικοι που είχαν/έχουν τεθεί εκτός οικογενειακών πλαισίων για μια σειρά λόγων. Ακόμη πιο συγκεκριμένα, θα καταπιαστούμε με το αρχειακό υλικό το οποίο περικλείεται εντός τριάντα οκτώ ατομικών φακέλων ανηλίκων που δημιουργήθηκαν από την κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Η επιλογή του συγκεκριμένου αρχειακού υλικού προέκυψε από το γεγονός ότι η δεκαετία του 1980 είναι η πιο απομακρυσμένη χρονικά από το παρόν περίοδος στην οποία κατέστη δυνατό να ανευρεθεί ένας σημαντικός αριθμός ατομικών φακέλων ώστε να συγκροτηθεί το κύριο σώμα του υπό εξέταση αρχειακού υλικού. Παράλληλα, η επιλογή αυτή σχετίζεται με την επιθυμία να εστιάσουμε σε ένα αρχειακό υλικό που, πέραν του ότι είναι εντελώς ανεξερεύνητο, δύναται να λειτουργήσει αποκαλυπτικά ως προς όψεις της λειτουργίας των μηχανισμών προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων. Οι φάκελοι αυτοί έχουν δημιουργηθεί από επαγγελματίες του συγκεκριμένου χώρου και τα τεκμήρια που περιλαμβάνουν ήταν εμπιστευτικά και προορίζονταν για «εσωτερική χρήση». Αυτό το χαρακτηριστικό των φακέλων εκτιμήσαμε ότι θα έδινε την ευκαιρία να εμβαθύνουμε σε όψεις της διαδικασίας περίθαλψης και επιτήρησης ανηλίκων που είναι δύσκολα προσβάσιμες από την ιστορική έρευνα.

Η γέννηση της ιδέας για αυτήν την ερευνητική προσπάθεια έχει τη ρίζα της στο παρόν του γράφοντος, ο οποίος εργάζεται στον Σταθμό από τον Δεκέμβριο του 2021. Είναι, λοιπόν, μία ερευνητική προσπάθεια η οποία αφορμάται από το παρόν, από τα

ερεθίσματα του σύγχρονου κοινωνικού πλαισίου στο οποίο ο γράφων τοποθετείται, και στρέφει το βλέμμα της στο παρελθόν. Αποτελεί μια προσπάθεια ανασύνθεσης και κατανόησης του τρόπου που εμφανιζόταν μια κοινωνική συνθήκη και ένα σύνολο σχέσεων και διαδικασιών που συνεχίζουν να υφίστανται έως σήμερα, σε μια διαφορετική, όμως, ιστορική συγκυρία από την τρέχουσα, άρα και με διαφορετικές μορφές και περιεχόμενο. Ο Marc Bloch αναφέρει για τη σημασία του παρόντος στην ιστορική έρευνα: «Σε τελευταία ανάλυση, άσχετα με το αν το συνειδητοποιούμε, είναι από τις καθημερινές μας εμπειρίες που δανειζόμαστε και, αν χρειασθεί, τους προσδίδουμε νέες αποχρώσεις, τα στοιχεία που μας βοηθούν στην αποκατάσταση του παρελθόντος».¹

Το στοιχείο αυτό αναφέρεται για να τονιστεί ότι, πέραν των αλλεπάλληλων «στρώσεων» υποκειμενικότητας που χαρακτηρίζουν την κάθε ιστορική συγγραφική προσπάθεια –η οποία ξεκινά από αυτήν του/της δημιουργού του εκάστοτε τεκμηρίου που χρησιμοποιείται ως ιστορική πηγή σε μέλλοντα χρόνο και καταλήγει στον/στην ιστορικό που την αξιοποιεί και προσπαθεί να αναπαραστήσει το παρελθόν σε μεταγενέστερο χρόνο μέσω αυτής–,² στη συγκεκριμένη προσπάθεια προστίθεται μία επιπλέον «στρώση υποκειμενικότητας», αυτή της έντονα βιωματικής σχέσης του γράφοντος με τον πυρήνα του θέματος και πολύ ειδικών όψεών του. Στο πρώτο ξεφύλλισμα των φακέλων, που συνέβη τον Δεκέμβριο του 2022 στο πατάρι του κτηρίου που από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα φιλοξενεί τον Σταθμό, βρήκα μία αναφορά η οποία περιέγραφε τον τρόπο που προκλήθηκε μία φθορά στο ξύλινο πάτωμα ενός δωματίου του Σταθμού. Αντανακλαστικά, συνέβησαν δύο συνδέσεις. Αυτή η φθορά υπήρχε και υπάρχει ακόμη, ο γράφων τη συναντά κάθε μέρα που βρίσκεται στον εργασιακό του χώρο. Παράλληλα, αυτή η μικρή στιγμή «εξιχνίασης», τόνισε τους «κινδύνους» που προέκυπταν από αυτό το έντονο βιωματικό υπόστρωμα που έχει η συγκεκριμένη ερευνητική προσπάθεια. Κάθε τεκμήριο, κάθε κοινωνική έκθεση και οι πληροφορίες που περιλάμβαναν, περνούσαν μέσα από φίλτρα του παρόντος. «Τι θα κάναμε σε αυτή την περίπτωση;», «Αυτό μου θυμίζει τόσο πολύ τον [...]!», «Η φρασεολογία είναι τόσο προσβλητική!», «Αυτή η διαχείριση ήταν λανθασμένη. Θα ήταν τελείως διαφορετικές οι επιλογές σήμερα!», ήταν μερικές από τις σκέψεις που ακολουθούσαν την ανάγνωση του αρχαιακού υλικού και, δεδομένα,

---

¹ Marc Bloch, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1994, σ. 72.

² Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. Αντώνης Λιάκος, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 31, 1999, σ. 259-290.

ανάλογες σκέψεις θα προκύψουν αν οι σημερινοί φάκελοι της ψυχοκοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού ή οποιουδήποτε άλλου φορέα παιδικής προστασίας χρησιμοποιηθούν ως αρχειακό υλικό μετά από τέσσερις δεκαετίες.

Μπορεί, λοιπόν, αυτή η βιωματική σχέση να ήταν αδύνατο να εξαλειφθεί, υπήρχε, όμως, η αναγκαιότητα να «τιθασευτεί», ώστε να μην προκύψει ένα κείμενο που θα λειτουργούσε ως ένα ημερολόγιο σκέψεων και επερώτησης σε ό,τι έχει να κάνει με την εργασία στον τομέα της παιδικής προστασίας σήμερα ή ένα κείμενο που θα αμελούσε την προϋπόθεση κάθε συγγραφικής προσπάθειας από τη σκοπιά της ιστορίας να τοποθετεί το θέμα που επεξεργάζεται εντός του ιστορικού πλαισίου στο οποίο αυτό διαδραματίζεται. Η πρώτη επιλογή που έγινε σε σχέση με αυτό, ήταν η συγκεκριμένη περίπτωση να μελετηθεί στην προοπτική της ιστορικής διαδικασίας στην οποία εντάσσεται, η οποία είναι η διαμόρφωση της πρόνοιας για τα παιδιά που χαρακτηρίζονταν ως «απροστάτευτα», «παραβατικά» ή «σε ηθικό κίνδυνο», έννοιες τις οποίες θα συναντήσουμε στη συνέχεια. Ο Σταθμός, ήδη από την ίδρυσή του τη δεκαετία του 1920, συμπεριλάμβανε στο δυναμικό του παιδιά τα οποία είχαν αποτελέσει υποθέσεις της δικαιοσύνης ανηλίκων, ενώ, αν όχι από την πρώτη περίοδο λειτουργίας του, σίγουρα μεταπολεμικά και κατά τη δεκαετία του 1980 στο δυναμικό του συμπεριλαμβάνονταν και ανήλικοι οι οποίοι δεν είχαν απασχολήσει τη δικαιοσύνη ανηλίκων, αλλά για διάφορους προνοιακούς λόγους είχαν χωριστεί από την οικογένειά τους.

Έτσι, η πρώτη ενότητα της εργασίας αφιερώνεται σε μια ιστορική επισκόπηση του πλέγματος προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης των ανηλίκων από τις απαρχές του ελληνικού κράτους έως και τη δεκαετία του 1980, σε μια προσπάθεια να δημιουργηθούν συνδέσεις, να αναδειχθούν αποκλίσεις και να προκύψουν διάλογοι επικοινωνίας μεταξύ της «μεγάλης εικόνας» που προκύπτει από την ιστορία της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων στην Ελλάδα και της συγκεκριμένης περίπτωσης μελέτης που εξετάζεται στην παρούσα εργασία. Σε αυτήν την προσπάθεια αξιοποιήθηκε μέρος της σημαντικής σχετικής βιβλιογραφικής παραγωγής,³ αλλά και

---

³ Βλ. ενδεικτικά: Βάσω Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19ου αι.», *Μνήμων*, τ. 21, 1999, σ. 55-84, Γιάννης Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Δωδώνη, Αθήνα, 1986, Ιωάννης Μαστρογιάννης, *Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα, 1960, Έφη Αβδελά, *Νέοι εν κινδύνω: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Πόλις, Αθήνα, 2013, Λουκής Χασιώτης, *Τα παιδιά του Εμφυλίου. Από την κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον Έρανο της Φρειδερίκης 1936-1950*, Εστία, Αθήνα, 2013, Αγγαΐα Τρωϊάνου-Λουλά, *Η υπηρεσία*

μια έρευνα για τα ιδρύματα που φιλοξενούσαν παιδιά στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και στατιστικά στοιχεία για τα ιδρύματα κλειστής περίθαλψης παιδιών στην Ελλάδα από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.⁴

Η δεύτερη ενότητα είναι αφιερωμένη στην ιστορία του Συλλόγου Μερίμνης Ανηλίκων (στο εξής ΣΜΑ) από την ίδρυσή του με την επωνυμία Σύλλογος Προστασίας Κρατούμενων Γυναικών και Ανηλίκων το 1924, αλλά με ιδιαίτερη έμφαση στη δεκαετία του 1980. Το θέμα της ενότητας περιορίζεται σημαντικά σε σχέση με αυτό της προηγούμενης, δημιουργώντας ένα επόμενο επίπεδο εστίασης, πιο συγκεκριμένης, που αφορά έναν φορέα της παιδικής πρόνοιας και την ανάδειξη διάφορων πτυχών της δραστηριοποίησής του στον 20ό αιώνα. Η συγγραφή αυτής της ενότητας έχει δεχτεί την καθοριστική επιρροή του άρθρου των Αβδελά και Βασιλειάδου «Κοπιώδης εθελοντική εργασία, η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων στη μεταπολεμική Αθήνα», με το περιεχόμενο του οποίου γίνεται συστηματική προσπάθεια συνομιλίας.⁵ Μεταξύ άλλων, στην ενότητα θα μας απασχολήσει η έννοια της «μεικτής οικονομίας της πρόνοιας»⁶ και των αποτυπώσεων της στη λειτουργία του ΣΜΑ, άλλες όψεις της λειτουργίας, των χαρακτηριστικών και του στελεχειακού δυναμικού του ΣΜΑ και του Σταθμού στη διάρκεια του χρόνου και ειδικότερα στοιχεία για τα παραπάνω κατά τη δεκαετία του 1980. Σε αυτήν την προσπάθεια θα χρησιμοποιηθούν ως πηγές

επιμελητών των Δικαστηρίων Ανηλίκων, Σάκκουλας, Αθήνα, 1999, Βασιλική Ιωαννίδη-Ψυχογιού, *Ο θεσμός των αναμορφωτικών καταστημάτων-ιδρυμάτων αγωγής. Παιδαγωγική θεμελίωση και πράξη*, Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001.

⁴ Ο. Πανοπούλου-Μαράτου, Λ. Στάγκου, Δ. Γεωργιάς, Α. Λαμπίδη, Σ. Δοξιάδης, «Σχήματα ιδρυματικής περίθαλψης για παιδιά στην Ελλάδα: λειτουργία των ιδρυμάτων και επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών», στο Θεανώ Καλλινικάκη (επιμ.), *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα...*, Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του παιδιού, Αθήνα, 1988, σ. 49-65 και Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος ετών 1957-1978*.

⁵ Έφη Αβδελά, Δήμητρα Βασιλειάδου, «'Κοπιώδης εθελοντική εργασία': η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων στη μεταπολεμική Αθήνα», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σ. 101-123. Επίσης, σημαντικό άρθρο για τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες προέκυψε η δημιουργία του Συλλόγου Προστασίας Κρατούμενων Γυναικών και Ανηλίκων (πρώτη ονομασία του ΣΜΑ) είναι το Efi Avdela, "Performing the State? Public and private actors in the field of social provision in twentieth-century Greece" στο Fabio Giomi, Celia Keren, Morgan Labbe (επιμ.), *Public and Private Welfare in Modern Europe. Productive Entanglements*, Routledge, Λονδίνο, 2022, σ. 107-131.

⁶ Με τη συγκεκριμένη έννοια θα ασχοληθούμε συστηματικά στη σχετική ενότητα. Εδώ αναφέρουμε εν συντομία ότι αυτή αφορά στη συνέργεια μιας σειράς δρώντων παραγόντων και υποκειμένων στην άσκηση κοινωνικής πρόνοιας (κράτος, ιδιωτική πρωτοβουλία, εθελοντική δράση και διαφόρων ειδών συσσωματώσεις που παράγονται μέσα από την ώσμωση των παραπάνω παραγόντων και την ύπαρξη δικτύων φορέων και προσώπων που δρουν στον συγκεκριμένο τομέα. Για τη μεικτή οικονομία της πρόνοιας, βλ. ενδεικτικά: Harris Bernard, Bridgen Paul, "Introduction: The "Mixed Economy of Welfare" and the Historiography of Welfare Provision", στο Bernard Harris, Paul Bridgen (επιμ.), *Charity and Mutual Aid in Europe and North America Since 1800*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 1-18 και John Stewart, "The mixed economy of welfare in historical context", στο Martin Powell (επιμ.), *Understanding the mixed economy of welfare*, Policy Press, Μπρίστολ, 2019 (2007), σ. 21-40.

δημοσιεύματα σε περιοδικά (*Ο Αγώνας της Γυναίκας, Ελληνίς, Αστυνομικά Χρονικά*), βιβλιογραφικές πηγές με αναφορά στον ΣΜΑ που κατέστη εφικτό να ανευρεθούν, τεκμήρια που υπάρχουν στον φάκελο του Συλλόγου Μερίμνης Ανηλίκων και Νέων στο τμήμα Εταιρειών και Σωματείων του πρωτοδικείου Αθηνών και τα πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων του ΣΜΑ από το 1977 έως το 1991.

Στις τελευταίες δύο ενότητες η επικέντρωσή μας αφορά κυρίως στο περιεχόμενο τριάντα οκτώ φακέλων ανηλίκων που διέμεναν στον Σταθμό κατά τη δεκαετία του 1980, δημιουργώντας έτσι ένα τρίτο επίπεδο εστίασης, ακόμη πιο περιορισμένο από τα προηγούμενα δύο, αλλά συνάμα σε ανοιχτή επικοινωνία με αυτά. Πρόκειται για μία προσπάθεια προσέγγισης που ενέχει το μεθοδολογικό στοιχείο της μικροϊστορίας, της προσπάθειας, δηλαδή, διερεύνησης ιδιαίτερων πτυχών που ενέχουν ευρύτερα θέματα, μέσα από την εστίαση σε συγκεκριμένες και σαφώς οριοθετημένες περιπτώσεις μελετών, όπως είναι η ιστορία μιας μικρής κλίμακας τοπικότητας ή ενός ιδιαίτερου κύκλου ατόμων, με σαφή τοποθέτηση στον χώρο και τον χρόνο.⁷ Η δική μας περίπτωση μικροϊστορικής μελέτης, λοιπόν, αφορά στους συγκεκριμένους ανήλικους που έμειναν στον Σταθμό κατά τη δεκαετία του 1980, στους επαγγελματίες των διαφόρων θεσμών της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων που συνέτασσαν κείμενα και συγκέντρωναν τεκμήρια που αφορούσαν τους ανήλικους αυτούς και στην αλληλεπίδραση αυτών των δύο ομάδων. Είναι σαφές ότι το συγκεκριμένο αρχειακό υλικό ηγεμονεύεται πλήρως από τις απόψεις, τις στοχεύσεις και γενικότερα την υποκειμενικότητα των δημιουργών του, δηλαδή των εξειδικευμένων επαγγελματιών που ασχολούνταν με τις περιπτώσεις των συγκεκριμένων ανηλίκων.

Κάνοντας αυτήν την παραδοχή, θεωρούμε απαραίτητο να τονιστεί εισαγωγικά η θεωρητική σκοπιά μέσα από την οποία εξετάζεται το συγκεκριμένο αρχειακό υλικό. Οι συγκεκριμένοι/-ες επαγγελματίες –κυρίως κοινωνικοί/-ές λειτουργοί και επιμελητές/-ήτριες ανηλίκων– και η εμφάνιση αυτών των επαγγελματικών κατηγοριών δεν προέκυψαν αποκλειστικά ως μια αναγκαιότητα για την περίθαλψη «απροστάτευτων» ή «παραστρατημένων» ανηλίκων. Αντίθετα, το φαινόμενο συνδέεται με συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες η επιτήρηση, ο έλεγχος και η αναμόρφωση υποκειμένων που εμφάνιζαν αποκλίνοσες από τις

---

⁷ Για την μικροϊστορία βλ. ενδεικτικά Giovanni Levi, “On Microhistory” στο Peter Burke (επιμ.), *New perspectives on historical writing*, Polity Press, Cambridge, 2001 (1992), σ. 97-119.

κοινωνικά αποδεκτές και εγκεκριμένες συμπεριφορές, συστηματοποιήθηκε μέσω της δημιουργίας ενός πλέγματος θεσμών, φορέων και επαγγελματικών κατηγοριών που ανέλαβαν αυτόν τον ρόλο.⁸ Τέλος, σε σχέση με τη συγγραφή αυτών των δύο ενοτήτων, ένα βασικό σημείο βιβλιογραφικής αναφοράς και έμπνευσης είναι το βιβλίο της Έφης Αβδελά *Νέοι εν κινδύνω: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*,⁹ στο οποίο μελετώνται φάκελοι που διατηρούσε η Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων των δικαστηρίων ανηλίκων κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Όσον αφορά το περιεχόμενο της τρίτης και της τέταρτης ενότητας, επιλέχθηκε να γίνει η εξής διάκριση. Στην τρίτη ενότητα επιχειρείται να σκιαγραφηθούν τα υποκείμενα που η δράση τους εντοπίζεται στο αρχαιακό υλικό. Ποιοι ήταν οι συντάκτες των εκθέσεων, το φύλο τους, οι επαγγελματικές τους ιδιότητες και η ιστορική πορεία των συγκεκριμένων επαγγελματιών στην Ελλάδα; Σε σχέση με τους ανήλικους διαμένοντες στον Σταθμό Εφήβων, οι οποίοι ήταν αποκλειστικά αγόρια, ποιο ήταν το «κοινωνικό ιστορικό» τους, το δημογραφικό τους προφίλ και οι διαδρομές που ακολούθησαν εντός των διαφόρων φορέων παιδικής πρόνοιας; Τέλος, τι συνέβαινε όταν η δικαιοσύνη ανηλίκων ασχολούνταν με αυτούς και ποια η σημασία των εννοιών του «ηθικού κινδύνου» και της «αντικοινωνικής συμπεριφοράς» για τους επαγγελματίες που τις χρησιμοποιούσαν; Στην τέταρτη ενότητα εστιάζουμε κυρίως στο εσωτερικό του Σταθμού, στην ανάδειξη πτυχών της κοινωνικής εργασίας που έφεραν εις πέρας οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί του σε συγκεκριμένους τομείς (εργασία και οικογένειες των ανηλίκων), σε παραδείγματα εμπρόθετης δράσης των δρώντων υποκειμένων μέσα από συγκρουσιακές καταστάσεις αλλά και στο ζήτημα της πρόσληψης της σεξουαλικότητας των υπό επιτήρηση υποκειμένων από την πλευρά των επαγγελματιών που συνέτασσαν τις διάφορες εκθέσεις.

Ολοκληρώνοντας αυτήν την εισαγωγική ενότητα, μια τελευταία επισήμανση σχετίζεται με τη συμπερίληψη του ζητήματος της αποϊδρυματοποίησης στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Αυτή συμβαίνει κυρίως μέσω της διερεύνησης του τρόπου

---

⁸ Για αυτό το θεωρητικό πλαίσιο και σχετικές μελέτες που το χρησιμοποιούν, βλ. ενδεικτικά Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου, Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππα, Αθήνα, 1986 (1975), Nikolas Rose, *Governing the soul. The shape of private self*, Free Association Books, Λονδίνο, 1999 (1989), Jacques Donzelot, *The policing of families*, μτφρ. Robert Hurley, Pantheon Books, Νέα Υόρκη, 1979 (1977), Didier Fassin (επιμ.), *At the Heart of the State. The moral world institutions*, μτφρ. Patrick Brown, Didier Fassin, Pluto Press, Λονδίνο, 2015, Anthony Platt, *The Child Savers: The invention of delinquency*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο, 1969.

⁹ Αβδελά, *Νέοι...* ό.π.

που η συζήτηση για την αποϊδρυματοποίηση εμφανίζεται σε κείμενα επαγγελματιών της παιδικής πρόνοιας τη δεκαετία του 1980 αλλά και μέσω της ύπαρξης προσεγγίσεων του αρχαιακού υλικού υπό το πρίσμα της επιρροής που είχε η ιδρυματική ζωή πάνω στα υποκείμενα που εντάσσονταν σε αυτήν. Σε αυτή την προσπάθεια, βασική βιβλιογραφική αναφορά αποτελεί η συλλογή δοκιμίων του Erving Goffman που έχει εκδοθεί με τίτλο *Άσυλα*.¹⁰

---

¹⁰ Erving Goffman, *Άσυλα*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Ευρύαλος, Αθήνα, 1994(1961).

1. Τα ιδρύματα για τη στέγαση παιδιών και η διαχείριση των ανήλικων παραβατών. Μια ιστορική αναδρομή στην ελληνική περίπτωση.

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιαστεί σε αδρές γραμμές η ιστορία των ιδρυμάτων για τη στέγαση παιδιών στην Ελλάδα αλλά και η εξέλιξη των θεσμών ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων. Στις επόμενες ενότητες πρόκειται να εστιάσουμε στην ιστορία ενός συγκεκριμένου φορέα πρόνοιας για ανήλικους και της στεγαστικής δομής που αυτός διατηρούσε, στην οποία φιλοξενούνταν και ανήλικοι που είχαν σχετιστεί με τη δικαιοσύνη ανηλίκων Έτσι, με την παρούσα ενότητα επιδιώκουμε να προσεγγίσουμε το κύριο θέμα της εργασίας υπό το πρίσμα της ιστορικής διαδικασίας στο οποίο αυτό εντάσσεται. Υπό αυτήν την έννοια, δεν είναι στους στόχους μας να ξεδιπλωθεί μια πλήρης και εφ' όλης της ύλης παρουσίαση ενός τόσο ευρέος θέματος. Αντιθέτως, στοχεύουμε στην ψηλάφηση ιδιαίτερων θεματικών οι οποίες επικοινωνούν με τα ερωτήματα που τίθενται και τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που επιχειρούνται στις επόμενες ενότητες.

Οι πρώτες τρεις υποενότητες επικεντρώνονται στα ιδρύματα που στέγαζαν παιδιά και την εξέλιξή τους από τις απαρχές της ίδρυσης του ελληνικού κράτους έως και τη δεκαετία του 1980. Οι κοινωνικές διεργασίες που οδήγησαν στην εμφάνιση τους, τα κοινωνικά στρώματα που ανέλαβαν σχετικές πρωτοβουλίες, η επιρροή που είχαν σε αυτά οι κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και ιδιαίτερα η ταραγμένη δεκαετία του 1940, η μαζικοποίηση των προνοιακών φορέων για παιδιά κατά τη μεταπολεμική περίοδο και η εμφάνιση του κινήματος της αποϊδρυματοποίησης, είναι τα βασικά ζητήματα που θα καταπιαστούμε. Ταυτόχρονα, θα εστιάσουμε σε όψεις της λειτουργίας των ιδρυμάτων και πτυχές της ιδρυματικής ζωής, ζητήματα στα οποία συχνά θα επανερχόμαστε στις επόμενες ενότητες, στοχεύοντας να δημιουργηθεί ένα πεδίο διαλόγου μεταξύ της ήδη υπάρχουσας σχετικής ιστοριογραφικής παραγωγής και των ευρημάτων από τη δική μας περίπτωση μελέτης. Οι επόμενες δύο υποενότητες θα εστιάσουν στη συγκρότηση και την εξέλιξη των θεσμών της δικαιοσύνης ανηλίκων, των επαγγελματιών που τους στελέχωναν και των σωφρονιστικών και αναμορφωτικών θεσμών που είχαν ως αποδέκτες τους ανήλικους παραβάτες. Τα ζητήματα αυτά μας ενδιαφέρουν τόσο γιατί στο αρχαιακό υλικό υπάρχουν κείμενα επαγγελματιών του παραπάνω χώρου όσο και γιατί αρκετοί από τους ανήλικους των οποίων τους φάκελους θα εξετάσουμε, είχαν σχετιστεί με τους παραπάνω θεσμούς και τους/τις επαγγελματίες που τους στελέχωναν.

1.1 Η ιδρυματική περίθαλψη των παιδιών στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα

Το ορφανοτροφείο της Αίγινας ιδρύθηκε το 1828 με πρωτοβουλία του Ιωάννη Καποδίστρια. Η κάλυψη των επιτακτικών αναγκών που είχαν προκύψει για την περίθαλψη των ορφανών παιδιών του πολέμου, ήταν η αιτία για την τόσο πρόωρη ίδρυση ενός τέτοιου οργανισμού, κάτι που μαρτυράται από το γεγονός ότι την πρώτη περίοδο λειτουργίας του φιλοξενούσε περί τα 500 παιδιά.¹¹ Αν και αυτή η πρώτη απόπειρα παράκμασε γρήγορα και εν τέλει το ορφανοτροφείο οδηγήθηκε στο οριστικό κλείσιμο το 1844,¹² φαίνεται ότι συγκέντρωνε κάποια βασικά χαρακτηριστικά της ιδρυματικής περίθαλψης των ανηλίκων που θα επικρατήσουν στον συγκεκριμένο τομέα της παιδικής πρόνοιας καθ' όλον τον 19ο αιώνα και για σημαντικό μέρος του 20ού.

Όσον αφορά στην ίδρυσή του ορφανοτροφείου, τρία στοιχεία ξεχωρίζουν για την αξιοσημείωτη επαναληψιμότητα με την οποία τα συναντάμε σε επόμενες αντίστοιχες προσπάθειες: η πηγή χρηματοδότησής του και το αιτιολογικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται ότι στηρίχθηκε η ίδρυσή του. Σε σχέση με τη χρηματοδότηση, στο ορφανοτροφείο της Αίγινας εγκαινιάζεται ένας μεγάλος κύκλος από δωρεές ιδιωτικών κεφαλαίων προς τα ιδρύματα που φιλοξενούσαν παιδιά, καθώς δέχτηκε σημαντικά χρηματικά ποσά από ευεργέτες της διασποράς.¹³ Σε σχέση με τους λόγους που ο Καποδίστριας προέβη στην ίδρυση του ορφανοτροφείου, αναφέρονται τα εξής για την κατάσταση των ορφανών παιδιών της περιόδου: «[...] ή είχαν προσκολληθή ως ψυχογυιοί εις τα διάφορα σώματα του στρατού, ή περιεφέροντο ως επαίται, διαφθειρόμενοι και διαφθείροντες και αποβαίνοντες αληθής μάστιξ της Κοινωνίας. Εσκέφθη λοιπόν ευθύς αμέσως [ο Καποδίστριας] να συμπεριλάβη όλα αυτά τα παιδιά, τα οποία εθεώρει ως την μόνην και καλλίστην της Ελλάδος ελπίδα εις εν εθνικόν εκπαιδευτικόν Ίδρυμα, δια να τα σώση από την έκλυσιν του στρατοπέδου και από τας συνεπείας της δυστυχίας και του πλάνητος βίου».¹⁴ Στο παραπάνω απόσπασμα συμπεκνώνεται με εξαιρετική ευγλωττία η αντίληψη ότι τα περιπλανώμενα και απροστάτευτα παιδιά τελούν υπό καθεστώς ηθικού κινδύνου, άρα χρήζουν σωτηρίας, και συνάμα αποτελούν παράγοντες κοινωνικής αστάθειας και κινδύνου.

---

¹¹ Ληξουριώτης, ό.π., σ. 139-140.

¹² Στο ίδιο, σ. 147.

¹³ Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 53.

¹⁴ Το απόσπασμα αποτελεί παράθεμα από το Δ. Σ. Μπαλάνος, *Η περίθαλψις τών ορφανών εν τω Ελληνικό κράτει*, Αθήνα, 1919, όπως παρατίθεται στο Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 50-51.

Το τρίτο χαρακτηριστικό που συναντάται με συνέπεια στις επόμενες προσπάθειες ιδρυματικής περίθαλψης, είναι η έμφαση στην τεχνική εκπαίδευση και την κατάρτιση των ανηλίκων μέσω της εργασίας. Στο ορφανοτροφείο της Αίγινας λειτούργησε μια σειρά εργαστηρίων τα οποία, πέραν της εκπαίδευσης σε τεχνικά επαγγέλματα, επέτρεπαν την αποταμίευση ενός χρηματικού ποσού, το οποίο αργότερα αποδιδόταν στους τρόφιμους ώστε αυτοί να μπορούν να αγοράσουν τα απαραίτητα εργαλεία μετά την αποχώρησή τους από το ορφανοτροφείο και άρα να είναι σε θέση να ασκήσουν το τεχνικό επάγγελμα στο οποίο είχαν εκπαιδευτεί κατά τη διαμονή τους, εξασφαλίζοντας έτσι τον βιοπορισμό τους. Παράλληλα, εντός του ορφανοτροφείου λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο με σκοπό την κάλυψη των αναγκών της στοιχειώδους εκπαίδευσης των τροφίμων.¹⁵

Σε μια σειρά χωρών του δυτικού κόσμου η ιδρυματική περίθαλψη των ανηλίκων θα φτάσει σε σημείο κορύφωσης ήδη από τη δεκαετία του 1830, καθώς είχαν συσσωρευθεί οι κοινωνικοοικονομικοί όροι και επιπλέον είχε προηγηθεί μια μακρά περίοδος παράδοσης στη λειτουργία της ιδρυματικής περίθαλψης,¹⁶ συνθήκες που δεν αντιστοιχούσαν στην ελληνική περίπτωση. Στον ελληνικό χώρο ο κύκλος των ιδρυμάτων για τη στέγαση παιδιών θα εκκινήσει σε στέρεες βάσεις από τη δεκαετία του 1850 και θα συνεχιστεί σε όλο το β' μισό του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού με βασικό μοχλό τη δυναμική που πρόσφερε η εμπλοκή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και η ανάπτυξη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας επιφανών εκπροσώπων της αστικής τάξης, πολύ συχνά γυναικείου φύλου. Η δυναμική παρουσία των αστών γυναικών στον συγκεκριμένο τομέα έχει αποδοθεί στην επικράτηση αντιλήψεων που θεωρούσαν ότι οι γυναίκες έχουν έμφυτη την τάση για φροντίδα προς άλλα υποκείμενα και στον καθοριστικό ρόλο που τους αποδιδόταν στην εξασφάλιση της κοινωνικής αναπαραγωγής ως υπεύθυνες για τη διαπαιδαγώγηση και την ηθική συγκρότηση της νέας γενιάς.¹⁷ Εξαιτίας των παραπάνω κατεστημένων αντιλήψεων, η πρόνοια αναδείχθηκε ως ένα προνομιακό πεδίο δραστηριοποίησης των γυναικών και ένα από

---

¹⁵ Ληξουριώτης, ό.π., σ. 41-44.

¹⁶ Hugh Cunningham, *Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Σμίλη, Αθήνα, 2016 (1995), σ. 246-247.

¹⁷ Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Τυπωθήτω, 2000, σ. 173-174.

τα κύρια κανάλια μέσα από τα οποία διεκδίκησαν χώρο στο κοινωνικοπολιτικό προσκήνιο τον 19ο αιώνα.¹⁸

Μετά το κλείσιμο του ορφανοτροφείου της Αίγινας και τη μεσολάβηση έντεκα χρόνων χωρίς τη λειτουργία αντίστοιχου ιδρύματος στα όρια του ελληνικού κράτους,¹⁹ ακολουθεί η εμφάνιση μιας σειράς ιδρυμάτων για την περίθαλψη απροστάτευτων παιδιών. Η αρχή έγινε το 1855 με το Αμαλείο Ορφανοτροφείο στην Αθήνα και το 1856 ξεκίνησε η λειτουργία του ορφανοτροφείου Γεώργιου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, επίσης στην Αθήνα, αμφότερα οικονομικά στηριγμένα σε πόρους της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Το 1855 ξεκινά τη λειτουργία του το δημοτικό ορφανοτροφείο αρρένων στη Σύρο, το οποίο θα στεγαστεί σε οίκημα που παραχώρησε ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης. Ο ίδιος θα χρηματοδοτήσει επίσης την ίδρυση ορφανοτροφείου θηλέων στην Ερμούπολη το 1874. Το 1859 εγκαινιάστηκε η λειτουργία του δημοτικού βρεφοκομείου της Αθήνας, το οποίο δέχτηκε πλήθος δωρεών από πλευράς ιδιωτών για τη στήριξή του. Το 1874 ιδρύθηκε το Παιδαγωγείον ορφανών και απόρων παιδιών από τη Φιλανθρωπική Εταιρία Πειραιά, το οποίο έναν χρόνο αργότερα θα μετονομαστεί σε ορφανοτροφείο Ελένης Ν. Ζάνη, μετά την προσφορά της διαθήκης της Ελένης Ζάνη στο ίδρυμα. Τέλος, το 1903 ξεκίνησε η λειτουργία του Χατζηκυριάκειου Ορφανοτροφείου Θηλέων στον Πειραιά με πρωτοβουλία και χρηματοδότηση των Ιωάννη και Μαριγώς Χατζηκυριάκου.²⁰

Όσον αφορά στις κοινωνικές συνθήκες οι οποίες επέτρεψαν την ανάληψη σχετικών πρωτοβουλιών από τους αστούς φιλανθρώπους της περιόδου, μια βασική θέση που έχει διατυπωθεί στη σχετική βιβλιογραφία συνδέει την εμφάνιση των ιδρυμάτων με τις νέες κοινωνικές δυναμικές που αναδύθηκαν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι οι δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν για τα κατώτερα στρώματα στις μεγάλες πόλεις μέσα από τη

---

¹⁸ Για το συγκεκριμένο ζήτημα υπάρχει πλούσια διεθνής βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Elisabeth Wilson, *Women and the Welfare State*, Routledge, Λονδίνο, 1977, Gisela Bock, Pat Thane (επιμ.), *Maternity and gender policies. Women and the rise of the European welfare states, 1880s-1950s*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994.

¹⁹ Ελένη Καλλιγά, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα και Ιωάννινα, 1990, σ. 99.

²⁰ Ληξουριώτης ό.π., σ. 150-157. Για αναλυτικότερες πληροφορίες για την ίδρυση και τους όρους λειτουργίας του ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα και του Αμαλείου ορφανοτροφείου, βλ. Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 186-210 και Καλλιγά, ό.π., σ. 113-148. Για το δημοτικό βρεφοκομείο Αθηνών, την οικονομική του οργάνωση και τη σημασία των ιδιωτικών δωρεών στη λειτουργία του, βλ. Πελαγία Μαρκέτου, «Προνοιακές πολιτικές για τα έκθετα βρέφη. Το δημοτικό βρεφοκομείο Αθηνών, Αθήνα 19ος αιώνας», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΕΚΠΑ, 1999, σ. 63-68.

διαδικασία της αστικοποίησης και η εμφάνιση φαινομένων όπως η αστεγία, η επαιτεία και η αλητεία, δηλαδή η ύπαρξη περιπλανώμενων παιδιών στους δρόμους με μικροπαραβατικές συμπεριφορές, σε συνδυασμό με τους κινδύνους για τη δημόσια υγεία –κυρίως την επιδημία χολέρας το 1854– κινητοποίησαν επιφανείς εκπροσώπους της αστικής τάξης. Πέρα από τα φιλάνθρωπα αισθήματα, η ύπαρξη περιπλανώμενων και απροστάτευτων παιδιών εκλαμβάνονταν ως απειλή για την καθεστηκυία κοινωνική τάξη, καθώς αναπαρήγαγε αμφιβόλου ποιότητας ηθικές αξίες και αδυναμία κοινωνικής ενσωμάτωσης των απροστάτευτων παιδιών και μελλοντικών ενηλίκων. Οι φιλάνθρωποι αστοί, λοιπόν, θα αποδώσουν στον εαυτό τους και στη σχετική δράση που ανέλαβαν έναν εκπολιτιστικό ρόλο, θα αναλάβουν την περίθαλψη, τη μόρφωση και την ηθικοποίηση των «εν κινδύνω» υποκειμένων, ώστε να τους/τις καταστήσουν χρηστούς πολίτες και παράλληλα να αποτρέψουν την διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής, που πιθανώς να προέκυπτε από την ύπαρξη ενός πλήθους μελλοντικών πολιτών που θα βρίσκονταν στο φάσμα του κοινωνικού περιθωρίου ήδη από την παιδική τους ηλικία.²¹ Σε αυτό το πλαίσιο καταγράφονται περιπτώσεις όπου τα υπό προστασία υποκείμενα εντάσσονταν με έναν καταναγκαστικό τρόπο στο υπό διαμόρφωση σύστημα «σωτηρίας» που τα αφορούσε.²² Η ύπαρξη αντίστοιχων φόβων και η ανάληψη σχετικών δράσεων παρατηρείται και στον διεθνή χώρο, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα προηγείται χρονικά από την εμφάνιση του φαινομένου στην Ελλάδα και συνδέεται με την πραγματική ή δυνητική παραβατικότητα των ανηλίκων που βρίσκονταν εκτός ή σε αμφιβόλου ποιότητας οικογενειακά πλαίσια.²³

Μαζί με την κάλυψη των βασικών βιοτικών αναγκών των υπό περίθαλψη ανηλίκων και την απόκτηση γνώσεων στοιχειώδους εκπαίδευσης –γραφική, ανάγνωση και αριθμητική–, η οποία παρεχόταν σε όλα τα ορφανοτροφεία του β' μισού του 19ου αιώνα, φαίνεται ότι κυρίαρχη κατεύθυνση ήταν η επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση, η τριβή τους με την τεχνική εργασία και η εκμάθηση κάποιας τέχνης μέσα από την άσκηση της σε διάφορων ειδών εργαστήρια, βιομηχανικά καταστήματα κ.ά.

---

²¹ Για τα παραπάνω βλ. Κορασίδου, ό.π., σ. 101-105 και 133-136 και Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων*, τ. 14, 1992, σ. 71-74.

²² Βλ. την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιά το 1874 για περισυλλογή όλων των περιπλανώμενων παιδιών του Πειραιά και τοποθέτηση τους στο υπό διαμόρφωση Παιδαγωγείο, το μετέπειτα Ζάννειο Ορφανοτροφείο. «Στόχος της φιλανθρωπικής εταιρείας είναι να συγκεντρωθούν, με τη βοήθεια της δημοτικής αστυνομίας, να συλληφθούν δηλαδή “όλα τα άστεγα και απροστάτευτα παιδιά, όσα διάγουν εν αργία διαφθείροντα και διαφθειρόμενα, να συναχθώσιν υπό κοινών στέγην [...]»». Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα...», ό.π., σ. 74.

²³ Ενδεικτικά, Cunningham, ό.π. σ. 225-230 και Anthony Platt, *The Child Savers: The invention of delinquency*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο, 1969.

Αυτή η κατεύθυνση προωθούνταν τόσο για λόγους ηθικοποίησης και πειθαρχησης των τροφίμων μέσω της εργασίας, ζήτημα που σχετίζεται με τους φόβους που αναφέρθηκαν παραπάνω, όσο και για λόγους επαγγελματικής τους αποκατάστασης μετά την αποχώρηση από τα ιδρύματα.²⁴ Παράλληλα, αυτή η μέθοδος είχε μια τρίτη διάσταση, την οικονομική, τόσο μέσω της προσφοράς φτηνής εργατικής δύναμης, όταν αυτή βρισκόταν σε έλλειψη,²⁵ όσο και μέσω της εξασφάλισης πόρων για τα ίδια τα ιδρύματα αλλά και τη συγκέντρωση χρημάτων για την απόδοσή τους στους/στις εξερχόμενους/-ες τρόφιμους.²⁶

1.2 Βασικές εξελίξεις στην πολιτική της ιδρυματικής περίθαλψης των παιδιών κατά τον Μεσοπόλεμο και τη δεκαετία του 1940.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτελεί τομή για την ιδρυματική περίθαλψη ανηλίκων, καθώς σηματοδοτεί την ανάληψη μεγαλύτερων ευθυνών του κράτους στον συγκεκριμένο τομέα. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στις κοινωνικές συνέπειες της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922 όσο και στην ανάδυση του Ελευθέριου Βενιζέλου και του ρεύματος του αστικού εκσυγχρονισμού, συστατικό στοιχείο του οποίου ήταν ο κρατικός παρεμβατισμός στη ρύθμιση μιας σειράς κοινωνικών ζητημάτων.²⁷ Η αρχή προς αυτή την κατεύθυνση γίνεται με την ίδρυση οκτώ ορφανοτροφείων στις πρόσφατα προσαρτημένες περιφέρειες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης το 1919. Αυτά ήταν εποπτευόμενα από το Υπουργείο Περιθάλψεως,²⁸ η ίδρυση του οποίου το 1917

---

²⁴ Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα...», ό.π., σ. 59-62 και Κορασίδου, ό.π., σ. 105-109. Η έμφαση στην επαγγελματική εκπαίδευση για τα ορφανά και εγκαταλελειμμένα παιδιά έχει μακρά παράδοση και εντοπίζεται στον ευρωπαϊκό χώρο ήδη από την εποχή της πρώιμης νεωτερικότητας, βλ. Thomas M. Adams, "The mixed moral economy of welfare: European perspectives", στο Bernard Harris and Paul Bridgen (επιμ.), *Charity and Mutual Aid in Europe and North America Since 1800*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 51.

²⁵ Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία Τεχνολογία Και Φύλο Στην Ελληνική Βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009, σ. 81-83.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη Βιομηχανία και τη Βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1995, σ. 78, Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα...», ό.π., σ. 65 και Κορασίδου, ό.π., σ. 139-143.

²⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση του παραπάνω φαινομένου είναι το ζήτημα της παιδικής εργασίας και η προσπάθεια ρύθμισής του μέσω σωρείας νομοθετικών παρεμβάσεων και δημιουργίας νέων θεσμών. Για το ζήτημα βλ. Γιάννης Ληξουριώτης, « Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας », στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 205-223, Ρηγίνος, ό.π. σ. 91-99 και Ευάγγελος Βαλασσόπουλος, *Μορφές παιδικής εργασίας και προστασίας της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2014, σ. 48-60.

²⁸ Ληξουριώτης, *Κοινωνικές...*, ό.π., σ. 158-159.

ήταν ενδεικτική του αναβαθμισμένου ρόλου που διεκδικούσε το κράτος στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας υπό τη βενιζελική ηγεσία. Το 1922 το σύστημα των κρατικών στεγαστικών ιδρυμάτων για παιδιά οργανώνεται με τον νόμο «περί ιδρύσεως εθνικών ορφανοτροφείων και οικοτροφείων απόρων μαθητών», στα οποία εντάχθηκαν τα προαναφερθέντα ορφανοτροφεία και μια σειρά άλλων που ιδρύθηκαν στη συνέχεια, με αποτέλεσμα τη δεκαετία του 1950 να φτάσουν τον αριθμό των είκοσι εννέα ιδρυμάτων με δυνατότητα φιλοξενίας περίπου 3.400 παιδιών ηλικίας 7 έως 18 ετών. Αυτά τα ιδρύματα διακρίνονταν σε σχολικά, αγροτικά και βιοτεχνικά, ενώ τα είκοσι φιλοξενούσαν αγόρια και τα εννέα κορίτσια. Τέλος, σε σχέση με τη σύσταση νέων θεσμών στην περίοδο, αξίζει να αναφερθεί η ίδρυση των Αγροτικών Μεταβατικών Οικοκυρικών Σχολών (στο εξής ΑΜΟΣ) σε φτωχές περιφέρειες της χώρας, οι μαθήτριες των οποίων ήταν κατά βάση οικοτρόφοι ηλικίας 13-17 ετών.²⁹

Η δεκαετία του 1940 έχει αφήσει ανεξίτηλη τη σφραγίδα της στην ελληνική ιστορία με τις κοσμογονικές συνέπειες που είχε η πολεμική εμπλοκή της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Κατοχή και το ξέσπασμα του Εμφυλίου πολέμου. Αυτές οι εξελίξεις δεν ήταν δυνατόν να αφήσουν ανεπηρέαστο τον τομέα της ιδρυματικής περίθαλψης των παιδιών για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί το ζήτημα της ύπαρξης απροστάτευτων παιδιών οξύνθηκε δραματικά λόγω των συνεπειών των πολεμικών συγκρούσεων.³⁰ Δεύτερον, γιατί το ζήτημα της διαχείρισης των απροστάτευτων παιδιών και των ορφανών του πολέμου αναδείχθηκε σε κατ' εξοχήν ζήτημα αντιπαράθεσης στο πλαίσιο των εμφυλιοπολεμικών συγκρούσεων.³¹ Βεβαίως, το ζήτημα των ορφανών και απροστάτευτων παιδιών δεν περιορίστηκε στον ελληνικό χώρο, στον βαθμό που οι συνέπειες του πολέμου είχαν αφήσει το αποτύπωμά τους σε

---

²⁹ Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 362-363 και 367-368. Για τις ΑΜΟΣ. βλ. επιπλέον Άρτεμις Κλιάφα, «Η παιδική προστασία τη δεκαετία του 1950 και η κριτική της ΕΔΑ», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2016, σ. 123-128.

³⁰ Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 511-513 και Efi, Avdela, Dimitra Lampropoulou, “Gender and Anti-communism in children’s social protection in postwar Greece: the role of royal foundations”, υπό δημοσίευση στο *Historien*, τ. 21/2 (2024).

³¹ Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει μελετηθεί διεξοδικά και υπάρχει πλούσια σχετική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Riki Van Boeschoten, Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, Lars Baerentzen, «Το «Παιδομάζωμα και οι παιδουπόλεις της βασιλίσσας», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα, 1992, σ. 137-164, Τασούλα Βερβενιώτη, «Περί ‘παιδομαζώματος’ και ‘παιδοφυλάγματος’ ο λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης και Μαρία Μποτίλα (επιμ.), *‘Το όπλο παρά πόδα’. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 101-123, Λουκής Χασιώτης, *Τα παιδιά του Εμφυλίου. Από την κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον Έρανο της Φρειδερίκης 1936-1950*, Εστία, Αθήνα, 2013.

εκτεταμένο μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου.³² Σημειώνουμε ότι, για ακόμη μια φορά, η κίνηση για τη σωτηρία των παιδιών συνδέθηκε και με την ανάγκη ηθικοποίησής τους, καθώς η διάλυση του οικογενειακού ιστού για εκατομμύρια από αυτά είχε ως συνέπεια την εμφάνιση συμπεριφορών και πρακτικών που λογίζονταν ως επικίνδυνες για τη σταθερότητα και την προοπτική του κοινωνικού συνόλου.³³

Όσον αφορά στην ελληνική περίπτωση, είναι σαφές ότι στα χρόνια του Εμφυλίου αλλά και στην αμέσως επόμενη περίοδο, πέραν του μόνιμου ενδιαφέροντος για την παροχή στοιχειώδους και ιδίως επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης στους ανήλικους που βρίσκονταν υπό ιδρυματική προστασία, η «εθνική διαπαιδαγώγηση» αποτελούσε πρώτιστο στόχο. Το απόσπασμα από ομιλία του βασιλιά Παύλου για τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου, ιδρυμένες από το Εθνικό Ίδρυμα, στο οποίο ο ίδιος ήταν επικεφαλής, και προορισμένες για την εγκατάσταση ανήλικων μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, είναι χαρακτηριστικό αυτής της κατεύθυνσης: «Εσκεφθήκαμε η γυναίκα μου και εγώ να κάνουμε τα παιδιά αυτά να γίνουν και πάλι καλοί Έλληνες».³⁴

Το 1947 ιδρύεται η Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος, η οποία το 1955 θα μετονομαστεί σε Βασιλική Πρόνοια, θεσμός που μαζί με το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα αποτέλεσαν τους φορείς της άσκησης κοινωνικής πρόνοιας από πλευράς του βασιλικού οίκου. Η συσσώρευση διευρυμένων αρμοδιοτήτων της κοινωνικής πρόνοιας υπό τον έλεγχο του Στέμματος έχει ερμηνευθεί ως μια προσπάθεια εμπέδωσης της «*δυναστικής νομιμοφροσύνης*», καθώς «*ο βασιλικός οίκος επιχείρησε να οικοδομήσει σε μακροπρόθεσμη βάση μια ηγεμονία*». Στο πλαίσιο αυτής τη συνθήκης «*πολλές από τις εκφάνσεις της κοινωνικής πρόνοιας έπρεπε να αναφέρονται στον λαοφιλή μονάρχη, σημείο αναφοράς και επιτυχούς έκβασης των προβλημάτων των υπηκόων του*»³⁵. Ενδεικτικό για την έκταση αυτής της συνθήκης και τον τρόπο που αυτή

---

³² Tara Zahra, *The lost children. Reconstructing Europe's families after World War II*, Harvard University Press, Cambridge, Μασαχουσέτη, 2011.

³³ Στο ίδιο, σ. 4-7.

³⁴ Τασούλα Βερβενιώτη, «Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 248.

³⁵ Ανδρέας Ανδρέου, Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Γιάννης Μπέτσας, Από το “παιδομάζωμα” στο βασιλικό “παιδοφύλαγμα”: μεταπολεμικές όψεις κοινωνικής δικαιοσύνης στις Βόρειες Επαρχίες της χώρας, Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με θέμα: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη», Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Σχολής Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Πατρών.

αποκρυσταλλωνόταν στο πεδίο της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων, είναι η ύπαρξη επιστολής μητέρας προς τη βασίλισσα Φρειδερίκη, στην οποία διατυπώνεται το αίτημα για κινητοποίηση των σχετικών μηχανισμών ώστε να τοποθετηθεί σε «*Αναμορφωτικό Ύδρυμα*» το παιδί της, λόγω της ατίθιας συμπεριφοράς του.³⁶ Πέραν αυτής της λειτουργίας τους, οι βασιλικοί προνοιακοί θεσμοί της μεταπολεμικής περιόδου και οι δραστηριότητες που ανέπτυξαν, συνέβαλαν στη μείωση των κοινωνικών πιέσεων και διεκδικήσεων για επέκταση του κράτους πρόνοιας. Ταυτόχρονα, ήταν πυρηνικό στοιχείο του οικοδομήματος παροχής κοινωνικής μέριμνας στην περίοδο και αναπόσπαστο κομμάτι της λειτουργίας του, το οποίο συντέλεσε καθοριστικά στη διαμόρφωση δικτύων και σχέσεων τόσο εντός του πεδίου της πρόνοιας όσο και μεταξύ των φορέων παροχής πρόνοιας και των αποδεκτών της.³⁷

Η Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος ίδρυσε μια σειρά παιδουπόλεων στη διάρκεια του Εμφυλίου, με σκοπό την περισυλλογή παιδιών τα οποία «απειλούνταν» από το «παιδομάζωμα» των κομμουνιστών ή ήταν «ανταρτόπληκτα», σύμφωνα με την κυρίαρχη φρασεολογία της εποχής.³⁸ Οι περισσότερες από αυτές έκλεισαν σταδιακά μετά το τέλος του Εμφυλίου. Πολύ σύντομα, στις παιδουπόλεις θα εισαχθούν παραδοσιακές πρακτικές σε σχέση με την επαγγελματική εκπαίδευση των ανηλίκων για τη μελλοντική επαγγελματική τους αποκατάσταση.³⁹ Σε επόμενο κεφάλαιο θα συναντήσουμε δύο από τις παιδουπόλεις που συνέχισαν τη λειτουργία τους μεταξύ των φορέων που έστελναν παιδιά στον Σταθμό Εφήβων του ΣΜΑ, αν και πλέον ήταν ενταγμένες στον Εθνικό Οργανισμό Πρόνοιας ο οποίος πήρε τη θέση της Βασιλικής Πρόνοιας το 1970.⁴⁰

---

³⁶ Έφη Αβδελά, *Νέοι εν κινδύνω: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Πόλις, Αθήνα, 2013, σ. 266-267.

³⁷ Avdela, Lamproroulou ό.π. Το ζήτημα του ρόλου των βασιλικών προνοιακών θεσμών στο ευρύτερο οικοδόμημα της κοινωνικής πρόνοιας στη μεταπολεμική Ελλάδα, πρόκειται να μας απασχολήσει αυτοτελώς στη συνέχεια.

³⁸ Για τα παραπάνω βλ. ενδεικτικά Χασιώτης ό.π., Βερβενιώτη, «Περί ‘παιδομαζώματος’... ό.π., Boeschoten, Danforth, Παιδιά του... ό.π.

³⁹ Χασιώτης, ό.π., σ 214.

⁴⁰ Ανδρέου κ.α., ό.π.

1.3 Ο χάρτης των ιδρυμάτων παιδικής προστασίας μεταξύ των δεκαετιών 1950 – 1980.

Απομακρυνόμενοι χρονικά από τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου και θέλοντας να συνεχίσουμε την πορεία σκιαγράφησης των βασικών χαρακτηριστικών της ιδρυματικής περίθαλψης των παιδιών στην Ελλάδα αλλά και να αναδείξουμε ιδιαίτερες πτυχές που είχαν αυτά, αντιμετωπίστηκε μία σημαντική δυσκολία. Αυτή αφορά στη συρρίκνωση της διαθέσιμης βιβλιογραφίας και των σχετικών ιστορικών μελετών για τη συγκεκριμένη περίοδο. Θέλοντας να ξεπεράσουμε αυτόν τον σκόπελο, επιλέξαμε να βασιστούμε σε δημοσιευμένες στατιστικές και έρευνες που αφορούν στα ιδρύματα που στέγαζαν παιδιά τη συγκεκριμένη περίοδο, να συνδιαλεχθούμε με τα ευρήματά τους και να εξαχθούν συμπεράσματα από αυτά. Σε αυτήν την προσπάθεια θα χρησιμοποιηθεί ως πηγή πληροφόρησης ο πίνακας που καταγράφει ετησίως τα ιδρύματα παιδικής προστασίας που λειτουργούσαν στην Ελλάδα, ο οποίος εμπεριέχεται στην ετήσια *Στατιστική Επετηρίδα* που εξέδιδε η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (στο εξής ΕΣΥΕ) από το 1957 έως και το τέλος της δεκαετίας του 1970. Συμπληρωματικά, για να αποκτήσουμε την αντίστοιχη εικόνα για την αρχή της δεκαετίας του 1980, θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία από την εκτενή ερευνητική εργασία με τίτλο «Σχήματα ιδρυματικής περίθαλψης για παιδιά στην Ελλάδα: λειτουργία των ιδρυμάτων και επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών», η οποία μελετά τα ιδρύματα που διέμεναν ανήλικοι μεταξύ των ετών 1979-1984.⁴¹

Ο προαναφερόμενος πίνακας εμφανίζεται για πρώτη φορά στη *Στατιστική Επετηρίδα* του έτους 1957 και η τελευταία φορά που έχουμε αναλυτικά στατιστικά στοιχεία αφορούν το έτος 1978, ενώ στη συνέχεια εκλείπει από τη συγκεκριμένη ετήσια στατιστική καταγραφή. Ο πίνακας αφορά σε στοιχεία για ιδρύματα συνεχούς διαβίωσης και όχι φορείς διημερεύσεως, όπως για παράδειγμα οι παιδικοί σταθμοί, οι οποίοι καταγράφονταν ξεχωριστά στην ετήσια έκδοση της ΕΣΥΕ. Για λόγους καλύτερης διαχείρισης του μεγάλου όγκου των πληροφοριών, επιλέγεται η δειγματοληπτική χρήση των στοιχείων, όπως αυτά δημοσιεύονταν ανά πενταετία.

---

⁴¹ Ο. Πανοπούλου-Μαράτου, Λ. Στάγκου, Δ. Γεωργιάς, Α. Λαμπίδη, Σ. Δοξιάδης, «Σχήματα ιδρυματικής περίθαλψης για παιδιά στην Ελλάδα: λειτουργία των ιδρυμάτων και επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών», στο Θεανώ Καλλινικάκη (επιμ.), *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα...*, Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του παιδιού, Αθήνα, 1988, σ. 49-65.

Αριθμός ιδρυμάτων συνεχούς διαμονής για παιδιά					
Έτος	1956	1961	1966	1971	1976
Κρατικά ιδρύματα	30	106	106	93	62
Ιδρύματα ιδιωτικής πρωτοβουλίας	43	40	66	147	239
Ιδρύματα ΠΙΚΠΑ	-	2	4	4	4
Σύνολο	73	165	207	244	305

Πηγή: Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος ετών 1957, 1962, 1967, 1972, 1977.

Αριθμός διαμενόντων παιδιών					
Έτος	1956	1961	1966	1971	1976
Κρατικά ιδρύματα	3.815	6.745	5.552	4.715	3.550
Ιδρύματα ιδιωτικής πρωτοβουλίας	4.541	2.697	4.308	12.122	13.284
Ιδρύματα ΠΙΚΠΑ	-	1.107	1.105	693	652
Σύνολο	8.356	12.495	10.965	17.530	17.486

Πηγή: Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος ετών 1957, 1962, 1967, 1972, 1977.

Μια πρώτη παρατήρηση σχετίζεται με την εκθετική αύξηση που υπάρχει στον αριθμό των ιδρυμάτων εντός της εικοσαετίας 1956-1976, καθώς αυτός φαίνεται να υπερτετραπλασιάζεται και αντίστοιχα ο αριθμός των παιδιών να υπερδιπλασιάζεται. Σε σχέση με τα κρατικά ιδρύματα, η απότομη αύξηση που παρατηρείται το 1961 είναι στην πραγματικότητα πλασματική, καθώς οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην καταμέτρηση των ΑΜΟΣ, η οποία απουσιάζει από την καταγραφή του έτους 1956 αν και, όπως είδαμε, αυτές λειτουργούσαν ήδη από το 1940. Το γεγονός αυτό επηρεάζει σε κάποιον βαθμό τη θεαματική αύξηση που αναφέραμε παραπάνω, χωρίς όμως να αναιρεί την ύπαρξη της μεγάλης αυξητικής τάσης, η οποία σαφώς σχετίζεται με τον πολλαπλασιασμό των ιδρυμάτων ιδιωτικής πρωτοβουλίας και του αριθμού διαμενόντων παιδιών σε αυτά. Επίσης, η σημαντική μείωση που παρατηρείται στα κρατικά ιδρύματα το έτος 1976 οφείλεται και πάλι στις ΑΜΟΣ και στο κλείσιμο πολλών από αυτές. Σταθεροί πυλώνες των κρατικών ιδρυμάτων παραμένουν καθ' όλη

την περίοδο τα ορφανοτροφεία (γενικά, επαγγελματικά, αγροτικά), ο αριθμός των οποίων όμως ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία στη δεκαετία του 1970, η οποία είναι αντίστροφη αυτής των ιδρυμάτων ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Το μεγαλύτερο μέρος της αύξησης των ιδρυμάτων ιδιωτικής πρωτοβουλίας οφείλεται στην ίδρυση δεκάδων νέων ορφανοτροφείων και οικοτροφείων.⁴² Ενδεικτικά, το 1956 λειτουργούσαν 21 ορφανοτροφεία και 2 οικοτροφεία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ενώ το 1976 60 και 145 αντίστοιχα. Η αύξηση του αριθμού των διαμενόντων παιδιών μπορεί να αποδοθεί κυρίως στα οικοτροφεία, τα οποία από 345 εφήβους το 1956 έφτασαν να φιλοξενούν 8.210 το 1976, ενώ η αντίστοιχη αύξηση των ορφανοτροφείων είναι πολύ μικρότερη (2.450 από 2.106 παιδιά). Η ολιστική ερμηνεία αυτού του στοιχείου ξεπερνά κατά πολύ τους σκοπούς της παρούσας εργασίας και δεν θα μας απασχολήσει, παρ' όλα αυτά θα επιμείνουμε σε δύο σημεία, τα οποία έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Στην έρευνα που αποτελεί πηγή μας για τα χρόνια 1979-1984, εντοπίστηκε η λειτουργία 274 ιδρυμάτων που φιλοξενούσαν άτομα ηλικίας 5-19 ετών.⁴³ Εκεί υποστηρίζεται ότι τα 86 από αυτά (ποσοστό 31,4%) ιδρύθηκαν την περίοδο της δικτατορίας 1967-1974, και μάλιστα τα 46 από αυτά ήταν ιδρύματα της Εκκλησίας. Αξίζει να αναφερθεί ότι η κατηγορία «ιδιωτική πρωτοβουλία», η οποία στους πίνακες της ΕΣΥΕ χρησιμοποιείται χωρίς επεξήγηση, περιλαμβάνει και την εκκλησιαστική πρωτοβουλία η οποία την περίοδο 1979-1984 αντιπροσώπευε το μεγαλύτερο μέρος των ιδρυμάτων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι αφορά το 35% του συνόλου των ιδρυμάτων, με την ιδιωτική πρωτοβουλία μη εκκλησιαστικής προέλευσης να βρίσκεται στο 25% και το κράτος στο 40%.⁴⁴ Σε ένα συγκριτικό πλαίσιο μεταξύ της συγκεκριμένης έρευνας και των στατιστικών στοιχείων της ΕΣΥΕ, τα πορίσματα των δύο πηγών συμφωνούν στη σημαντική αύξηση που καταγράφεται στα ιδρύματα ιδιωτικής πρωτοβουλίας προχωρώντας προς τη δεκαετία του 1980.

Ένα δεύτερο στοιχείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε, είναι τα δυσδιάκριτα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού όσον αφορά τους εν λόγω φορείς. Η αλληλοδιαπλοκή

---

⁴² Ο διαχωρισμός σχετίζεται με την ηλικία των φιλοξενούμενων παιδιών, με τα ορφανοτροφεία να φιλοξενούν κατά κανόνα παιδιά 6-12 χρονών και τα οικοτροφεία έφηβους 13-18 χρονών.

⁴³ Πανοπούλου-Μαράτου κ.α., ό.π., σ. 50. Από τον αριθμό αυτό εξαιρούνται τα 8 ιδρύματα προσχολικής αγωγής που υπήρχαν, αλλά και τα ιδρύματα για παιδιά με νοητικές ή σωματικές αναπηρίες, τα οποία αντίθετα περιλαμβάνονται στα στοιχεία των πινάκων της ΕΣΥΕ που παρατίθενται παραπάνω.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 51.

μεταξύ των δύο τομέων είναι έκδηλη τόσο επειδή το κράτος χρηματοδοτούσε σχεδόν το σύνολο των ιδρυμάτων ιδιωτικής πρωτοβουλίας⁴⁵ όσο και επειδή ήταν επιφορτισμένο με την εποπτεία τους. Στην περίπτωση του ΣΜΑ παραδείγματος χάριν, ενός συλλόγου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, γνωρίζουμε ότι στο ίδρυμα που διατηρούσε γίνονταν ετήσιες επιθεωρήσεις από επιθεωρητή του υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας⁴⁶ και βεβαίως ότι η λειτουργία του χρηματοδοτούνταν κατά ένα μέρος από κρατικούς πόρους.

Αντίθετα με την αυξητική τάση του αριθμού των ιδρυμάτων την περίοδο της δικτατορίας, η δεκαετία του 1980 φαίνεται ότι αποτέλεσε μια περίοδο ύφεσης για τον συγκεκριμένο τομέα.⁴⁷ Η τάση αυτή ήταν κοινός τόπος για μια σειρά χωρών του δυτικού κόσμου τη συγκεκριμένη περίοδο,⁴⁸ καθώς συνδεόταν με το κίνημα της αποϊδρυματοποίησης⁴⁹ και την προώθηση εναλλακτικών τρόπων προστασίας των παιδιών που βρίσκονταν εκτός οικογενειακού πλαισίου.⁵⁰ Φαίνεται ότι βρισκόμαστε ήδη στην περίοδο που, τουλάχιστον στο επίπεδο των επαγγελματιών της παιδικής προστασίας που παρήγαγαν ερευνητικό έργο, η αναγκαιότητα να ξεπεραστεί η ιδρυματική περιθάλψη των παιδιών είχε κατακτήσει σημαντικό έδαφος, καθώς είχαν προηγηθεί μια σειρά ερευνών, πρώτα στον διεθνή χώρο και έπειτα και στην Ελλάδα,

---

⁴⁵ Ενδεικτικό ως προς αυτό είναι ότι, στα στοιχεία της ΕΣΥΕ τις χρονιές που μελετάμε, καταγράφεται μόνο ένα ίδρυμα ως ίδρυμα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας μη επιχορηγούμενο από κράτος. Βλ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1957, σ. 105.

⁴⁶ Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων, Πρακτικά Γεν. Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 08/06/1988, Αρχείο ΣΜΑΝ και στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 07/12/1989.

⁴⁷ Βλέπε τη σχετική καταγραφή που αφορά τον αριθμό των ορφανοτροφείων και των παιδιών που διέμεναν σε αυτά μεταξύ 1965-1988 στο Χρήστος Ζηλίδης, «Η κοινωνική προστασία του παιδιού στην Ελλάδα», *Κοινωνική Εργασία*, τ. 20, 1990, σ. 229.

⁴⁸ Ελένη Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, «Προστασία παιδιών έξω από τη φυσική τους οικογένεια», στο Δήμητρα Κονδύλη (επιμ.), *Παιδική Προστασία. Τάσεις και Προοπτικές*, Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας, Παπαζήση, Αθήνα, 1994, σ. 205.

⁴⁹ Θεμελιώδης συμβολή για την αναγκαιότητα της αποϊδρυματοποίησης/αποασυλοποίησης είναι το έργο του Erving Goffman, το οποίο εστιάζει κυρίως στην περίπτωση των ψυχιατρείων. Βλ. Erving Goffman, *Άσυλα*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Ευρύαλος, Αθήνα, 1994(1961). Στην Ελλάδα, η αποκάλυψη της περίπτωσης των συνθηκών διαβίωσης στο ψυχιατρείο της Λέρου τη δεκαετία του 1980 έφερε το ζήτημα με ορμή στο προσκήνιο και είχε ως αποτέλεσμα την εφαρμογή οργανωμένων προγραμμάτων αποϊδρυματοποίησης. Για το ψυχιατρείο της Λέρου βλ. Θεόδωρος Μεγαλοοικονόμου, *Λέρος. Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*, Άγρα, Αθήνα, 2016 και για το ΠΙΚΠΑ Γιάννης Τσιαντής (επιμ.), *Τα παιδιά του ΠΙΚΠΑ Λέρου*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1995. Επιπλέον για το ψυχιατρείο της Λέρου βλ. Δανάη Καρυδάκη (επιμ.), *Η Λέρος στο επίκεντρο και το περιθώριο*, Ψηφίδες, Θεσσαλονίκη, 2020.

⁵⁰ Ο Ζηλίδης αναφέρει το 1990: «Η τοποθέτηση παιδιού σε ίδρυμα, σύμφωνα με τις σύγχρονες απόψεις, πρέπει να θεωρείται ως η τελευταία λύση, καθώς στερεί από το παιδί τις γονικές φροντίδες και το απομονώνει από την κοινωνική ζωή», ενώ στην έρευνα για τα σχήματα ιδρυματικής περιθάλψης στην Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του '80, αναφέρεται ως καταληκτικό συμπέρασμα: «Το μήνυμα των ερευνητών, που λάβαμε μέρος σ' αυτή την έρευνα, προς την πολιτεία είναι «Κλείστε τα ιδρύματα και ανοίξτε οικογένειες. Αν οι φυσικές οικογένειες δεν μπορούν να τα δεχτούν, υπάρχουν ανάδοχες οικογένειες [...]». Βλ. Ζηλίδης, *ό.π.*, σ. 228 και Πανοπούλου-Μαράτου κ.α., *ό.π.*, σ. 65.

που επεσήμαιναν τη βλαπτική επίδραση που είχε για τα παιδιά η μακροχρόνια παραμονή τους σε ιδρυματικά πλαίσια.⁵¹ Μια έμμεση σχετική αναφορά στο υπό εξέταση αρχειακό υλικό βρίσκουμε στον φάκελο του Σωτήρη και στην έκθεση που τον συνόδευε από το Εκκλησιαστικό Ορφανοτροφείο Βουλιαγμένης για την εισαγωγή του στον Σταθμό Εφήβων του ΣΜΑ, όπου αναφέρεται: *«Είναι από τα παιδιά που έχουν πάθει ιδρυματίτιδα και που δύσκολα θα αναλάβει ευθύνες μόνος του»*.⁵² Αυτή η σύντομη αναφορά εκτιμούμε ότι υπονοεί πως ο συγκεκριμένος ανήλικος, λόγω της μακράς παραμονής του σε ιδρυματικά πλαίσια, είχε αποκτήσει μια συμπεριφορά που αντιστοιχούσε σε αυτό που ο Goffman έχει κωδικοποιήσει ως «τακτική της καταστασιακής απόσυρσης»: *«Ο τρόφιμος αποσύρει την προσοχή του από τα πάντα, εκτός από τα γεγονότα που περιβάλλουν άμεσα το σώμα του, και αυτά τα βλέπει σε μια προοπτική που δεν χρησιμοποιείται από άλλους συμπαρευρισκόμενους»*.⁵³ Αξίζει να σταθούμε στη χρήση της λέξης «ιδρυματίτιδα», την οποία μπορούμε να εκλάβουμε ως ένα ίχνος της «αργκό» των επαγγελματιών που εργάζονταν σε δομές ιδρυματικής περίθαλψης και η οποία αντανακλά την πεποίθηση της αρνητικής επίδρασης που είχε η ιδρυματική ζωή για τα υποκείμενα που βρίσκονταν εντός αυτής.

Έχοντας ολοκληρώσει την επισκόπησή μας σε σχέση με την εξέλιξη των ιδρυμάτων για τη στέγαση παιδιών στην Ελλάδα, πρόκειται να περάσουμε σε μια αντίστοιχη προσπάθεια για τους φορείς ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα όρια ανάμεσα στα δύο πεδία ήταν πορώδη και μάλιστα σε πολλά σημεία βρίσκονταν σε εμφανή αλληλοδιαπλοκή. Η ύπαρξη του Σταθμού Εφήβων, ο οποίος φιλοξενούσε παιδιά που προέρχονταν τόσο από διάφορους προνοιακούς φορείς όσο και από τη δικαιοσύνη ανηλίκων, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της συνθήκης.

---

⁵¹ Βλ. ενδεικτικά Barbara Tizard, Jill Hodges., “The effect of early institutional rearing on the development of eight-years-old children”, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, τ. 19, 1978 σ. 99-118 και Γιώτα Βορριά, «Οι συνέπειες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών, από τη μακρόχρονη παραμονή τους σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης», στο Θ. Καλλινικάκη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 66-88.

⁵² Φάκελος Σωτήρη, «Έκθεση κοινωνικ. Ερεύνης του [...]», κοινωνική λειτουργός άγνωστου φορέα, 07/11/1988. Όλα τα ονόματα ανηλίκων που χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία είναι προϊόν ψευδωνυμοποίησης.

⁵³ Goffman, *ό.π.*, σ. 72.

1.4 Η συγκρότηση της δικαιοσύνης ανηλίκων στην Ελλάδα.

Ήδη από τη δεκαετία του 1920 η συγκρότηση ξεχωριστού κλάδου δικαιοσύνης ανηλίκων ήταν ένα αίτημα που προωθούνταν από φεμινιστικές οργανώσεις και συσσωματώσεις που είχαν ως αντικείμενο την παιδική προστασία. Η Τρωϊάνου-Λουλά αναφέρεται στο Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, στον Σύλλογο Προστασίας Κρατούμενων Γυναικών και Ανηλίκων (μετέπειτα ΣΜΑ) και στην Εταιρεία Προστασίας Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας ως χαρακτηριστικά παραδείγματα φορέων που κινητοποιήθηκαν για αυτόν τον σκοπό και που εν τέλει η δράση τους οδήγησε στην ψήφιση του πρώτου σχετικού νόμου το 1931. Πάντως, μετά από μια σειρά καθυστερήσεων και κωλυμάτων, εν τέλει τα πρώτα δικαστήρια ανηλίκων θα λειτουργήσουν μόλις το 1940, υπό το νομικό πλαίσιο που όριζε ο μεταξικός νόμος 2135/1939, ο οποίος αντικατέστησε την πρώτη σχετική νομοθετική ρύθμιση.⁵⁴

Η εξέλιξη αυτή ήταν συνακόλουθη της εμφάνισης του θεσμού των δικαστηρίων ανηλίκων σε διεθνές πλαίσιο. Η πρώτη τέτοια περίπτωση καταγράφεται στο Σικάγο το 1899. Εκεί, εντοπίζεται και πάλι η επιρροή της έμφυλης διάστασης στον τομέα της παιδικής πρόνοιας και του ρόλου που έπαιξαν διεθνώς συσσωματώσεις γυναικών για την ανάπτυξη και την επαγγελματοποίησή του.⁵⁵ Άλλο σημαντικό πρόιμο παράδειγμα εγκαθίδρυσης του θεσμού της δικαιοσύνης ανηλίκων και του τρόπου που αυτή η εξέλιξη συνδεόταν με την προώθηση θεσμών κοινωνικής πρόνοιας, είναι η περίπτωση της Αγγλίας όπου τα πρώτα δικαστήρια ανηλίκων άρχισαν να λειτουργούν το 1908.⁵⁶

Διευκρινίζεται ότι, αν και μελετάμε τον θεσμό των δικαστηρίων ανηλίκων, άρα έναν θεσμό που κατά βάση σχετίζεται με την ποινική μεταχείριση ανηλίκων, αναφερόμαστε στην πρόνοια, καθώς η δικαιοσύνη ανηλίκων θεωρήθηκε συνάμα και προστατευτικός θεσμός, ακριβώς γιατί περιλάμβανε το στοιχείο της πρόνοιας για ιδιαίτερη και ευνοϊκή μεταχείριση μιας συγκεκριμένης κατηγορίας παραβατών του νόμου, όπως είναι τα παιδιά και οι έφηβοι/-ες.⁵⁷ Άλλωστε, όσον αφορά τον ευρωπαϊκό χώρο, τα δικαστήρια ανηλίκων λειτούργησαν μεν ως ένας βασικός κρίκος για τη

---

⁵⁴ Για τα παραπάνω βλ. Αγλαΐα Τρωϊάνου-Λουλά, *Η υπηρεσία επιμελητών των Δικαστηρίων Ανηλίκων*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1999, σ. 19-21.

⁵⁵ Anne Meis Knupfer, *Reform and Resistance: Gender, Delinquency, and America's First Juvenile Court*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 2001.

⁵⁶ Katherine Bradley, "Juvenile Delinquency, the Juvenile Courts and the Settlement Movement 1908-1950: Basile Henriques and Toynbee Hall", *Twentieth Century British History*, τ. 19 (2), 2008 σ. 133-155.

⁵⁷ Βασιλική Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, *Υγιεινής παραγγέλματα: Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Διόνικος, Αθήνα, 2010, σ. 401.

διαχείριση των ανήλικων παραβατών του νόμου, αλλά σε κάθε περίπτωση ήταν τμήμα μιας ευρύτερης διαδικασίας που περιλάμβανε τη συνέργεια μιας σειράς άλλων παραγόντων, όπως ήταν άλλοι προνοιακοί κρατικοί φορείς, φιλανθρωπικές οργανώσεις, επιστημονικές συσσωματώσεις κ.ά.⁵⁸ Παράλληλα, στην ελληνική περίπτωση ο προνοιακός χαρακτήρας της δικαιοσύνης ανήλικων είχε και μια άλλη όψη. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο έχει εντοπιστεί το φαινόμενο γονείς να απευθύνονται στην Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων των δικαστηρίων ανήλικων για να αναλάβουν την περίθαλψη των παιδιών τους, δηλώνοντας αδυναμία να εκπληρώσουν αυτόν τον ρόλο λόγω ένδειας. Με αυτόν τον τρόπο ένας θεσμός που επί της αρχής λογιζόταν ως μέρος του συστήματος απονομής δικαιοσύνης, λάμβανε επί του πρακτέου και έναν προνοιακό χαρακτήρα.⁵⁹

Σε σχέση με τα προβλεπόμενα μέτρα για την καταπολέμηση της παραβατικότητας των ανήλικων, η Τρωϊάνου-Λουλά αναφέρει στην αναλυτική της μελέτη για την ΥΕΑ, η οποία δημοσιεύθηκε πρώτη φορά το 1977, ότι προβλέπονταν τρεις κατηγορίες μέτρων: τα αναμορφωτικά, τα θεραπευτικά και τα σωφρονιστικά. Στα αναμορφωτικά μέτρα περιλαμβάνονταν η επίπληξη, που γινόταν προφορικά από τον δικαστή ανήλικων, η ανάθεση επιμέλειας σε γονείς, συγγενείς, κηδεμόνες ή επιτρόπους, η ανάθεση επιμέλειας σε επιμελητή των δικαστηρίων ανήλικων και, τέλος, ο εγκλεισμός σε αναμορφωτικό κατάστημα/ίδρυμα αγωγής. Τα θεραπευτικά μέτρα προορίζονταν για τους αδικοπραγούντες ανήλικους με ψυχικές ή άλλες παθήσεις, που όμως πολύ σπάνια έβρισκαν εφαρμογή. Τέλος τα σωφρονιστικά μέτρα αφορούσαν στους παραβάτες του νόμου οι οποίοι λάμβαναν ως ποινή τον εγκλεισμό τους σε σωφρονιστικό κατάστημα ανήλικων.⁶⁰

Σε αυτό το υπό διαμόρφωση σύστημα δικαιοσύνης ανήλικων, ένας από τους πιο καθοριστικούς κρίκους ήταν η εμφάνιση μιας νέας επαγγελματικής κατηγορίας, οι επιμελητές/-ήτριες ανήλικων των δικαστηρίων ανήλικων. Οι επιμελητές/-ήτριες και η υπηρεσία τους είναι ένα ζήτημα που θα μας απασχολήσει εκτενώς στη συνέχεια. Εδώ περιορίζουμε την αναφορά μας σε αυτούς/αυτές στο πολύ ενδιαφέρον στατιστικό στοιχείο που αναφέρει η Ζωή Πλατή το 1988, περίοδο που διατελούσε εν ενεργεία επιμελήτρια ανήλικων. Κατά τα λεγόμενά της, στατιστικές τις περιόδου έδειχναν ότι

---

⁵⁸ David Garland, *Punishment and Welfare. A History of Penal Strategies*, Άλντερσοτ, 1985, σ. 206-210.

⁵⁹ Αβδελά, *Νέοι...* ό.π., σ. 258-260.

⁶⁰ Τρωϊάνου-Λουλά, ό.π., σ. 60-82.

τη δεκαετία του 1980 μόλις το 0,04% των υποθέσεων που χειρίζονταν επιμελητές/-ήτριες κατέληγε στην εισαγωγή ανηλίκων σε ιδρύματα. Η Ζωή Πλατή υποστηρίζει ότι αυτό το ποσοστό βασιζόταν στην πεποίθηση ότι η ιδρυματική προστασία αποτελούσε την πιο αναποτελεσματική λύση του συστήματος παιδικής προστασίας.⁶¹ Έτσι, εντοπίζουμε ακόμη μια αναφορά της περιόδου του '80, αυτή τη φορά μάλιστα από επαγγελματία ενός κλάδου που βρίσκεται στο μεταίχμιο της δικαιοσύνης ανηλίκων και της παιδικής προστασίας, γύρω από την ανάγκη της αποϊδρυματοποίησης του συστήματος παιδικής προστασίας.

1.5 Ο εγκλεισμός των ανηλίκων

Έως και το τέλος του Μεσοπολέμου, η ιδιαίτερη ποινική μεταχείριση των ανηλίκων ήταν επί της ουσίας απύσχα. Στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα η μόνη σχετική πρόβλεψη που όντως εφαρμοζόταν, σχετιζόταν με τον μη καταλογισμό της ποινικής ευθύνης για τα παιδιά έως 10 ετών, ενώ για τα παιδιά ηλικίας 10-14 ετών αυτό αφηνόταν στην κρίση του δικαστή.⁶² Η ύπαρξη ξεχωριστών φυλακών ανηλίκων προβλεπόταν ήδη από το 1836, αλλά εν τέλει μια πρώτη προσπάθεια θα πραγματοποιηθεί μόλις το 1891 με την εκκίνηση της λειτουργίας του τμήματος παιδών των φυλακών Συγγρού. Το 1896 ιδρύθηκε το Αβερύφειο Εφηβείο, οι πρώτες ξεχωριστές φυλακές ανηλίκων. Η εισαγωγή αυτού του νέου θεσμού ήρθε να ικανοποιήσει ένα αίτημα που κέρδιζε όλο και περισσότερο χώρο στον δημόσιο λόγο με το πέρασμα του 19ου αιώνα, στη βάση της άποψης ότι ο συγχρωτισμός ενηλίκων και παιδιών στις φυλακές αποτελούσε παράγοντα ηθικού κινδύνου για τα τελευταία. Σε συνέχεια όσων είδαμε για τα ιδρύματα παιδικής προστασίας, στην περίπτωση των φυλακών ανηλίκων φαίνεται επίσης ότι, μαζί με τη στοιχειώδη εκπαίδευση, η εκμάθηση κάποιου τεχνικού επαγγέλματος από τους κρατούμενους ανήκε στις βασικές προτεραιότητες του νεοσυσταθέντος θεσμού.⁶³ Η Μπενεβίστε υποστηρίζει για τον ρόλο της εργασίας στο σωφρονιστικό σύστημα πως *«η εργασία είναι μια από τις σημαντικές συνιστώσες του νέου σωφρονιστικού καθεστώτος, δεν το συμπληρώνει*

---

⁶¹ Ζωή Πλατή, «Άσκηση αναμορφωτικών μέτρων (εκτός ιδρυμάτων)», στο Λουκία Μπεζέ (επιμ.), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Επανεκπαίδευση – ένταξη*, Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 277.

⁶² Ληξουριώτης, *Κοινωνικές...*, ό.π., σ. 179 και 183-184.

⁶³ Για τα παραπάνω βλ. Ρίκα Μπενεβίστε, *Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19^ο αιώνα 1833-1911*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1994, σ. 159-163.

απλώς. Οι μεταρρυθμιστές του 19ου αιώνα αναγνωρίζουν στην εργασία έναν παράγοντα ηθικοποίησης ικανό να μεταμορφώσει και τον πιο ανελέητο εγκληματία».⁶⁴

Από την ίδρυση του Αβερόφειου Εφηβείου και έπειτα, η λειτουργία του θεσμού των φυλακών ανηλίκων θα είναι συνεχής και τη δεκαετία του 1980 ήταν ενεργά δύο σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων, στην Κασσαβέτεια και στον Κορυδαλλό. Το έτος 1991 σε αυτά τα δύο καταστήματα και στα τρία ιδρύματα αγωγής ανηλίκων ήταν τοποθετημένα περίπου 400 άτομα κάτω των 21 ετών.⁶⁵ Στους φορείς αυτούς, τα έτη 1969 και 1970 βρίσκονταν 734 και 605 άτομα αντιστοίχως.⁶⁶ Πάντως, στους φακέλους των ανηλίκων που πρόκειται να εξετάσουμε, υπάρχει μόνο μία αναφορά για ανήλικο που είχε εκτίσει θητεία σε σωφρονιστικό κατάστημα ανηλίκων,⁶⁷ κάτι που ίσως να δικαιολογείται από το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τα αναμορφωτικά καταστήματα που είχαν ηλικιακό όριο τα 17 έτη, τα σωφρονιστικά καταστήματα για ανήλικους αφορούσαν και μετέφηβους-νεαρούς ενήλικες έως 21 ετών, που ξεπερνούσαν το ηλικιακό όριο για την εισαγωγή στον Σταθμό Εφήβων του ΣΜΑ. Είναι σαφές ότι τα αγόρια και τα κορίτσια που βρίσκονταν υπό την εποπτεία των μηχανισμών της δικαιοσύνης ανηλίκων και τους είχαν επιβληθεί μέτρα στέρησης της ελευθερίας τους, προέρχονταν κατά κανόνα από περιβάλλοντα που αντιμετώπιζαν σύνθετες κοινωνικοοικονομικές δυσκολίες, «δυσλειτουργικά» οικογενειακά πλαίσια, ενώ συχνά εγκατέλειπαν πρόωρα την εκπαιδευτική τους σταδιοδρομία.⁶⁸

Πέραν των φυλακών ανηλίκων, ένας άλλος θεσμός εγκλεισμού, που εισήχθη τη δεκαετία του 1920, είναι τα λεγόμενα αναμορφωτήρια, που θα υποστούν διάφορες μετονομασίες. Αρχικά ονομάστηκαν Αναμορφωτικά Σχολεία, το 1940 μετονομάστηκαν σε Αναμορφωτικά Καταστήματα και το 1976 πήραν την τρέχουσα ονομασία τους, Ιδρύματα Αγωγής.⁶⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι –και σε αυτή την περίπτωση– η ιδιωτική πρωτοβουλία έπαιξε καθοριστικό ρόλο, με την ίδρυση φορέων

---

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 185.

⁶⁵ Άρσις Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων, National Association for the Care and Resettlement of Offenders, «Πρόγραμμα διακρατικής συνεργασίας - Τελική έκθεση, στο *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και Βρετανία*, Αθήνα, 1995, σ. 16.

⁶⁶ Τρωϊάνου-Λουλά, ό.π., σ. 97.

⁶⁷ Φάκελος Μάριου, «Έκθεση της επιμελήτριας ανηλίκων [...] για τον ανήλικο [...)], επιμελήτρια δικαστηρίου ανηλίκων, 14/02/1986.

⁶⁸ Νίκος Γαβαλάς, «Θεσμοί υποστήριξης της επαγγελματικής ένταξης των νέων παραβατών στην Ελλάδα», στο Άρσις Εταιρεία... ό.π., σ. 77-79.

⁶⁹ Βασιλική Ιωαννίδη Ψυχογιού, *Ο θεσμός των αναμορφωτικών καταστημάτων-ιδρυμάτων αγωγής. Παιδαγωγική θεμελίωση και πράξη*, Σάκκουλας, Αθήνα και Κομοτηνή, 2001, σ. 92.

που επί της ουσίας αποτέλεσαν προδρόμους των αναμορφωτικών καταστημάτων, η σημαντικότερη περίπτωση των οποίων ήταν το Εμπειρικό Ασυλο.⁷⁰

Ο συγκεκριμένος θεσμός, αν και προϋπήρχε για κάποια χρόνια, θα οργανωθεί σε στιβαρές βάσεις με τον μεταξικό νόμο 2724/1940. Η εισαγωγή ανηλίκων μπορούσε να γίνει με διοικητική πράξη του υπουργείου Δικαιοσύνης, μετά από έκθεση Εισαγγελέα, αστυνομικών αρχών, Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων, γονέων και κηδεμόνων, φιλανθρωπικών σωματείων ή επιμελητών/-ητριών δικαστηρίων ανηλίκων. Ο εγκλεισμός δεν προέκυπτε από καταδικαστική απόφαση δικαστηρίου για ποινικό αδίκημα, αλλά από την εκτίμηση της κατάστασης του ανηλίκου ως υποκειμένου που βρισκόταν σε «ηθικό κίνδυνο» ή/και είχε «αντικοινωνική συμπεριφορά». Το καθεστώς αυτό βρισκόταν σε ισχύ τη δεκαετία του 1980, άρα αφορούσε και αρκετούς από τους ανήλικους των οποίων τους ατομικούς φακέλους θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Τα Ιδρύματα Αγωγής Βόλου και Κορυδαλλού ήταν δύο από τους φορείς που είχαν διαμείνει πολλοί από τους ανήλικους που φιλοξενούσε ο Σταθμός, ενώ το «*Αναμορφωτικόν Κορυδαλλού*» αναφέρεται σε συνέντευξη της προέδρου του ΣΜΑ το 1967 ως ένας από τους κύριους φορείς που έστελναν παιδιά στον Σταθμό μετά την άρση του εγκλεισμού τους.⁷¹ Αξίζει να αναφερθεί ότι το συγκεκριμένο μέτρο έχει δεχθεί έντονη κριτική για την αντισυνταγματικότητά του, καθώς αποτελεί μέτρο στέρησης της ελευθερίας χωρίς να επιβάλλεται, όμως, από κάποια δικαστική απόφαση.⁷²

Τα δύο Ιδρύματα Αγωγής για ανήλικα αγόρια που λειτουργούσαν τη δεκαετία του '80 αντικατόπτριζαν τον ηλικιακό και τον συνεπαγόμενο εκπαιδευτικό διαχωρισμό των τροφίμων. Έτσι, το Ίδρυμα Αγωγής Ανηλίκων Αρρένων Βόλου στέγαζε αγόρια από 7 έως 14 ετών και πρόσφερε «στοιχειώδη εκπαίδευση» και το Ίδρυμα Αγωγής Ανηλίκων Αρρένων Κορυδαλλού έφηβους 15-17 ετών, στους οποίους πρόσφερε επαγγελματική εκπαίδευση. Ο συγκεκριμένος θεσμός δεν αποτελούσε εξαίρεση στον κανόνα της ιστορικά βαρύνουσας σημασίας που δινόταν στη στοιχειώδη και ιδίως στην

---

⁷⁰ Για το Εμπειρικό Ασυλο βλ. στο ίδιο, σ. 59-60.

⁷¹ Σπύρος Πήλος, «Μια μεγάλη κοινωνική έρευνα. Σταυροφορία για το παιδί», *Αστυνομικά Χρονικά*, 15ημερος έκδοσης αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, τ. 330, Φεβρουάριος 1967.

⁷² Για τα παραπάνω βλ. Ιωαννίδη-Ψυχογιού, ό.π., σ. 114 και σ. 140 και Νίκος Παρασκευόπουλος, «Η ποινική ευθύνη των ανηλίκων κατά το Ελληνικό Ποινικό Δίκαιο», στο *Άρσις Εταιρεία...* ό.π., σ. 48-49.

επαγγελματική εκπαίδευση των ανηλίκων που εμπλέκονταν με τους κάθε λογής φορείς προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων.⁷³

1.6 Συμπεράσματα πρώτης ενότητας

Στην ενότητα αυτή παρακολουθήσαμε συνοπτικά την πορεία των ιδρυμάτων για τη στέγαση παιδιών από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως και τη δεκαετία του 1980, αναδεικνύοντας στοιχεία συνέχειας αλλά και τομών στη διαδρομή που αυτά διέγραψαν. Μια σταθερά για τους εν λόγω φορείς ήταν η έμφαση στην τεχνική εκπαίδευση η οποία είχε τριπλή λειτουργία: την επαγγελματική προετοιμασία των ανηλίκων, την ηθικοποίηση τους αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις την οικονομική ενίσχυση των ιδρυμάτων. Μια άλλη σταθερά αφορά στην προσπάθεια ηθικής διάπλασης των ανηλίκων, ώστε να γίνουν χρηστοί πολίτες στο μέλλον. Εδώ, όμως, οφείλουμε να κάνουμε μια σημαντική διευκρίνιση. Το τι θεωρούνταν «ηθικός κίνδυνος» για τους ανήλικους δεν ήταν το ίδιο σε κάθε ιστορική συγκυρία και άρα οι λόγοι γύρω από αυτήν την έννοια είχαν μεταβαλλόμενο περιεχόμενο. Επί παραδείγματι, ήταν διαφορετικό το περιεχόμενο του ηθικού κινδύνου μετεπαναστατικά όταν ως κύρια αιτία του θεωρούνταν η προσκόλληση ανηλίκων στα στρατόπεδα, διαφορετικό στα μέσα του 19ου αιώνα όπου η ανησυχία προέκυπτε από ομάδες απροστάτευτων παιδιών που κυκλοφορούσαν στους δρόμους ασκώντας «επαιτεία και αλητεία», διαφορετικό στα χρόνια του Εμφυλίου και την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο οπότε η έννοια απέκτησε ένα ρητά πολιτικό περιεχόμενο και, τέλος, διαφορετικό τη δεκαετία του 1980, ζήτημα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Πέραν των παραπάνω, η συμβολή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον συγκεκριμένο τομέα και η προνομιακή ενασχόληση γυναικών με αυτόν, είναι ακόμη δύο στοιχεία που μπορούμε να ξεχωρίσουμε και θα μας απασχολήσουν εντονότερα στις επόμενες ενότητες.

Ως σημεία τομών μπορούμε να παρατηρήσουμε τους φορείς που αναλάμβαναν την πρωτοβουλία των κινήσεων σε κάθε ιστορική συγκυρία. Αυτή ανήκει ξεκάθαρα στην ιδιωτική πρωτοβουλία από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Αντίθετα, από τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα το κράτος διεκδικεί αναβαθμισμένο ρόλο στον τομέα της ιδρυματικής περίθαλψης των παιδιών. Η δεκαετία του 1940, ως μια περίοδος θυελλωδών πολεμικών και πολιτικών συγκρούσεων, θα

---

⁷³ Ιωαννίδη-Ψυχογιού, ό.π., σ. 122-127 και σ. 156-161.

φέρει μια νέα ανακατάταξη που αφορά στην εμφάνιση ενός νέου πυλώνα στον τομέα, του βασιλικού θεσμού και των προνοιακών του φορέων. Στην περίοδο της δικτατορίας παρατηρείται μια νέα «άνθηση» των ιδρυμάτων, με την Εκκλησία να παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Τέλος, στη δεκαετία του 1980 παρατηρήσαμε ότι εμφανίζονται στον δημόσιο λόγο φωνές επαγγελματιών οι οποίες αμφισβητούσαν το ιδρυματικό μοντέλο περίθαλψης των παιδιών εκτός οικογενειακού πλαισίου και φαίνεται ότι αυτό συνδυάστηκε με μια σχετική μείωση των ιδρυμάτων, τουλάχιστον όσον αφορά τα ορφανοτροφεία.

Σε σχέση με τους φορείς διαχείρισης των ανήλικων παραβατών του νόμου, επισημάνθηκε η συμβολή φεμινιστικών και προνοιακών συσσωματώσεων για την ίδρυσή τους, κάτι που εξ αρχής υποδήλωνε ότι γίνονταν αντιληπτοί όχι απλά ως θεσμοί απονομής δικαιοσύνης αλλά και ως θεσμοί που ενείχαν το στοιχείο της πρόνοιας. Τα δικαστήρια ανηλικών ξεκινούν τη λειτουργία τους από τη δεκαετία του 1940, ενώ πρωτύτερα είχε εισαχθεί η πρόνοια για ξεχωριστά ιδρύματα εγκλεισμού ενήλικων και ανηλικών. Οι δύο πυλώνες αυτής της κίνησης ήταν οι φυλακές ανηλικών αλλά και τα αναμορφωτήρια, με τις διάφορες ονομασίες που τους δόθηκαν στον χρόνο, στα οποία τοποθετούνταν και ανήλικοι οι οποίοι δεν είχαν κατ' ανάγκη παραβεί τον νόμο, αλλά ανέπτυσαν δραστηριότητες και παρουσίαζαν συμπεριφορές που παρέκκλιναν από ό,τι ερμηνευόταν ως κοινωνικά αποδεκτό στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία. Ως προς αυτή τη διαδικασία, στη συνέχεια θα εστιάσουμε σε συγκεκριμένα παραδείγματα που τοποθετούνται χρονικά στη δεκαετία του 1980. Τέλος, οι συγκεκριμένοι φορείς υιοθέτησαν πρότυπα από τους αντίστοιχους προνοιακούς φορείς για την περίθαλψη ανηλικών σε ό,τι αφορά στην έμφαση στην τεχνική εκπαίδευση.

2. Ο Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων: ιστορική διαδρομή και όψεις της λειτουργίας του τη δεκαετία του 1980

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιδιώξουμε να σκιαγραφήσουμε την ιστορική διαδρομή του Συλλόγου ο οποίος φιλοξένησε στη στέγη του τους ανήλικους για τους οποίους δημιουργήθηκαν οι φάκελοι με το περιεχόμενο των οποίων θα ασχοληθούμε αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας. Συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε την ιστορική πορεία που διέγραψε ο ΣΜΑ ήδη από τη δεκαετία του 1920 έως και την υπό εξέταση περίοδο. Με άξονα το αρχειακό υλικό των πρακτικών των Γενικών Συνελεύσεων του ΣΜΑ, θα επιχειρήσουμε να εμβαθύνουμε όσο περισσότερο είναι εφικτό στις βασικές όψεις της λειτουργίας του κατά τη δεκαετία του 1980, στοχεύοντας να κατανοήσουμε τόσο τη δράση και τους μηχανισμούς που αναπτύσσονταν εντός ενός προνοιακού οργανισμού όπως ο ΣΜΑ, όσο και το περιβάλλον μέσα στο οποίο δρούσαν τα υποκείμενα που μας ενδιαφέρουν: οι ανήλικοι και οι επαγγελματίες της παιδικής πρόνοιας. Παράλληλα θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε το κατά πόσον ο ΣΜΑ ήταν ένας φορέας που συγκέντρωνε χαρακτηριστικά συγκρότησης και λειτουργίας που προσιδιάζαν στο μοντέλο που έχει χαρακτηριστεί ως «μεικτή οικονομία της πρόνοιας». Για αυτόν τον σκοπό, υπάρχει μία εισαγωγική υποενότητα που πραγματεύεται τον συγκεκριμένο όρο μέσα από παραδείγματα από τον τομέα της παιδικής πρόνοιας στην Ελλάδα που έχει επιχειρηθεί να προσεγγιστούν υπό αυτό το πρίσμα.

2.1 Η μεικτή οικονομία της πρόνοιας και παραδείγματα αποτύπωσής της στην πρόνοια για τα παιδιά στην Ελλάδα.

Με τον όρο «μεικτή οικονομία της πρόνοιας» περιγράφεται η ύπαρξη πεδίων κοινωνικής πρόνοιας στα οποία παρεμβαίνουν και δραστηριοποιούνται μία σειρά παραγόντων: το κράτος και σημαίνοντες κρατικοί αξιωματούχοι, η ιδιωτική πρωτοβουλία μέσω των φιλανθρωπικών, προνοιακών ή επιστημονικών της συσσωματώσεων και η παντοειδής εθελοντική εργασία και προσφορά μεμονωμένων ή συλλογικών υποκειμένων.⁷⁴ Ο τρόπος, όμως, που οι παραπάνω παράγοντες αλληλεπιδρούν και συνεισφέρουν στην κοινωνική πρόνοια δεν είναι ίδιος σε όλους

---

⁷⁴ Αναλυτικότερα για τον όρο μεικτή οικονομία της πρόνοιας, βλ. Alan Kidd, “Civil Society or the State? Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare”, *Journal of Historical Sociology*, τ. 15 (3), 2002, σ. 328-342.

τους ιστορικούς τόπους και χρόνους και οι ειδικές μορφές που λαμβάνει χώρα αυτή η διαδικασία στην εκάστοτε συγκυρία είναι ένα σημείο που αξίζει να μελετηθεί.⁷⁵ Αν και ο συγκεκριμένος όρος κερδίζει σημαντικό έδαφος στη βιβλιογραφία από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα,⁷⁶ η ιστορική έρευνα έχει επισημάνει ότι το συγκεκριμένο φαινόμενο έχει μακρά παράδοση στον ευρωπαϊκό χώρο.⁷⁷ Μεταξύ άλλων, η προστασία των «παραστρατημένων» παιδιών ήταν ένα πεδίο που από την εποχή της θεμελίωσής του συγκέντρωνε το ενδιαφέρον και την αντίστοιχη παρέμβαση όλων των παραπάνω παραγόντων.⁷⁸

Η συγκρότηση της πρόνοιας στη μεταπολεμική Ελλάδα έχει επιχειρηθεί να μελετηθεί υπό το πρίσμα του αναλυτικού εργαλείου της μεικτής οικονομίας της πρόνοιας. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η άσκηση πρόνοιας στη μεταπολεμική Ελλάδα περιλάμβανε τη συμμετοχή κράτους και ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέσα από τη λειτουργία μιας σειράς συσσωματώσεων και ταυτόχρονα καθοριστικό ρόλο έπαιζαν οι δύο βασιλικοί προνοιακοί θεσμοί, η Βασιλική Πρόνοια και το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα, υπό την ηγεσία της βασίλισσας Φρειδερίκης και του βασιλιά Παύλου αντιστοίχως. Οι φορείς αυτοί, που είχαν εκτεταμένη εμπλοκή σε ευρύ φάσμα της κοινωνικής πρόνοιας και ιδιαίτερα της πρόνοιας για τα παιδιά, αποτελούσαν ένα ιδιότυπο μοντέλο άσκησης πρόνοιας. Ήταν Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου, αλλά παράλληλα προΐσταντο σε αυτά οι ανώτεροι πολιτειακοί άρχοντες. Η Βασιλική Πρόνοια ενισχυόταν οικονομικά από ιδιωτικές δωρεές και άλλες διεθνείς προνοιακές οργανώσεις, ενώ ταυτόχρονα λάμβανε οικονομική ενίσχυση από το κράτος μέσω της έμμεσης φορολογίας. Με τη σειρά της, αυτή χρηματοδοτούσε πολλά δημόσια και ιδιωτικά προνοιακά προγράμματα.⁷⁹ Οι βασιλικοί προνοιακοί θεσμοί συνεργάζονταν με άλλους σημαίνοντες φορείς που ανέπτυσαν ομοειδή δραστηριότητα για την

---

⁷⁵ Efi Avdela, “Performing the state? Public and private actors in the field of social provision in twentieth-century Greece” στο Fabio Giomi, Celia Keren, Morgane Labbe (επιμ.), *Public and Private Welfare in Modern Europe. Productive Entanglements*, Routledge, Λονδίνο, 2022, σ. 107.

⁷⁶ Bernard Harris, Paul Bridgen, “Introduction: The “Mixed Economy of Welfare” and the Historiography of Welfare Provision”, στο Bernard Harris, Paul Bridgen (επιμ.), *Charity and Mutual Aid in Europe and North America Since 1800*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 1.

⁷⁷ Ιστορικοί της μεσαιωνικής και πρώιμης νεωτερικής Ευρώπης υποστηρίζουν ότι τα όρια δημόσιου-ιδιωτικού ήταν ήδη από τότε δυσδιάκριτα στον τομέα της πρόνοιας και της φιλανθρωπίας. Adams, ο.π., σ. 45-46.

⁷⁸ Garland, ό.π., σ. 206-210.

⁷⁹ Ως παραδείγματα για αυτό και σε ζητήματα που μας αφορούν πιο άμεσα στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, η Βασιλική Πρόνοια είχε αναλάβει τη μισθοδοσία των επιμελητών/-ητριών ανηλίκων των δικαστηρίων ανηλίκων, ενώ ένας από τους φορείς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που χρηματοδοτούσε ήταν και ο ΣΜΑ. Για τα ζητήματα αυτά βλ. εδώ, παρακάτω.

άσκηση προνοιακών πολιτικών (Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Εκκλησία). Κινούνταν, λοιπόν, σε έναν δυσδιάκριτο χώρο μεταξύ ιδιωτικής πρωτοβουλίας και κράτους, έχοντας κεντρικό ρόλο στην άσκηση προνοιακών πολιτικών, συντονίζοντας, εποπτεύοντας και υλοποιώντας πλήθος σχετικών προγραμμάτων. Παράλληλα, κινητοποιήσαν ένα μεγάλο εθελοντικό δίκτυο –ως επί το πλείστον γυναικείου φύλου– για την υλοποίηση των προνοιακών τους προγραμμάτων. Ιδιαίτερα όσον αφορά τη Βασιλική Πρόνοια, η γυναικεία εργασία και εθελοντική προσφορά ήταν ο πυρήνας υλοποίησης και ο στυλοβάτης της όλης διαδικασίας, αντλώντας το δυναμικό της τόσο από τα ανώτερα στρώματα, με τη δημιουργία ενός κύκλου προσώπων με επιτελικό και καθοδηγητικό ρόλο, όσο και από τα κατώτερα στρώματα, οι εκπρόσωποι των οποίων έφεραν το βάρος της υλοποίησης των προνοιακών προγραμμάτων μέσα από την εργασία στο πεδίο.⁸⁰

Εστιάζοντας σε συγκεκριμένα παραδείγματα προνοιακών φορέων στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, έχουμε στη διάθεσή μας τη μελέτη δύο περιπτώσεων στις οποίες, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, μπορούμε να δούμε την εφαρμογή του παραπάνω σχήματος. Η πρώτη περίπτωση είναι το Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού (στο εξής ΠΠΠ). Η πρώτη ονομασία του φορέα ήταν Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων και ιδρύθηκε το 1914 εν μέσω Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, για να οργανώσει τη γυναικεία φιλανθρωπία στην περίοδο της μεγάλης πολεμικής σύγκρουσης. Ήδη από τότε, όμως, η συγκεκριμένη συσσωμάτωση φέρει ένα νέο πνεύμα: η φιλανθρωπία και η προσφορά χρειάζονται τα στοιχεία της επιστημονικής οργάνωσης και της μεθοδικότητας. Ο φορέας θα βασιστεί και θα προσπαθήσει να εισαγάγει τις νέες κατευθύνσεις της πρακτικής κοινωνικής πολιτικής.⁸¹ Μια αναφορά από τον οργανισμό του ΠΠΠ του 1930 είναι ενδεικτική της συγκεκριμένης στόχευσης: «Δεν ασκούμεν φιλανθρωπίαν, δημιουργούμεν υγιείς ανθρώπους».⁸² Η ανάγκη το ΠΠΠ να διαχωριστεί από τη φιλανθρωπία και τους φορείς που ως τότε παρείχαν τέτοιο έργο, υποδηλώνει την επιθυμία για συγκρότηση ενός προνοιακού φορέα σύμφωνου με τα σύγχρονα πρότυπα που έρχονταν από τον δυτικό κόσμο και την ανάδειξη νέων

---

⁸⁰ Για όσα αναφέρονται εδώ βλ. Avdela, Lampropoulou ο.π.

⁸¹ Βασιλική Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερχζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σ. 83-85. Το διάδοχο σχήμα του συγκεκριμένου οργανισμού είναι το ΠΚΠΑ, το οποίο λειτουργεί έως και σήμερα.

⁸² Θεοδώρου, Καρακατσάνη, ό.π., σ. 407.

επαγγελματικών κατηγοριών που θα έφερναν σε πέρας αυτό το επιστημονικό έργο.⁸³ Μεταξύ αυτών των νέων επαγγελματικών κατηγοριών, βρίσκονται οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί και οι επιμελητές/-ήτριες δικαστηρίων ανηλίκων, δυο κατηγορίες που θα μας απασχολήσουν εκτενώς στη συνέχεια.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο φορέας θα επικεντρωθεί πλήρως στην προστασία της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας,⁸⁴ ενώ διαχρονικά θα φέρει μια σειρά στοιχείων μεικτής οικονομίας της πρόνοιας. Αυτά αφορούν τόσο στις πηγές χρηματοδότησής του, με τον συνδυασμό εισροής κρατικών και ιδιωτικών κεφαλαίων, όσο και στο ανθρώπινο δυναμικό που τον απάρτιζε, το οποίο αποτελούνταν από ένα φαινομενικά ανομοιογενές κράμα: κρατικοί αξιωματούχοι, καθηγητές πανεπιστημίων, αστοί άνδρες από τον χώρο των επιχειρήσεων, των επιστημών και της πολιτικής, οι σύζυγοι των τελευταίων, αλλά και ένα πλήθος εθελοντριών.⁸⁵ Αξίζει να αναφερθεί ότι το στελεχιακό δυναμικό του ΠΠΠΠ βρισκόταν σε στενή συνεργασία με φεμινιστικές οργανώσεις της περιόδου, οι οποίες αναδείχθηκαν σε έναν από τους πιο δραστήριους παράγοντες στον τομέα της προστασίας των «απροστάτευτων» και «παραστρατημένων» παιδιών.⁸⁶

Η δεύτερη περίπτωση είναι η ίδρυση των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων (στο εξής ΕΠΑ). Οι ΕΠΑ ιδρύονται το 1943 ως Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (στο εξής ΝΠΔΔ) που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του υπουργείου Δικαιοσύνης (στο εξής ΥΔ) και είχαν ως σκοπό τους την παντός είδους υποστήριξη των παραβατικών ανηλίκων. Αν και η λειτουργία των ΕΠΑ οριζόταν στην έδρα κάθε πρωτοδικείου, οι οργανώσεις αυτές δεν φαίνεται να απέκτησαν στην πραγματικότητα τόσο πυκνή πανελλαδική οργανωτική διάχυση. Σε μια εκτεταμένη μελέτη που έχουμε για την περίπτωση της ΕΠΑ Αθηνών αναφέρεται η διαπίστωση ότι: *«Παρά τα νομοθετήματα που διέπουν εξ αρχής τη λειτουργία της, το τυπικό καθεστώς της ΕΠΑ-Α [ΕΠΑ Αθηνών] θα συνεχίσει για χρόνια να αποτελεί αντικείμενο αντιπαραθέσεων. Για πολλά στελέχη της όπως και για τον τύπο θα ταυτιστεί με την (τυπικά ανύπαρκτη) κατηγορία του «ημικρατικού οργανισμού».*⁸⁷

---

⁸³ Θεοδώρου, στο Έφη Αβδελά κ.α. (επιμ.), ό.π., σ. 104.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 93-94.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 86-87 και 93-96.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 97-98.

⁸⁷ Έφη Αβδελά, Δήμητρα Βασιλειάδου, «Κοπιώδης εθελοντική εργασία»: η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων στη μεταπολεμική Αθήνα», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.)

Σημαντικό χαρακτηριστικό των ΕΠΑ για τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας τους ήταν ότι ο σκληρός πυρήνας των δραστηριοτήτων τους ερχόταν εις πέρας μέσω της εθελοντικής εργασίας. Οι πρώτοι/-ες επιμελητές/-ήτριες των δικαστηρίων ανηλίκων ήταν εθελοντές/-όντριες των ΕΠΑ, που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους αμισθί. Τα κίνητρα αυτής της δραστηριοποίησης έχουν ερμηνευθεί από τις Αβδελά-Βασιλειάδου ως εξής: «η έμφαση στη «θυσία» –και μάλιστα στην «αυτοθυσία»– στο όνομα της “ηθικής ικανοποίησης” νομιμοποιούσε ταυτόχρονα τις προσδοκίες και τις στοχεύσεις των μελών (ανοδική κινητικότητα, δικτύωση, πρόσκτηση κύρους, εμπειρία κτλ.)». ⁸⁸ Η αρμοδιότητα της επιμέλειας θα αφαιρεθεί από τις ΕΠΑ και θα ανατεθεί στη νεοσυσταθείσα Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων (στο εξής ΥΕΑ) το 1954. ⁸⁹ Παρ’ όλα αυτά, χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα στις αρχές της δεκαετίας του 1990 βρίσκουμε το παράδειγμα της ΕΠΑ Θεσσαλονίκης, όπου πληροφορούμαστε ότι συγκέντρωνε περί τους/τις τριάντα πέντε εθελοντές/-όντριες, οι οποίοι/οποίες συγκροτούσαν πέντε διαφορετικές ομάδες: ομάδα νομικής συμπαράστασης, ομάδα ιατρικής υποστήριξης, ομάδα διεθνών σχέσεων και ομάδα αλφαριθμητισμού, στις οποίες αναφέρεται ότι ήταν καθοριστική η συμβολή φοιτητών/-τριών, και ομάδα ελεύθερου χρόνου, η οποία συγκροτούνταν από μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Αντλεριανής Ψυχολογίας. ⁹⁰ Έτσι, βλέπουμε ότι το στοιχείο του εθελοντισμού στον συγκεκριμένο φορέα είχε ισχυρή αντοχή στον χρόνο και μάλιστα επιδείκνυε σημαντική προσαρμοστικότητα, με την εφεύρεση νέων πεδίων εθελοντικής ενασχόλησης ανάλογα με τον τρόπο που διαμορφωνόταν η λειτουργία των ΕΠΑ στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία.

Το ζήτημα των αρμοδιοτήτων ανέκυψε ως πραγματικό ερώτημα όταν αφαιρέθηκε από τις ΕΠΑ η επιμέλεια ανηλίκων και δημιουργήθηκε ξεχωριστή υπηρεσία. Η Τρωϊάνου-Λουλά μάς μεταφέρει ότι τη δεκαετία του 1970 στις συγκροτημένες ΕΠΑ λειτουργούσαν τρία τμήματα: το τμήμα δικαστηριακής βοήθειας που αποτελούνταν από έμμισθο κοινωνικό λειτουργό και υποστηριζόταν από εθελοντές/-όντριες φοιτητές/-ήτριες της σχολής κοινωνικών λειτουργών της ΕΠΑ και εθελοντές/-όντριες δικηγόρους, το τμήμα επιβλέψεως, που πάλι συγκροτούνταν από εθελοντές/-όντριες φοιτητές της σχολής κοινωνικών λειτουργών της ΕΠΑ και το τμήμα

Μορφές Δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σ. 109.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 120.

⁸⁹ Αβδελά, *Νέοι...* ό.π., σ. 187.

⁹⁰ Κάκια Σαμουρίδου, «Σύγχρονη θεώρηση του ρόλου των ΕΠΑ. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στο *Άρσις Εταιρεία...* ό.π., σ. 111-112.

διαφώτισης και ψυχαγωγίας.⁹¹ Γενικότερα οι πηγές μας για τη λειτουργία των ΕΠΑ συγκλίνουν στο ότι ο εθελοντισμός και η αμισθί εργασία ήταν για δεκαετίες πυρηνικό στοιχείο της λειτουργίας τους.

Ήδη από την ίδρυσή τους τη δεκαετία του 1940, οριζόταν ότι οι ΕΠΑ διοικούνταν από Διοικητικά Συμβούλια διορισμένα από το ΥΔ, στα οποία εκπροσωπούσαν σημαίνοντες φορείς της παιδικής προστασίας. Η θέση σε αυτά ήταν τιμητική και άμισθη και συμμετέχοντες ήταν ένας δικαστής ή εισαγγελέας ανηλίκων, ο διευθυντής του σωφρονιστικού ή αναμορφωτικού καταστήματος, εφόσον λειτουργούσε τέτοιο στην έδρα της ΕΠΑ, αντιπρόσωπος του ΠΙΚΠΑ ή προϊστάμενος Παιδικής Προστασίας του Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας, αντιπρόσωπος του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων και αντιπρόσωπος από τους κατά τόπους Ιατρικούς Συλλόγους. Επιπλέον παράγοντες του χώρου της εκπαίδευσης, της αυτοδιοίκησης και της εκκλησίας ή άλλοι ιδιώτες με αναγνωρισμένη κοινωφελή δράση θα μπορούσαν να καταλάβουν θέση στα Διοικητικά Συμβούλια των ΕΠΑ.⁹²

Στην παραπάνω σύσταση βλέπουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα φορέα παιδικής πρόνοιας ο οποίος κινείται εντός των δυσδιάκριτων και συχνά αλληλεπικαλυπτόμενων ορίων ποινικής και προνοιακής μεταχείρισης ανηλίκων, η διοίκηση του οποίου διορίζεται και εποπτεύεται από το ΥΔ μεν, αλλά παράλληλα συγκεντρώνει ένα κράμα ρόλων μέσα από τον διορισμό ανθρώπων στην ηγεσία του με διαφορετικές καταβολές. Μεταξύ αυτών, κρατικοί αξιωματούχοι, ιδιώτες και εκπρόσωποι άλλων φορέων με το νομικό καθεστώς ΝΠΔΔ (ΠΙΚΠΑ). Αυτή η συνθήκη μεταφράζεται στο ότι οι ΕΠΑ, που υπάγονταν νομικά στο ΥΔ, μπορούσαν σε κάποιες περιπτώσεις να αυτονομούνται και να σχηματίζουν τη δική τους ατζέντα για διάφορα ζητήματα, ακόμη και να έρχονται σε αντίθεση με τον εποπτικό τους φορέα, με στόχο να εξασφαλίσουν θέσεις, προνόμια και αρμοδιότητες.⁹³

Περνώντας στο κατ' εξοχήν θέμα της ενότητας, που είναι η επικέντρωση στην ιστορία του φορέα από τον οποίο προέρχεται το αρχαιακό υλικό της παρούσας εργασίας, αναδεικνύεται ένας παράλληλος στόχος. Σκοπεύουμε να διερευνήσουμε τον βαθμό που το συγκεκριμένο παράδειγμα προσιδιάζει σε όσα είδαμε ως εδώ για τη

⁹¹ Τρωϊάννου-Λουλά, ό.π. σ. 93-94.

⁹² Κάκια Σαμουρίδου, ό.π., σ. 101 και Τρωϊάννου-Λουλά, ό.π. σ. 92-93.

⁹³ Βλ. τα ζητήματα της ίδρυσης και λειτουργίας του σταθμού προστασίας ανηλίκων και της σχολής κοινωνικών λειτουργών που διατηρούσε η ΕΠΑ Αθηνών και της αντιπαράθεσης με το ΥΔ για τον έλεγχο της στο Αβδελά-Βασιλειάδου, ό.π., σ. 112-115.

λειτουργία φορέων που περιλάμβαναν στη συγκρότησή τους στοιχεία της μεικτής οικονομίας της πρόνοιας.

2.2 Ο Σύλλογος Προστασίας Κρατούμενων Γυναικών και Ανηλίκων

Τον Ιούνιο το 1924 ιδρύεται ο Σύλλογος Προστασίας Κρατούμενων Γυναικών και Ανηλίκων (στο εξής Σύλλογος), η πρώτη ονομασία του ΣΜΑ. Η συμπερίληψη γυναικών και παιδιών στα υπό προστασία υποκείμενα δεν μπορεί παρά να μας παραπέμψει στις έμφυλες σχέσεις ως μέρος των σχέσεων εξουσίας, που εμφανίζονται όμως σε κάθε ιστορική συγκυρία με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον στο οποίο τοποθετούνται. *«Οι ιστορικοί πρέπει να εξετάζουν τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζονται ουσιαστικά οι έμφυλες ταυτότητες, και να συσχετίζουν τα πορίσματά τους με μια σειρά δραστηριοτήτων, κοινωνικών οργανώσεων και ιστορικά συγκεκριμένων πολιτισμικών αναπαραστάσεων»*⁹⁴. Υποστηρίζουμε πως η τοποθέτηση των γυναικών στο πλάι των παιδιών ως υποκείμενα που χρήζουν ειδικής μεταχείρισης και προστασίας υπό συνθήκες εγκλεισμού, είναι μία συγκεκριμένη έκφραση της αντίληψης περί ευάλωτης φύσης των γυναικών που χρειάζονται ειδική προστασία, σε αντίστιξη με τους άντρες. Συνεπαγόμενα, όμως, έχουν μειωμένες προσβάσεις ή και αποκλείονται πλήρως από συγκεκριμένες, σε κάθε ιστορική συγκυρία, εκφάνσεις τις κοινωνικής και πολιτικής ζωής.⁹⁵

Βασικοί αιμοδότες της προσπάθειας συγκρότησης του Συλλόγου υπήρξαν οι δύο κύριες αλλά διαφορετικών πολιτικών καταβολών φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου, το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων (στο εξής ΕΣΕ) και ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (στο εξής ΣΔΓ). Όπως μαρτυρείται σε σχετικό με την ίδρυση του Συλλόγου άρθρο στο περιοδικό του ΣΔΓ *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, *«ύστερα από μια σειρά συζητήσεων για τα παιδικά δικαστήρια και εν γένει την προστασία της γυναίκας και του παιδιού [...] ωρίμασε πια η ιδέα να οργανωθεί ειδικό σωματείο που ν' ασχοληθή αποκλειστικά με το ζήτημα αυτό»*. Η πρωτοβουλία αναφέρεται ότι άνηκε στον

---

⁹⁴ Τζόουν Ουόλακ Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», στο Αγγέλικα Ψαρρά, Έφη Αβδελά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, μτφρ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σ. 311.

⁹⁵ Για τα παραπάνω και τον τρόπο που αυτή η διαδικασία είχε αποτυπώσεις στο πεδίο της εργατικής νομοθεσίας τις δεκαετίες 1910 και 1920, βλ. Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ος αι.)», *Τα Ιστορικά*, τ. 6 (11), 1989, σ. 339-360.

Παναγιώτη Σκουριώτη, διευθυντή του τμήματος φυλακών του ΥΔ, ο οποίος προσκάλεσε τα μέλη του ΣΔΓ και του ΕΣΕ στην ιδρυτική συνέλευση του Συλλόγου.⁹⁶ Η συγκεκριμένη περίπτωση είναι ενδεικτική της συνθήκης στην οποία υψηλόβαθμα στελέχη του κρατικού μηχανισμού αναλαμβάνουν πρωτοβουλία για να κινητοποιήσουν και να οργανώσουν τον ιδιωτικό παράγοντα και την προσφορά προνοιακών υπηρεσιών από πλευράς του.⁹⁷ Το προσκλητήριο του Σκουριώτη προς τις φεμινιστικές οργανώσεις μόνο τυχαίο δεν μπορεί να θεωρηθεί, καθώς συνδέεται τόσο με τον ιστορικά σημαίνοντα ρόλο που αποδιδόταν στις γυναίκες για τη φροντίδα ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και ιδιαίτερα των παιδιών⁹⁸ όσο και με το συγκεκριμένο ενδιαφέρον που επέδειξαν οι φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου για τη μεταχείριση των παραβατικών ανηλίκων.⁹⁹ Άλλωστε, αντίστοιχη δραστηριότητα είχε καταγραφεί ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, όπου μάλιστα σημειώνονται και εντάσεις μεταξύ αστών κυριών που προσέτρεχαν προς υποστήριξη φυλακισμένων ανηλίκων και κρατικών αξιωματούχων που θεωρούσαν ότι αυτή η δραστηριότητα «κακομάθαινε» τους κρατούμενους.¹⁰⁰

Μεταξύ των κύριων σκοπών του νεοσύστατου σωματείου αναφέρονται οι εξής: η ηθική και οικονομική υποστήριξη των κρατούμενων γυναικών και ανηλίκων ανεξαρτήτως θρησκευματος και εθνικότητας, η προώθηση του αιτήματος για ξεχωριστές φυλακές γυναικών και ανηλίκων, η υποστήριξη τους κατά τη διάρκεια της προφυλάκισης και της δικαστικής διαδικασίας μέσω νομικής συμπαράστασης, η φροντίδα για την ηθική βελτίωση των κρατούμενων αλλά και για την εκπαίδευσή τους και την επαγγελματική τους αποκατάσταση μετά την αποφυλάκιση και η υποστήριξη όσων καταδικασμένων τελούσαν υπό αναστολή κράτησης. Επιπλέον, στις δυνατότητες του Συλλόγου εντάχθηκαν οι προβλέψεις να μπορεί να ιδρύσει «άσυλα, εργαστήρια και

---

⁹⁶ Ευανθία Ν. Γκινοπούλου, «Για την προστασία των κρατούμενων γυναικών και ανηλίκων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ. 16, 1925.

⁹⁷ Παραπάνω πληροφορίες για τον Σκουριώτη και τον ρόλο που έπαιξε ως κρατικός αξιωματούχος υπό την ηγεσία βενιζελικών κυβερνήσεων βλ. στο Avdela, “Performing...”, ό.π., σ. 112-113.

⁹⁸ Βλ. εδώ, σ. 15-16 και σ. 27.

⁹⁹ Η Αβδελά υποστηρίζει ότι ο χρόνος του καλέσματος του Σκουριώτη προς τις φεμινιστικές οργανώσεις σχετιζόταν με την ενεργή συμμετοχή τους στη συζήτηση που είχε ανοίξει για το ζήτημα της ίδρυσης των παιδικών δικαστηρίων τα προηγούμενα δύο χρόνια. Βλ. Avdela “Performing...”, ό.π., σ. 113. Η ειδική παιδική μεταχείριση των ανηλίκων παραβατών του νόμου ήταν ένα θέμα που απασχόλησε δεόντως τις συγκεκριμένες οργανώσεις, ενώ δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στην προώθηση του αιτήματος για ίδρυση «παιδικών δικαστηρίων». Βλ. ενδεικτικά «Για τα παιδικά δικαστήρια», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ. 11, 1924, Άννα Παπαδημητρίου «Τα παιδικά δικαστήρια», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ. 40, 1927, Δώρα Δ. Παπακωνσταντίνου, «Κοινωνιολογικά ζητήματα. Τα παιδικά δικαστήρια και η παιδική εγκληματικότητα», *Ελληνίς*, τ. 12, 1928.

¹⁰⁰ Μπενβενίστε, ό.π., σ 166-168.

πρατήρια», η επέκτασή του μέσω της ίδρυσης παραρτημάτων εκτός Αθήνας και η διεύρυνση της βοήθειας που πρόσφερε στις οικογένειες των κρατούμενων.¹⁰¹

Η ευμένεια του κρατικού μηχανισμού προς την ίδρυση ενός συλλόγου ιδιωτικής πρωτοβουλίας που θα ασχολούνταν με την προστασία των κρατούμενων γυναικών και ανηλίκων, δεν φανερώνεται μόνο από το ότι στην πρωτοβουλία για τη σύστασή του έπαιξε καθοριστικό ρόλο ένας κρατικός αξιωματούχος. Επιπλέον, μαρτυρείται από το ότι ο Σύλλογος υποστηρίχθηκε οικονομικά από το ΥΔ ήδη από το 1925, μέσω επιχορήγησης ύψους 15.000 δραχμών, αλλά και ότι, σε εγκύκλιο του ΥΔ την περίοδο που ο Σύλλογος ήταν ακόμη νεοφυής, ενθαρρύνεται η ίδρυση αντίστοιχων σωματείων και τονίζεται η σπουδαιότητα των υπηρεσιών των ιδιωτών στον συγκεκριμένο τομέα.¹⁰² Επιπλέον, η συμμετοχή κρατικών αξιωματούχων, όπως ο Εισαγγελέας Εφετών Α. Ρηγανάκος, στο πρώτο ΔΣ του Συλλόγου, είναι ακόμη ένα στοιχείο που συνεπικουρεί προς αυτή την κατεύθυνση.¹⁰³ Ο Ρηγανάκος, χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1953, αναφέρεται από τον τότε διευθυντή του ΥΔ Ι. Βεργόπουλο ως ο άνθρωπος που κατάρτισε το σχέδιο νόμου για την ίδρυση των πρώτων δικαστηρίων ανηλίκων το 1931. Ο νόμος αυτός, πάντως, δεν τέθηκε ποτέ σε ισχύ.¹⁰⁴

Στις διαθέσιμες πηγές φαίνεται ότι, ήδη από την πρώτη περίοδο λειτουργίας του Συλλόγου, το βάρος δόθηκε στην προστασία των ανηλίκων. Έτσι, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και μετά τη δωρεά σημαντικών χρηματικών ποσών, η μεγαλύτερη εκ των οποίων προερχόταν από τον Εμμανουήλ Μπενάκη και ήταν ύψους 50.000 δραχμών, κατέστη εφικτή η λειτουργία του Σταθμού Εφήβων, στον οποίο φιλοξενούνταν αποφυλακισμένοι ανήλικοι μέχρι να επιστρέψουν στον μόνιμο τόπο κατοικίας τους ή να καταστούν αυτόνομοι μέσω της εύρεσης εργασίας.¹⁰⁵ Ο Σταθμός Εφήβων αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο της λειτουργίας του Συλλόγου, ενώ συνεχίζει να υφίσταται με την ίδια επωνυμία έως και σήμερα. Ενδεικτική της σημασίας που αποδίδεται στον Σταθμό και στην ιστορική του συνέχεια είναι η παρακάτω αναφορά που βρίσκεται στα πρακτικά της Γενικής Συνέλευσης του ΣΜΑ το έτος 1973: «Ο Σταθμός Εφήβων του Ιδρύματος αποτελεί συνέχεια του Σταθμού του Συλλόγου, ο

---

¹⁰¹ Στυλιανός Β. Πρωτονοτάριος, *Αι γυναίκες και οι ανήλικοι ως εγκληματίαι. Διάλεξις δοθείσα εις τον Παρνασσόν την 26 Μαΐου 1925*, Τύποις “Φοίνικος”, Αθήνα, 1925, σ. 10-11.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 16-17.

¹⁰³ Avdela, “Performing...”, ό.π., σ. 113.

¹⁰⁴ Ιω. Βεργόπουλος, «Ανήλικοι εγκληματίαι. Αι περί ανηλίκων ποινικά διατάξεις», *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 14, Δεκέμβριος 1953.

¹⁰⁵ Πρωτονοτάριος, ό.π., σ. 17.

οποίος έχει ιστορίαν πενήντα περίπου ετών. Κατά την γνώμην του Διοικητικού Συμβουλίου, η ιστορία αυτή ούτε δύναται ούτε πρέπει ν' αγνοείται»¹⁰⁶. Η παραπάνω υπόμνηση σχετίζεται με την μη έγκριση συγκεκριμένου άρθρου του Οργανισμού του νεοσύστατου Ιδρύματος «Σταθμός Εφήβων Συλλόγου Μερίμνης Ανηλίκων», το οποίο ο ΣΜΑ ήταν υποχρεωμένος να ιδρύσει στη βάση νόμου που θεσπίστηκε στην περίοδο εκείνη, επειδή σε αυτό υπήρχε αναφορά στην «από του έτους 1924 λειτουργίαν του Σταθμού Εφήβων»¹⁰⁷ και άρα το ίδρυμα δεν παρουσιαζόταν ως νεοσύστατο και δεν τηρούσε τις προδιαγραφές του αναφερόμενου νόμου.

Πέραν της παροχής στέγης και της ηθικής και οικονομικής ενίσχυσης των αποφυλακισμένων ανηλίκων, δύο δημοσιεύματα στον *Αγώνα της Γυναίκας* είναι αποκαλυπτικά για τη δραστηριοποίηση του Συλλόγου στον τομέα της νομικής συνδρομής σε ανήλικους υπόδικους. Στο πρώτο εξιστορείται η υπεράσπιση τεσσάρων ανηλίκων που κατηγορούνταν για το αδίκημα της κλοπής, τρεις εκ των οποίων, με τη νομική συμπαράσταση του δικηγόρου και αντιπροέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου (στο εξής ΔΣ) του Συλλόγου Δ. Δαμασκηνού, αθωώθηκαν, καθώς αποδείχτηκε ότι οδηγήθηκαν σε αυτό το αδίκημα υπό το καθεστώς της πείνας. Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα γίνεται ιδιαίτερη μνεία στους νομικούς που ήταν μέλη του Συλλόγου και πρόσφεραν τις νομικές τους υπηρεσίες προς την υπεράσπιση των ανηλίκων εθελοντικά.¹⁰⁸ Το δεύτερο δημοσίευμα αφορά στην ιστορία ενός ανήλικου κοριτσιού, το οποίο έμεινε έγκυος όντας θύμα σεξουαλικής εκμετάλλευσης και, περιφερόμενο μαζί με τον αδερφό της μακριά από το χωριό της για λόγους ντροπής, διέπραξε τη βρεφοκτονία του νεογέννητου παιδιού της. Το κορίτσι και τον αδερφό της υπερασπίστηκε ο κ. Κοκκώνης, δικηγόρος εκ μέρους του Συλλόγου. Αξίζει να αναφερθεί ότι το δημοσίευμα βρίθει συγκινησιακών αναφορών για την κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει τα δύο ανήλικα παιδιά. Η ανάληψη της υπεράσπισης μιας υπόθεσης ανήλικου κοριτσιού που διέπραξε ένα έγκλημα με τόσο έντονο στιγματισμό, όπως η βρεφοκτονία, φανερώνει τη διάθεση του Συλλόγου να χρίσει ως υποκείμενα προστασίας του ακόμη και άτομα τα οποία είχαν διαπράξει εγκλήματα που θεωρούνταν ειδεχθή στη συνείδηση του κοινωνικού συνόλου. Η κατάληξη της υπόθεσης

---

¹⁰⁶ 47^η Γενική Συνέλευσις (Έκτακτος) του Συλλόγου Μερίμνης Ανηλίκων, 26/03/1973, Πρωτοδικείο Αθηνών, Τμήμα Εταιρειών και Σωματείων, Αριθμός Μητρώου 2136.

¹⁰⁷ Στο ίδιο. Σε σχέση με το ακριβές έτος ίδρυσης του Σταθμού Εφήβων, υπάρχει μια μικρή ασυμφωνία μεταξύ των πηγών, καθώς ως έτη ίδρυσης αναφέρονται τόσο το 1924 όσο και το 1925.

¹⁰⁸ Ευανθία Ν. Γκιοπούλου, «Για την προστασία των κρατούμενων γυναικών και ανηλίκων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ. 16, 1925.

περιγράφεται ως εξής: «Το δικαστήριο τέλος κηρύσσει αθώα τα δύο φτωχά χωριατόπουλα, που έκλαιγαν από τη χαρά τους και με συγκίνηση και ευγνωμοσύνη μας φιλούσαν τα χέρια, γιατί κατάλαβαν το μητρικό ενδιαφέρο[ν] που έδειξε γι αυτά ο Σύλλογος που τον αντιπροσωπεύαμε δύο μέλη του, η κ. Ψάλτη κι εγώ, σ αυτή την ενδιαφέρουσα δίκη».¹⁰⁹

Η Αμαλία Ψάλτη, η οποία διετέλεσε πρόεδρος του ΔΣ του Συλλόγου, και η συγγραφέας των δύο παραπάνω δημοσιευμάτων, Ευανθία Γκινοπούλου, που επίσης συμμετείχε στο ΔΣ του Συλλόγου, μνημονεύονται στην ιστοσελίδα του ΣΔΓ μεταξύ των γυναικών που αποτέλεσαν τον πυρήνα του πρώτου στελεχιακού δυναμικού της συγκεκριμένης φεμινιστικής οργάνωσης.¹¹⁰ Η Ψάλτη μνημονεύεται από τον Ι. Παπαζαχαρίου, καθηγητή Εγκληματολογίας που αφιέρωσε μεγάλο μέρος του έργου του στη μελέτη της εγκληματικότητας των ανηλίκων και την ποινική τους μεταχείριση,¹¹¹ ως μία από τις γυναίκες που «ηνάλωσαν την προσωπικότητά των» υπέρ του Συλλόγου.¹¹² Στο ίδιο απόσπασμα και για τον ίδιο ακριβώς λόγο εξαιρείται και η Ραλλού Γεωργαντά η οποία διετέλεσε πρόεδρος του ΕΣΕ από το 1926 έως το 1937, ενώ υπήρξε μέλος του ΔΣ του Πατριωτικού Συνδέσμου από το 1917 έως το τέλος της ζωής της.¹¹³ Όσον αφορά την Γκινοπούλου, πέραν της συμμετοχής της στο ΔΣ του Συλλόγου ήδη από τη δεκαετία του 1920, αναφέρεται ως μέλος της πρώτης Διοικούσας Επιτροπής του Σταθμού Πρώτων Κοινωνικών Βοηθειών, που ιδρύθηκε το 1954 με πρωτοβουλία του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος που λειτουργούσε υπό την αιγίδα του Βασιλιά Παύλου, ενώ την ίδια περίοδο διατελούσε πρόεδρος της ΕΠΑ Αθηνών. Στην ίδια Διοικούσα Επιτροπή συμμετείχε ως μέλος και ο Ιωάννης Παπαζαχαρίου.¹¹⁴ Η ύπαρξη προσώπων που εμφανίζονται να έχουν σταθερά ηγετικό ρόλο σε συγκεκριμένους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας και δη στους θεσμούς που

---

¹⁰⁹ Ευανθία Ν. Γκινοπούλου, «Γύρω από την προστασία της γυναίκας και του παιδιού», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ. 18, 1925.

¹¹⁰ Ιστοσελίδα Συνδέσμου για τα Δικαιώματα των Γυναικών <https://leagueforwomenrights.gr/istoriko/>

¹¹¹ Για το σχετικό έργο του Ι. Παπαζαχαρίου βλ. Αγλαΐα Τρωϊάνου-Λουλά, «Το δίκαιο των ανηλίκων και ο Ιωάννης Παπαζαχαρίου: η ιστορική διαδρομή ενός ειδικού κλάδου» στον Τόμο «Αντιχάρισμα στη μνήμη του Καθηγητού Ιωάννου Κ. Παπαζαχαρίου», Β', Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1994, σ. 922-946.

¹¹² Ιωάννης Παπαζαχαρίου, «Αναμορφωτική αγωγή ανηλίκων εγκληματιών υπό το κράτος του ποινικού κώδικος, έτους 1950», *Αστυνομικά Χρονικά*, 15ημερος έκδοσις αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, τεύχος 277, Δεκέμβριος 1964.

¹¹³ Έφη Καλλιγά, «Πρόεδροι ΕΣΕ», στο Ε. Αργυριάδου, Ε. Βαλάσση-Αδάμ, Ε. Καλλιγά, Μ. Παβέλλα, Μ. Πυργάκη, Β. Σταυριανοπούλου-Γκανάτσου, & Φ. Νικολαΐδου-Στεργιοπούλου, *100 Χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*, Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 2008, σ. 19.

¹¹⁴ «Πρώτοι κοινωνικάί βοήθειαι», », *Αστυνομικά Χρονικά*, 15ημερος έκδοσις αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, τεύχος 22, Απρίλιος 1954.

συνάρθρωσαν το πλέγμα της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων, είναι ένα φαινόμενο που έχει τονιστεί από την ιστορική έρευνα.¹¹⁵ Εκεί καθίσταται σαφές ότι η συγκεκριμένη ενασχόληση, πέραν άλλων, αποτελούσε και ένα πεδίο συσσώρευσης κοινωνικού κύρους και κοινωνικού κεφαλαίου, ιδιαίτερα για γυναίκες για τις οποίες τα «κανάλια» μέσα από τα οποία μπορούσαν να ανελιχθούν στο δημόσιο βίο ήταν σαφώς περιορισμένα.

2.3 Οι μετονομασίες του Συλλόγου, η πλήρης εξειδίκευσή του στην πρόνοια για τους ανήλικους και η λειτουργία του κατά τη μεταπολεμική περίοδο

Το 1931 ο Σύλλογος μετονομάστηκε σε «Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων», εξέλιξη η οποία φαίνεται να συνδέεται με την ψήφιση νόμου για την ίδρυση των πρώτων δικαστηρίων ανηλίκων στην Ελλάδα την ίδια χρονιά και την επιθυμία του Συλλόγου να αποκτήσει αναβαθμισμένο ρόλο εντός αυτού του νέου πλαισίου.¹¹⁶ Έτσι, η πλήρης εξειδίκευσή του στην παροχή προνοιακών υπηρεσιών αποκλειστικά σε ανήλικους, αποκρυσταλλώθηκε μέσω αυτής της νέας επωνυμίας.

Σε πρακτικό της Γενικής Συνέλευσης (στο εξής ΓΣ) του Συλλόγου το έτος 1937 εντοπίζουμε δύο βασικά θέματα συζήτησης, τα οποία ήταν η αύξηση του ποσού της ετήσιας συνδρομής των μελών του Συλλόγου, για να αντιμετωπιστούν οι οικονομικές δυσκολίες, και η αύξηση των μελών του ΔΣ από 11 σε 12 *«καθ' ότι λόγω των πολλαπλών καθηκόντων των μελών του Συμβουλίου ήτοι παρακολούθησιν των υποδίκων, πληροφορίας περί της οικογενείας των, αλληλογραφίας, εμφανίσεως κατά τας δικασίμους ημέρας, παρακολούθησιν των εν Σταθμώ Εφήβων αποφυλακισμένων ανηλίκων, δυνήθη ν' ανταπεξέλθη πληρέστερον»*. Το απόσπασμα αυτό μας δίνει μια εικόνα για το εύρος των δραστηριοτήτων του Συλλόγου στην περίοδο και επιπλέον μας κάνει φανερό ότι τις δραστηριότητες αυτές έφερναν εις πέρας τα ίδια τα μέλη του ΔΣ, τα οποία ρητώς αναφέρεται ότι πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους εθελοντικά, καθεστώς που ίσχυε και ισχύει για κάθε φιλανθρωπικό σωματείο. Σε σχέση με την ύπαρξη έμμισθου προσωπικού που απασχολούνταν στον Σύλλογο, δεν υπάρχει καμία συγκεκριμένη αναφορά, παρά μόνο η πρόβλεψη για δυνατότητα πρόσληψης δύο

---

¹¹⁵ Συγκεκριμένα για την περίπτωση της Γκινοπούλου βλ. Αβδελά-Βασιλειάδου, ό.π., σ. 106-107 και Avdela, "Performing...", ό.π., σ 111.

¹¹⁶ Αβδελά-Βασιλειάδου, ό.π., σ. 106.

υπαλλήλων οι οποίοι «θα βοηθούν την Γ. Γραμματέα εις την εκπλήρωσιν των καθηκόντων της».¹¹⁷

Τα επόμενα πρακτικά ΓΣ που έχουμε στη διάθεσή μας αφορούν δύο Συνελεύσεις του Συλλόγου το έτος 1943 με διαφορά μόλις λίγων ημερών μεταξύ τους. Ως τόπος διεξαγωγής τους αναφέρεται η οικεία της Αμαλίας Ψάλτη, η διεύθυνση της οποίας ταυτίζεται με τη διεύθυνση που αναφέρεται ως έδρα του Συλλόγου στα διαθέσιμα πρακτικά των ΓΣ των δεκαετιών 1970, 1980 και 1990. Η ύπαρξη δύο ΓΣ σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα προκλήθηκε από την ίδρυση των ΕΠΑ (Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων)¹¹⁸ και την απαγόρευση χρήσης της συγκεκριμένης επωνυμίας από άλλες συσσωματώσεις πλην των κατά τόπους ΕΠΑ. Έτσι, ο Σύλλογος θα λάβει την ονομασία Σύλλογος Μεριμνης Ανηλίκων (ΣΜΑ), την οποία θα διατηρήσει έως το 2016, οπότε και θα λάβει την τρέχουσα ονομασία του: Σύλλογος Μεριμνης Ανηλίκων και Νέων (ΣΜΑΝ). Πέραν της μετονομασίας του Συλλόγου, εγκρίνεται και η τροποποίηση ορισμένων άρθρων του καταστατικού, μεταξύ των οποίων είναι και αμυδρές τροποποιήσεις στους σκοπούς του.¹¹⁹ Αυτό φαίνεται ότι συνέβη λόγω της σύγκυσης που προκλήθηκε από το νομοθετικό διάταγμα για τη δημιουργία των ΕΠΑ και την πιθανή ερμηνεία του ως κειμένου που απέδιδε το μονοπώλιο σε αυτές για συγκεκριμένες όψεις του συστήματος προστασίας των παραβατικών ανηλίκων. Τότε ο Γενικός Διευθυντής Ποινικής Δικαιοσύνης Θ. Παπαευσταθίου επικοινωνήσε μέσω επιστολής με την Αμαλία Ψάλτη και τη διαβεβαίωσε ότι δεν υπήρχε λόγος τροποποίησης των σκοπών του Συλλόγου, ότι η απαγόρευση σχετιζόταν μόνο με τη χρήση του ονόματος «Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων» για την αποφυγή συγχύσεων και ότι: *«Επομένως η Υμετέρα Οργάνωσις δύναται απροσκόπτως να συνεχίση το από εικοσαετίας εκτελούμενον έργον της, θα ήτο δε εξόχως λυπηρόν εάν η ευγενής προσπάθεια προς ανύψωσιν των εγκληματούντων ανηλίκων στερηθή ικανών και δεδοκιμασμένων αγωνιστών οίοι είσθε Υμείς Κυρία Πρόεδρος και τα μέλη της Οργανώσεώς σας»*.¹²⁰

---

¹¹⁷ Για όλα τα παραπάνω βλ. Πρακτικόν Εκτάκτου Γενικής Συνελεύσεως Αριθ. 12, 02/06/1937, Πρωτοδικείο Αθηνών, Τμήμα Εταιρειών και Σωματείων, Αριθμός Μητρώου 2136.

¹¹⁸ Πρόκειται για τον φορέα με τον οποίο ασχοληθήκαμε εδώ, σ. 37-39.

¹¹⁹ Πρακτικόν Εκτάκτου Γενικής Συνελεύσεως Αριθ. 24, 21/11/1943, Πρωτοδικείο Αθηνών, Τμήμα Εταιρειών και Σωματείων, Αριθμός Μητρώου 2136.

¹²⁰ Πρακτικόν Εκτάκτου Γενικής Συνελεύσεως Αριθ. 25, 12/12/1943, Πρωτοδικείο Αθηνών, Τμήμα Εταιρειών και Σωματείων, Αριθμός Μητρώου 2136.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο ο ΣΜΑ φαίνεται ότι είχε έναν αναγνωρισμένο ρόλο σε ό,τι αφορούσε τη διαχείριση των παραβατικών ανηλίκων, έχοντας ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με τη δικαιοσύνη ανηλίκων, άλλους φορείς με ομοειδές αντικείμενο απασχόλησης όπως η ΕΠΑ Αθηνών αλλά και τη Βασιλική Πρόνοια η οποία, όπως έχουμε δει, αποτελούσε έναν φορέα που λειτουργούσε ως ομπρέλα στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας, απλώνοντας τις δράσεις της σε μια σειρά πεδίων και εξασφαλίζοντας σημαντικό κοινωνικό κύρος στον βασιλικό θεσμό. Έτσι, τη δεκαετία του 1950 ο ΣΜΑ ήταν μία από τις πολλές προνοιακές οργανώσεις που είχαν τεθεί υπό την υψηλή προστασία της βασίλισσας Φρειδερίκης και χρηματοδοτούνταν από τη Βασιλική Πρόνοια.¹²¹ Η Αβδελά αναφέρει ότι ο ΣΜΑ ήταν μία από τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις φιλανθρωπικών σωματείων ημι-ιδιωτικού χαρακτήρα που συνεργάζονταν με την ΥΕΑ για την παραπομπή παραβατικών ή σε ηθικό κίνδυνο ανηλίκων,¹²² ενώ ο Ι. Παπαζαχαρίου αναφέρει τον ΣΜΑ –μοναδικό φορέα που κατονομάζεται– ως έναν έγκριτο Σύλλογο και τον χρησιμοποιεί ως παράδειγμα για την περίπτωση της ανάθεσης επιμέλειας ανηλίκων σε προστατευτικές εταιρείες.¹²³ Τέλος, την ίδια περίοδο ο ΣΜΑ αποτελούσε έναν από τους φορείς που βρισκόταν σε στενή συνεργασία με την ΕΠΑ Αθηνών.¹²⁴

Σημαντική πηγή πληροφόρησης για τον ΣΜΑ και το στελεχιακό δυναμικό του αποτελεί μία συνέντευξη της Αίγλης Ψάλτη το 1967 στο περιοδικό της Αστυνομίας Πόλεων *Αστυνομικά Χρονικά*. Η Αίγλη Ψάλτη ήταν κόρη της Αμαλίας Ψάλτη, που συναντήσαμε προηγουμένως επίσης ως πρόεδρο του ΔΣ του ΣΜΑ. Σύμφωνα με το προλογικό σημείωμα της συνέντευξης, σπούδασε νομικές και πολιτικές επιστήμες σε τρεις ευρωπαϊκές χώρες και η εμπλοκή της με τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες ξεκίνησε ήδη από την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν διετέλεσε Γενική Γραμματέας της «Φανέλας του Στρατιώτου». Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν διευθύντρια του γραφείου του Σουηδού προέδρου της Επιτροπής Διαχείρισης Βοηθημάτων υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Επίσης, διετέλεσε γενική

---

¹²¹ Κλιάφα, ό.π., σ. 166.

¹²² Αβδελά, *Νέοι...* ό.π., σ. 393.

¹²³ Ιωάννης Παπαζαχαρίου, «Αναμορφωτική αγωγή ανηλίκων εγκληματιών υπό το κράτος του ποινικού κώδικος, έτους 1950», *Αστυνομικά Χρονικά*, 15θήμερος έκδοσις αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, τεύχος 277, Δεκέμβριος 1964

¹²⁴ Αβδελά-Βασιλειάδου, ό.π., σ. 111.

γραμματέας της Επιτροπής Βοηθείας Προσφύγων εν Ελλάδι,¹²⁵ πρόεδρος του ΣΜΑ, του ΣΔΓ, του τμήματος νόμων του ΕΣΕ και γενική γραμματέας της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών.¹²⁶ Αποτελεί, λοιπόν, ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα προσώπου που καταλαμβάνει πολλαπλούς και υψηλά ιστάμενους ρόλους εντός των διάφορων συσσωματώσεων παροχής κοινωνικής μέριμνας. Παράλληλα, αναδεικνύει τη συνέχιση της διατήρησης των δεσμών με τις φεμινιστικές οργανώσεις –οι οποίες είχαν υποστεί συντηρητικές μεταβολές στο πλαίσιο της μετεμφυλιακής Ελλάδας– που πρωτοστάτησαν στην ίδρυση του Συλλόγου, ενώ ταυτόχρονα στην περίπτωση της αντανάκλαται και ο ρόλος των οικογενειακών δικτύων στην αναπαραγωγή και τη στελέχωση των παραπάνω συσσωματώσεων. Τέλος, αποτελεί μία περίπτωση μέσα από την οποία μας επιτρέπεται να εντοπίσουμε τις καταβολές που είχαν αλλά και τις διαδρομές που ακολούθησαν γυναίκες οι οποίες αναγνωρίστηκαν ως εξειδικευμένα στελέχη της κοινωνικής πρόνοιας, κατοχυρώνοντας έτσι την κάλυψη των αντίστοιχων θέσεων ευθύνης.

Η μακροσκελής συνέντευξή της περιέχει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία. Στη συνέντευξη εντοπίζουμε τη μοναδική αναφορά που κατέστη εφικτό να βρούμε για το πρώτο οίκημα που φιλοξένησε τον Σταθμό Εφήβων, το οποίο ήταν *«προσωρινά ένα μικρό σπίτι 4 δωματίων, όπου τα παιδιά έβγαιναν τότε από τας φυλακάς, μπορούσαν να μένουν λίγο έως ότου αποκατασταθούν στην κοινωνία, είτε σταλούν στα σπίτια τους, είτε τοποθετηθούν σε εργασία»*. Στη συνέχεια μαθαίνουμε ότι υπήρχε μια βασική διαφορά σε σχέση με το παρελθόν και τη συνθήκη εγκλεισμού των ανηλίκων πριν τη μετάβασή τους στον Σταθμό, καθώς τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Σταθμού τοποθετούνταν αγόρια που είχαν αποφυλακιστεί από τις φυλακές ανηλίκων, ενώ ύστερα η κύρια πηγή τοποθετήσεων ήταν τα αναμορφωτικά καταστήματα, καθώς ο θεσμός επεκτάθηκε και λειτούργησε με πραγματικούς όρους από τη δεκαετία του 1940. Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι υποστηρίζεται πως με τη σύσταση των ΕΠΑ ο Σύλλογος αποφάσισε με δική του πρωτοβουλία να παραμείνει *«καθαρώς Σωματείο ιδιωτικής πρωτοβουλίας»* και άρα να μετονομαστεί σε ΣΜΑ και να μη μετατραπεί σε *«ημικρατικήν Εταιρεία»*, όπως χαρακτηρίζονται οι ΕΠΑ. Το περιεχόμενο της έννοιας «ημικρατική εταιρεία» δεν

---

¹²⁵ Η Ψάλτη έχει συγγράψει άρθρο για την ιστορική επισκόπηση του προσφυγικού ζητήματος στον 20ό αιώνα με την ιδιότητά της ως γενική γραμματέας της εν λόγω Επιτροπής. Βλ. Αίγλη Ψάλτη, «Σύντομος επισκόπησης του προσφυγικού ζητήματος», *Σπουδαί*, τεύχος 11 (5-6), 1961, σ. 39-60.

¹²⁶ Σπύρος Πήλος, «Μια μεγάλη κοινωνική έρευνα. Σταυροφορία για το παιδί», *Αστυνομικά Χρονικά*, 15θήμερος έκδοσις αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, τ. 330, Φεβρουάριος 1967.

διευκρινίζεται από την Ψάλτη. Μπορούμε να υποθέσουμε, πάντως, ότι με αυτό αναφέρεται στο νομικό καθεστώς των ΕΠΑ, οι οποίες λειτουργούσαν ως ΝΠΔΔ υπό τη δικαιοδοσία του ΥΔ, γεγονός που αναγνώριζε στο τελευταίο εκτεταμένες δυνατότητες παρέμβασης στις ΕΠΑ, όπως ήταν ο ορισμός των ΔΣ τους.¹²⁷ Αντίθετα ο ΣΜΑ, όπως θα δούμε στη συνέχεια, εποπτευόταν μεν από το κράτος, αλλά είχε πλήρη διοικητική αυτονομία και αποφάσιζε τη στελέχωση του ΔΣ του μέσω των ΓΣ των μελών του. Η υποστήριξη της θέσης ότι ο ΣΜΑ επέλεξε, ενώ είχε τη δυνατότητα, να μη μετατραπεί σε «ημικρατική εταιρεία», να μην πάρει δηλαδή τον ρόλο της ΕΠΑ Αθηνών και να υπαχθεί στην άμεση δικαιοδοσία του ΥΔ, χωρίς να είμαστε σε θέση να διασταυρώσουμε την ακρίβειά της, είναι δηλωτική μιας τοποθέτησης που τονίζει τη σημασία που είχε για τα στελέχη της οργάνωσης η διοικητική της ανεξαρτησία από το κράτος και η διατήρηση του χαρακτήρα της ως σωματείου ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Μαθαίνουμε επιπλέον ότι το 1967 ο Σταθμός είχε δυνατότητα ταυτόχρονης φιλοξενίας 18 έως 20 αγοριών και ότι οι φορείς τοποθέτησεων ανηλίκων στον Σταθμό ήταν «η Υπηρεσία Επιμελητών του Δικαστηρίου Ανηλίκων, το Αναμορφωτικό Κορυδαλλού, ο Σταθμός Κοινωνικών Βοηθειών του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος, ενίοτε η Αστυνομία και σπανιότερα άλλες Οργανώσεις». Αναφέρονται δύο κατηγορίες διαμενόντων, τα παιδιά που σχετίζονταν με τη δικαιοσύνη ανηλίκων και αυτοί που «δεν έχουν κάνει τίποτα, αλλά οι συνθήκες υπό τις οποίες ζουν¹²⁸ τα έχουν θέσει σε “ηθικό κίνδυνο”». Τέλος τονίζει ότι «τα παιδιά είναι στο ίδρυμα εντελώς ελεύθερα και φεύγουν όποτε θέλουν», ξεκαθαρίζοντας έτσι ότι ο ΣΜΑ δεν αποτελούσε μέρος του σωφρονιστικού συστήματος ή αναμορφωτικό κατάστημα. Σε σχέση με τον σκοπό του ΣΜΑ και τους ανήλικους που αυτός είχε φιλοξενήσει, ο νομικός Κωνσταντίνος Βουγιούκας αναφέρει περίπου μια δεκαετία νωρίτερα από τη συνέντευξη της Ψάλτη: «Ο “Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων”[...] περιθάλλει εις τον “Σταθμόν Εφήβων” άρρενας ανηλίκους 8-16 ετών, στερούμενους ηθικής προστασίας ή ευρισκομένους εν ηθικώ κινδύνω. Ο Σταθμός ούτος – του οποίου η δύναμις είναι δια 15-25 ανήλικους – ιδρύθη τω 1924 και έχει μέχρι σήμερα περιθάλλει περί τους 2000 ανηλίκους».¹²⁹

---

¹²⁷ Βλ. εδώ, σ. 39.

¹²⁸ Οι συνθήκες ζωής των παιδιών δεν περιγράφονται από την Ψάλτη. Το ζήτημα θα μας απασχολήσει αυτοτελώς και θα προσπαθήσουμε να διαμορφώσουμε εικόνα και να εξάγουμε συμπεράσματα επί αυτού στη συνέχεια της εργασίας.

¹²⁹ Κωνσταντίνος Ν. Βουγιούκας, *Κοινωνική πρόνοια υπέρ των ανηλίκων*, Εταιρεία Προστασίας Αποφυλακισμένων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1956, σ. 11.

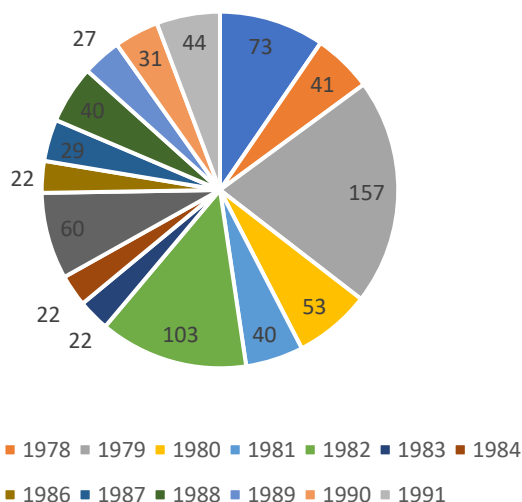
2.4 Ο ΣΜΑ και ο Σταθμός Εφήβων τη δεκαετία του 1980

Προχωρώντας προς τη δεκαετία του 1980, στην οποία έχουν σχηματιστεί οι ατομικοί φάκελοι των ανηλίκων που θα μας απασχολήσουν στις επόμενες ενότητες, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε σε μεγαλύτερο βάθος όψεις της λειτουργίας του ΣΜΑ και του Σταθμού Εφήβων τη συγκεκριμένη περίοδο. Σε αυτή την προσπάθεια το αρχειακό υλικό που θα χρησιμοποιήσουμε είναι τα πρακτικά των ετήσιων ΓΣ του ΣΜΑ από το έτος 1977 έως το έτος 1991, τα οποία εντάσσονται σε ένα ογκώδες βιβλίο πρακτικών με σελίδες μεγέθους Α3, που περιλαμβάνει τα πρακτικά των ΓΣ από το 1977 έως το 1997. Τα πρακτικά αυτά εμφανίζουν σημαντική ποικιλομορφία από έτος σε έτος. Για παράδειγμα, πολλές χρονιές φαίνεται να έχουν διεκπεραιωτικό χαρακτήρα και απλά να περιγράφουν τη διαδικασία χωρίς να μεταφέρουν το περιεχόμενο των λεγομένων των ομιλούντων, άλλες χρονιές το περιεχόμενο αυτό μας μεταφέρεται – λιγότερο ή περισσότερο– τηλεγραφικά, ενώ σπανίως εντοπίζονται καταγραφές που φαίνεται ότι προσπαθούν να μεταφέρουν τα λεγόμενα συγκεκριμένων ομιλιών αυτολεξεί. Επίσης, μία σημαντική διαφοροποίηση συναντάται στο ότι από το έτος 1986 και έπειτα στα πρακτικά περιλαμβάνονται οικονομικά στοιχεία, κάτι που απουσιάζει πλήρως τις προηγούμενες χρονιές.

2.4.1 Η Γενική Συνέλευση, το Διοικητικό Συμβούλιο και τα έσοδα του ΣΜΑ

Όσον αφορά στην ίδια τη διαδικασία των ΓΣ, αυτές ήταν δομημένες γύρω από ένα σταθερό μοτίβο και μια συγκεκριμένη θεματολογία. Αρχικά, αφού διαπιστωνόταν η απαρτία, εκλεγόταν ο/η πρόεδρος και ο/η γραμματέας της ΓΣ και στη συνέχεια διαβάζονταν στο σώμα τα πρακτικά της ΓΣ του προηγούμενου έτους. Έπειτα, ο λόγος δινόταν στον/στην πρόεδρο του ΔΣ, ο/η οποίος/οποία προχωρούσε στη λογοδοσία των πεπραγμένων του έτους που είχε παρέλθει και ύστερα στον/στην ταμία του ΔΣ, ο/η οποίος/οποία αναφερόταν στα ζητήματα οικονομικής διαχείρισης. Στη συνέχεια τον λόγο λάμβανε η επιτροπή ελεγκτών για την οικονομική διαχείριση και έπειτα ακολουθούσε απόφαση του σώματος της ΓΣ για την απαλλαγή του ΔΣ «από πάσα ευθύνη». Τέλος, εάν η ΓΣ συνέπιπτε με χρονιά αρχαιρεσιών, οι οποίες διεξάγονταν κάθε 3 έτη, συγκροτούνταν εφορευτική επιτροπή, καταθέτονταν οι υποψηφιότητες και μετά την καταμέτρηση των ψήφων αναδεικνυόταν το νέο ΔΣ.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΑΝΑ ΕΤΟΣ

Στο παραπάνω γράφημα καταγράφεται η συμμετοχή μελών του ΣΜΑ στις ετήσιες ΓΣ από το 1977 έως το 1991 που έχει ως ακραίες τιμές τα 22 (τρεις φορές) και τα 157 μέλη αντίστοιχα. Ως προς τη συμμετοχή αποτυπώνεται μια φθίνουσα τάση με την πάροδο των χρόνων. Παράλληλα διαπιστώνεται η ύπαρξη μαζικών ΓΣ –ή έστω μαζικότερων από αυτές που προηγούνταν και έπονταν– ανά τριετία. Οι χρονιές αυτές συμπίπτουν με τις χρονιές των αρχαιρεσιών για το ΔΣ (1979, 1982, 1985, 1988, 1991). Σε σχέση με τον αριθμό των μελών του ΣΜΑ, η μοναδική αναφορά σε απόλυτα νούμερα γίνεται στη ΓΣ του έτους 1983, όπου καταγράφεται ότι ο Σύλλογος είχε 465 μέλη, 40 νέες εγγραφές και 32 διαγραφές.¹³⁰ Πάντως, το ζήτημα της έλλειψης δραστήριων και ενεργών μελών φαίνεται ότι προβλημάτιζε το στελεχιακό δυναμικό του ΣΜΑ, καθώς μπορεί το 1983 να ήταν εγγεγραμμένα 465 μέλη, αλλά στη ΓΣ συμμετείχαν μόλις τα 22 από αυτά και μάλιστα σε εξ αναβολής διαδικασία, στην οποία δεν ίσχυε το όριο της απαρτίας, που οριζόταν από το καταστατικό στο 1/20 των μελών.¹³¹ Έτσι εντοπίζονται αναφορές σε ΓΣ περί του προβλήματος που δημιουργούσε η μη ύπαρξη ενεργών μελών για τη στελέχωση του ΔΣ, με χαρακτηριστικότερη όλων την αποστροφή του προέδρου του ΔΣ, Κώστα Γιαννόπουλου, το έτος 1989: «θα θέλαμε να γίνει μία προσπάθεια από τα μέλη του Συλλόγου για να βρεθούν νέα πρόσωπα 4-5 για

¹³⁰ Σύλλογος Μεριμνης Αηηλίκων, Πρακτικά Γεν. Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 30/06/1983, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹³¹ Καταστατικόν Συλλόγου Μεριμνης Αηηλίκων (ως ετροποιήθη και συνεπληρώθη δι' αποφάσεως της από 26^{ης} Μαρτίου 1973 Εκτάκτου Γενικής Συνελεύσεως), Πρωτοδικείο Αθηνών, Τμήμα Εταιρειών και Σωματείων, Αριθμός Μητρώου 2136.

να συνεχίσουν το έργο γιατί εάν δεν υπάρξει Διοικητικό Συμβούλιο από τα μέλη του Συλλόγου τότε θα διοικηθεί ο Σύλλογος από το Δημόσιο και από πείρα ξέρουμε τί εστί Δημόσιο».¹³² Η συγκεκριμένη αναφορά έρχεται προς επίρρωση όσων είδαμε παραπάνω σε σχέση με τη σημασία που απέδιδε ο ΣΜΑ στη διαφύλαξη του χαρακτήρα του ως σωματείο ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Μάλιστα, οι δύο αναφορές, εκφρασμένες από δύο διαφορετικούς προέδρους του ΣΜΑ, απέχουν χρονικά μεταξύ τους 22 έτη.

Σε σχέση με το ποιοι ήταν οι άνθρωποι που συμμετείχαν στο ΔΣ και τις Συνελεύσεις του ΣΜΑ, τα βασικά συμπεράσματα που μπορούμε να βγάλουμε είναι δύο. Πρώτον, αυτές ήταν κατά βάση γυναίκες. Ενδεικτικό για αυτό είναι ότι μεταξύ των δεκαεννέα ατόμων που εκλέχτηκαν στο ΔΣ την περίοδο 1979-1991 βρίσκουμε μόλις δύο άνδρες. Δεύτερον, μεταξύ των μελών του ΣΜΑ υπήρχαν πολλοί άνθρωποι που ασχολούνταν επαγγελματικά με τον χώρο της δικαιοσύνης ανηλίκων. Στα πρακτικά, μεταξύ των λίγων φορών που αναφέρονται επαγγελματικές ιδιότητες, βρίσκουμε αυτές του/της επιμελητή/ήτριας και του/της δικαστή ανηλίκων. Ανάμεσα σε αυτούς είναι η Αγλαΐα Τρωϊάνου-Λουλά η οποία, εκτός από επιμελήτρια ανηλίκων, έχει πλούσιο συγγραφικό έργο που αφορά στη δικαιοσύνη ανηλίκων και τη διαχείριση των παραβατικών ανηλίκων και αποτελεί σημαντική βιβλιογραφική πηγή της παρούσας εργασίας. Διετέλεσε πρόεδρος του ΣΜΑ και μέλος του ΔΣ για 6 χρόνια στην περίοδο που μελετάμε (1977-1982), ενώ σε επόμενες ΓΣ εντοπίζεται ως απλό μέλος ή ως πρόεδρος της ΓΣ. Επίσης, στα πρακτικά διαφόρων ετών συναντάμε το όνομα της Ρέας Σκαρλάτου, επιμελήτριας ανηλίκων η οποία θα μας απασχολήσει στην επόμενη ενότητα της παρούσας εργασίας.

Σε σχέση με την οικονομική λειτουργία του ΣΜΑ, το ΔΣ είχε καθοριστικό ρόλο, όντας αρμόδιο για τη διαχείριση των κεφαλαίων που υπήρχαν διαθέσιμα και λαμβάνοντας σημαντικές αποφάσεις. Η σημαντικότερη από αυτές ήταν η αγορά του ακινήτου επί της οδού Ισαύρων στην περιοχή των Εξαρχείων με σκοπό να στεγαστεί ο Σταθμός Εφήβων. Η έδρα του Σταθμού παραμένει αυτή έως σήμερα και εντός αυτού του οικήματος βρέθηκε το αρχαιακό υλικό που εξετάζουμε εδώ. Στη ΓΣ του 1977 συζητήθηκε για πρώτη φορά το ενδεχόμενο της πραγματοποίησης αυτής της αγοράς έναντι τιμήματος 2.800.000 δραχμών προ φόρων μεταβίβασης. Τα κεφάλαια για την αγορά θα βρίσκονταν από τη ρευστοποίηση μέρους των ομολογιών, των μετοχών της

---

¹³² Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων, Πρακτικά Γεν. Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 07/12/1989, Αρχείο ΣΜΑΝ.

Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (στο εξής ΕΤΕ) και των καταθέσεων σε δολάρια που διατηρούσε ο ΣΜΑ. Μέρος ή το σύνολο του ποσού των δολαρίων μαθαίνουμε ότι προερχόταν από δωρεά του μητροπολίτη Νέας Υόρκης.¹³³ Στη ΓΣ της επόμενης χρονιάς αναφέρεται ότι η αγορά είχε ολοκληρωθεί έναντι τελικού τιμήματος 3.000.000 δραχμών και είχε καταρτιστεί σχέδιο εκτεταμένων επισκευών ύψους 1.150.000 δραχμών. Στα πρακτικά της ΓΣ του 1979 αναφέρεται ότι ο Σταθμός δεν είχε αλλάξει ακόμη στέγη λόγω των εργασιών και παρέμενε στο οίκημα που νοικιαζόταν έως τότε επί της οδού Μαυρομιχάλη 99, επίσης στα Εξάρχεια.¹³⁴ Για το συγκεκριμένο οίκημα η μοναδική αναφορά που βρίσκουμε είναι από τη ΓΣ όπου συζητούνταν η αγορά του νέου κτηρίου, όταν ένα μέλος που στήριζε τη συγκεκριμένη κίνηση ανέφερε: «Υστερα από 50 έτη λειτουργίας του Συλλόγου “είμαστε σε ένα μπουντρούμι”».¹³⁵

Κατηγορίες εσόδων	1986	1987	1988	1989
Κρατική επιχορήγηση	1.160.000	1.050.000	1.500.000	1.125.000
Δωρεές	1.886.300	2.263.000	2.122.000	3.283.800
Συνδρομές μελών	279.900	317.400	218.800	162.500
Καταθέσεις ΕΤΕ Λογαριασμός Όψεως	1.959.107	488.663	443.809	612.591
Καταθέσεις Τράπεζας Πίστεως		2.435.996	321.794	511.012
Μετρητά στο ταμείο του Συλλόγου	266.725	314.105	1.094.061	580.369
Εισπράξεις εισφορών εργαζόμενων κατ' απόδοση ΙΚΑ	101.055	143.800	135.609	177.598
Ενίσχυση από κρατικό λαχείο	400.000	408.131	381.869	
Μέρισμα μετοχών ΕΤΕ	33.512			76.177

¹³³ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 25/05/1977, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹³⁴ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 21/02/1979, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹³⁵ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 25/05/1977, Αρχείο ΣΜΑΝ.

Προϊόν λαχείου (Λαχείο ΣΜΑ)			1.130.140	229.900
Τόκοι από καταθέσεις σε συνάλλαγμα	181.544			
Εισπράξεις εκδηλώσεων	1.604.540			930.750
Προκαταβολές επισκευής κτηρίου		329.665		
Τόκοι από καταθέσεις στην Τράπεζα Πίστεως	456			
Μη αναγνώσιμο			12.739	
Σύνολο	7.873.139	7.750.760	7.360.821	7.689.697

Πηγή: Σύλλογος Μέριμνας Ανηλίκων, Πρακτικά Γεν. Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Αρχείο ΣΜΑΝ.

Στον παραπάνω πίνακα αναγράφονται τα συνολικά έσοδα του ΣΜΑ, όπως αυτά καταγράφηκαν στα πρακτικά των ΓΣ για τα τέσσερα χρόνια της περιόδου που εξετάζουμε. Τις προηγούμενες χρονιές δεν υπάρχουν καταγεγραμμένοι οικονομικοί απολογισμοί, παρά μόνο αναφορές στο ότι αυτοί έγιναν εν όψει του σώματος της ΓΣ. Το πρώτο που παρατηρεί κανείς είναι ότι σε όλες τις χρονιές το μέρος των εσόδων που προερχόταν από εισφορές της ιδιωτικής πρωτοβουλίας φαίνεται να ήταν μεγαλύτερο από το αντίστοιχο της κρατικής χρηματοδότησης. Τα ποσά των ενοτήτων Δωρεές, Συνδρομές μελών, Λαχείο ΣΜΑ και Εισπράξεις Εκδηλώσεων ξεπερνούν κατά πολύ τα αντίστοιχα ποσά των ενοτήτων Κρατική επιχορήγηση και Ενίσχυση από κρατικό λαχείο.¹³⁶

¹³⁶ Το ποσό της ενίσχυσης από το κρατικό λαχείο πρέπει να αφορά στην έμμεση χρηματοδότηση του ΣΜΑ και άλλων σωματείων που δραστηριοποιούνταν στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας στη βάση συγκεκριμένων ποσοστών επί των κερδών ή επί των πωλήσεων του κρατικού λαχείου. Μια αντίστοιχη έμμεση κρατική χρηματοδότηση αναφέρεται και για την περίπτωση του Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων (προγόνου του ΠΙΚΠΑ), όπου το 1915 νομοθετείται η απόδοση του 10% του φόρου επί των δημοσίων θεαμάτων, ακροαμάτων και χορών σε αυτόν. Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα...», ό.π., σ. 87. Ο λόγος που σε αυτό το σημείο αναφερόμαστε ονομαστικά μόνο στις παραπάνω κατηγορίες, είναι ότι μόνον αυτές μπορούμε να εντάξουμε με σιγουριά σε έσοδα που προέρχονταν από τη ιδιωτική πρωτοβουλία και το κράτος αντίστοιχα. Για τις κατηγορίες «Καταθέσεις ΕΤΕ Λογαριασμός Όψεως», «Καταθέσεις Τράπεζας Πίστεως» και «Μετρητά στο ταμείο του Συλλόγου», εκτιμούμε ότι αφορούν τα ποσά που είχε στους λογαριασμούς του και σε μετρητά ο Σύλλογος την ημερομηνία που γινόταν η ΓΣ και υπολογίζονταν ως έσοδα, δηλαδή ως ποσά προς διάθεση, για το επόμενο έτος. Η κατηγορία «Εισπράξεις εισφορών εργαζομένων κατ' απόδοσιν ΙΚΑ» πιθανώς να αφορά σε επιστροφή χρημάτων από το ΙΚΑ προς τον Σύλλογο στη βάση των κατατεθειμένων ασφαλιστικών εισφορών των εργαζομένων του Συλλόγου. Τα μερίσματα και οι τόκοι από τις καταθέσεις δεν μπορούν να ενταχθούν σε μορφή

Οι πηγές των δωρεών δεν μας γίνονται αναλυτικά γνωστές και μπορούμε να βρούμε μόνο διάσπαρτες αναφορές για συγκεκριμένες περιπτώσεις. Για παράδειγμα το 1983 το ίδρυμα Ωνάση έκανε δωρεά 500.000 δραχμές και οι συγγενείς θανούτος δώρισαν άλλες 370.000 δραχμές στη μνήμη του, ενώ το έτος 1989 ο ΣΜΑ λαμβάνει ως κληροδότημα 50 χρυσές λίρες.¹³⁷ Ενδιαφέρον έχουν οι αναφορές για δωρεές από διάφορες συσσωματώσεις και ειδικότερα οργανώσεις γυναικών. Σε σχέση με αυτές, μαθαίνουμε ότι η οργάνωση «Ισπανόφωνων Κυριών» χρηματοδότησε το κόστος της αγοράς πετρελαίου του Σταθμού για το έτος 1990, όπως και τα γεύματα των γιορτών των Χριστουγέννων και του Πάσχα, ενώ η οργάνωση “Amade” πρόσφερε οικονομική ενίσχυση αδιευκρίνιστου ύψους. Την ίδια χρονιά ο ΣΜΑ απευθύνθηκε στην οργάνωση «Γυναίκες της Ευρώπης» για τη χρηματοδότηση επισκευών στο κτήριο του Σταθμού.¹³⁸ Για την οικονομική ενίσχυση του ΣΜΑ καταγράφεται η διοργάνωση εκδηλώσεων, ως τόποι διεξαγωγής των οποίων αναφέρονται το «Γκολφ της Γλυφάδας» και η «Λέσχη της Εκάλης». Παράλληλα ο ΣΜΑ διοργάνωνε δική του λαχειοφόρο αγορά.¹³⁹ Η ενίσχυση από αυτές τις πρωτοβουλίες και τους ιδιώτες που τις στήριζαν δεν πρέπει να ήταν διόλου ευκαταφρόνητη, αν λάβουμε υπόψη τα σχετικά ποσά στον παραπάνω πίνακα. Μάλιστα, το 1986 οι εισπράξεις της εκδήλωσης ξεπέρασαν αισθητά την ετήσια κρατική χρηματοδότηση.

Το τελευταίο σημείο που θα εστιάσουμε σε σχέση με το ΔΣ του ΣΜΑ αφορά στον ρόλο που αυτό έπαιζε στην καθημερινή λειτουργία και ζωή του Σταθμού, όπως μπορούμε να τον ανιχνεύσουμε από διάσπαρτες αναφορές που βρίσκονται στα υπό εξέταση πρακτικά. Εκεί μας δίνεται η εικόνα ότι τα μέλη του οργάνου είχαν ενεργή συμμετοχή στις εξελίξεις του Σταθμού και η δραστηριότητά τους δεν αφορούσε αποκλειστικά τα οικονομικά ή τα πιο επιτελικά ζητήματα. Για παράδειγμα, υπάρχει

οικονομικής ενίσχυσης από το κράτος ή ιδιώτες και τέλος η κατηγορία «Προκαταβολές επισκευής κτηρίου» μάλλον αφορά ποσό για επισκευές στον Σταθμό, που δεν γνωρίζουμε από ποιον κατατέθηκε.

¹³⁷ Σύλλογος Μεριμνης Αηηλίκων, Πρακτικά Γεν. Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 30/06/1983, Αρχείο ΣΜΑΝ και στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 07/12/1989.

¹³⁸ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 15/05/1991, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹³⁹ Αντίστοιχες πρακτικές αναφέρεται ότι ανέπτυξε η ΕΠΑ Αθηνών στη δεκαετία του 1950, βλ. Αβδελά-Βασιλειάδου, ό.π., σ. 111. Ενδιαφέρον έχει ότι το ελληνικό κράτος είχε μεριμνήσει για τη ρύθμιση και προώθηση εράνων για φιλανθρωπικούς σκοπούς με συγκεκριμένη νομοθετική παρέμβαση. Η υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας είχε αιτιολογήσει τη συγκεκριμένη ρύθμιση ως εξής: «Η ιδιωτική πρωτοβουλία υπήρξε παρ' ημίν πάντοτε συμπαραστάτης του Κράτους δια διαφόρων εκδηλώσεων και δραστηριοτήτων, εις πλείστους κοινωνικούς τομείς. Προς ενίσχυσιν των κοινωφελών τούτων εκδηλώσεων των ανά την χώραν ιδρυμάτων και σωματείων [...]». Λίνα Τσαλδάρη, *Εθνικά, Κοινωνικά, Πολιτικά Προσπάθειαι, Τόμος Β', Τα Κοινωνικά και τα Εθνικά θέματα*, Αθήνα, 1967, σ. 114.

αναφορά σε ένα εκ περιτροπής σύστημα εποπτείας του Σταθμού ανά δεκαπενθήμερο από τα μέλη του ΔΣ, τα οποία είχαν «*σχεδόν καθημερινή παρουσία*» σε αυτόν.¹⁴⁰ Επιπλέον, πληροφορούμαστε ότι το ΔΣ συχνά συνεδρίαζε εντός του Σταθμού και οι ανήλικοι είχαν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν και να θέτουν τα ζητήματά τους στη διαδικασία.¹⁴¹ Από το 1982 και έπειτα στο ΔΣ υπάρχει η παρουσία της Μαίρης Λουκοπούλου, κοινωνικής λειτουργού στο επάγγελμα, η οποία για κάποια χρόνια φαίνεται ότι είχε αναλάβει σημαντικές ευθύνες και καθοδηγητικό ρόλο ως προς τη λειτουργία του Σταθμού και της κοινωνικής του υπηρεσίας. Μάλιστα, στο πρακτικό του 1988 αναφέρεται ως υπεύθυνη του προσωπικού του Σταθμού.¹⁴²

2.4.2 Το προσωπικό, η επιλογή των ανηλίκων και η καθημερινότητα του Σταθμού

Οι πληροφορίες που έχουμε για το προσωπικό του Σταθμού Εφήβων, το οποίο απασχολούνταν με την κάλυψη των πάσης φύσεως αναγκών των ανηλίκων αλλά και την επιτήρησή τους, είναι σποραδικές και οι αναφορές που υπάρχουν φειδωλές. Στο πρακτικό της ΓΣ του 1983 μαθαίνουμε ότι αυτό αποτελούνταν από μία κοινωνική λειτουργό, έναν ψυχίατρο, μία μαγείρισσα-οικονόμο, έναν επιμελητή-φύλακα νύχτας και έναν επιμελητή για τις επίσημες αργίες και τις Κυριακές «*ώστε τα παιδιά να μη μένουν ποτέ σχεδόν μόνα τους και χωρίς την παρουσία μόνιμου προσωπικού*».¹⁴³ Στην πραγματικότητα, στη βάση πολλών άλλων αναφορών στα εξεταζόμενα πρακτικά αλλά και στους ατομικούς φακέλους των ανηλίκων, ο ψυχίατρος που αναφέρεται δεν αποτελούσε μόνιμο προσωπικό του Σταθμού αλλά σταθερή εξωτερική συνεργασία. Σε όλο το υπό εξέταση αρχειακό υλικό δεν βρίσκουμε αναφορά σε καμία άλλη ειδικότητα πέρα από αυτές που παρατέθηκαν.

Μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική ασφάλεια, καθώς έχουμε στη διάθεσή μας και τις υπογραφές των κοινωνικών εκθέσεων που υπήρχαν στους φακέλους των ανηλίκων, ότι τη δεκαετία του 1980 εργάστηκαν συνολικά τέσσερις κοινωνικοί/-ές λειτουργοί στον Σταθμό. Μια σημαντική αναβάθμιση της κοινωνικής υπηρεσίας γίνεται το 1988, όταν ο Σταθμός αποκτά δεύτερο κοινωνικό λειτουργό στο δυναμικό

---

¹⁴⁰ Σύλλογος Μεριμνης Ανηλίκων, Πρακτικά Γεν. Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 30/06/1983, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹⁴¹ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 07/12/1989, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹⁴² Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 08/06/1988, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹⁴³ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 30/06/1983, Αρχείο ΣΜΑΝ.

του.¹⁴⁴ Στην ομιλία του για τον απολογισμό του έτους 1990, ο πρόεδρος του ΔΣ Κώστας Γιαννόπουλος αναδεικνύει μια ενδιαφέρουσα όψη του ευεργετικού χαρακτήρα που είχε αυτή η αναβάθμιση, πέραν της προφανούς που ήταν η αριθμητική αύξηση. Κατά τη γνώμη του *«η μεγάλη προσφορά των δύο κοινωνικών λειτουργών που έχουμε και ο συνδυασμός άνδρας-γυναίκα έδωσε με το οικογενειακό σχήμα, με τον καταμερισμό αρμοδιοτήτων ανδρών – γυναικών»*. Ο πρόεδρος του ΔΣ, λοιπόν, ερμηνεύει την καλή πορεία του Σταθμού υπό τους δύο κοινωνικούς λειτουργούς ως αποτέλεσμα της εφαρμογής του παραδοσιακού οικογενειακού σχήματος, με την ύπαρξη μίας ενήλικης γυναίκας και ενός ενήλικου άνδρα στους οποίους κατανέμονται οι διάφορες εργασίες κατ' αντιστοιχία με τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας που ίσχυε την ίδια περίοδο στα τυπικά οικογενειακά σχήματα. Αν και θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον να γινόταν περισσότερο περιγραφικός ως προς αυτόν τον καταμερισμό, ώστε να μαθαίναμε πώς αυτός αποκρυσταλλωνόταν σε ένα περιβάλλον όπως ο Σταθμός Εφήβων, δυστυχώς, κάτι τέτοιο δεν καταγράφεται στα πρακτικά.

Ακόμα πιο φειδωλές είναι οι αναφορές στον παράγοντα του εθελοντισμού, εξαιρουμένου βεβαίως του ΔΣ που θα μπορούσε να ενταχθεί σε αυτήν την κατηγορία, καθώς πρόσφερε τις υπηρεσίες του αμισθί. Έτσι, για τον ρόλο των εθελοντριών στην προετοιμασία και την επιτυχία δύο φιλανθρωπικών εκδηλώσεων για την οικονομική ενίσχυση του ΣΜΑ το 1982, η πρόεδρος Ζανέτ Κωνσταντινίδη αναφέρει: *«Και πάλι εδώ θαυματούργησαν οι ακούραστες εθελόντριες που μας συμπαραστέκονται σε όλες τις εκδηλώσεις μας. Τις ευχαριστούμε πολύ θερμά»*. Στο ίδιο πρακτικό βρίσκουμε και μια δεύτερη αναφορά στις εθελόντριες, η οποία τους αποδίδει ιδιαίτερα βαρύνουσα σημασία για τη λειτουργία του ΣΜΑ: *«Στα προηγούμενα χρόνια η κυρία Τρωϊάνου, εκτός από τις άλλες προσφορές της, με μια ωραία έμπνευση ανανέωσε τον Σύλλογο, προσελκύνοντας μια μεγάλη ομάδα εθελοντριών από την Εταιρεία Αντλεριανών Σπουδών. Η ομάδα αυτή που εντάχθηκε στον Σύλλογο, του έδωσε νέα ζωή και μορφή και πιστεύω πως χωρίς την ενέργειά της αυτή μπορεί να μην υπήρχε αυτή τη στιγμή ο Σύλλογος»*.¹⁴⁵ Υπενθυμίζουμε ότι η Εταιρεία Αντλεριανών Σπουδών έχει αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα ως φορέας που μέλη του πρόσφεραν εθελοντική εργασία στην ΕΠΑ Θεσσαλονίκης σχεδόν μια δεκαετία αργότερα σε σχέση με την συγκεκριμένη αναφορά, η οποία γίνεται το 1983.¹⁴⁶ Το γεγονός ότι για την περίπτωση του ΣΜΑ αναφέρεται η

¹⁴⁴ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 07/12/1989, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 30/06/1983, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹⁴⁶ Βλ. εδώ, σ. 38.

επιμελήτρια ανηλίκων Τρωϊάνου-Λουλά ως παράγοντας προσέλκυσης εθελοντριών από τη συγκεκριμένη Εταιρεία, σε συνδυασμό με την εθελοντική προσφορά που είχε η ίδια προς δύο διαφορετικούς φορείς με αντικείμενο ειδίκευσης τους ανήλικους που σχετίζονταν με τη δικαιοσύνη ανηλίκων, υποδηλώνει την ύπαρξη εθελοντικών δικτύων με σημαντική διάρκεια στον χρόνο και παράλληλα αφήνει ένα ίχνος για το ποια ήταν τα πρόσωπα που συντηρούσαν και αναπαρήγαν τα συγκεκριμένα δίκτυα. Πάντως, παρά το εξαιρετικό ενδιαφέρον που θα είχε η διερεύνηση του ρόλου των εθελοντριών αυτών στην καθημερινή ζωή του Σταθμού, δεν κατέστη εφικτό να βρεθούν πληροφορίες για το συγκεκριμένο ζήτημα στο αρχειακό υλικό που εξετάζει η παρούσα εργασία.

Σε σχέση με τον αριθμό ανηλίκων που φιλοξενούνταν στον Σταθμό, μαθαίνουμε ότι η δύναμη φιλοξενίας του μπορούσε να φτάσει έως και τα δεκαπέντε παιδιά το έτος 1988. Από την άλλη, εντοπίζουμε ότι στην αρχή του έτους 1982 συγκατοικούσαν ταυτόχρονα δεκαέξι ανήλικοι εντός του Σταθμού, άρα πιθανώς να υπήρξε μια μικρή μείωση στον αριθμό φιλοξενούμενων για λόγους που δεν μας είναι γνωστοί. Πάντως, οι περισσότερες διαθέσιμες αναφορές μιλάνε για έναν αριθμό ταυτόχρονης φιλοξενίας 9-11 ανηλίκων, που σημαίνει ότι σπανίως ο Σταθμός ήταν πλήρης. Τέλος, για τον συνολικό αριθμό φιλοξενίας ανηλίκων κατ' έτος, αναφέρεται ότι το 1985 αυτός ανήλθε σε 15 παιδιά και το 1987 σε 17 παιδιά.¹⁴⁷

Τα μέλη του ΔΣ υποστήριζαν ότι οι κενές θέσεις δεν οφείλονταν στην έλλειψη αιτήσεων για νέες εισαγωγές. Αντίθετα, εξέφραζαν την άποψη ότι οι ανάγκες λιγότερων παιδιών μπορούσαν να εξυπηρετούνται με καλύτερο και πιο ποιοτικό τρόπο¹⁴⁸ και παράλληλα, ιδίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, υπάρχουν αναφορές που παραπέμπουν στην ύπαρξη μιας πιο αυστηρής διαδικασίας επιλογής των φιλοξενούμενων ανηλίκων, με κριτήριο την εύρυθμη λειτουργία του Σταθμού. Τη χαρακτηριστικότερη όλων τη βρίσκουμε στο πρακτικό της ΓΣ του 1987: «Ο βασικός

---

¹⁴⁷ Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων, Πρακτικά Γεν. Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 30/06/1983, Αρχείο ΣΜΑΝ, στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 19/06/1986, στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 08/06/1988, στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 07/12/1989, στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 05/12/1990, στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 15/05/1991. Συγκρίνοντας τα νούμερα αυτά με όσα μας είναι γνωστά για τις στεγαστικές δομές φιλοξενίας ανηλίκων την ίδια περίοδο, συμπεραίνουμε ότι ο Σταθμός Εφήβων συγκαταλεγόταν στους λιγότερο μαζικούς χώρους τέτοιου χαρακτήρα. Βλ. Πανοπούλου-Μαράτου κ.α., ό.π. σ. 50. Εκεί αναφέρονται ως «μικρά» τα ιδρύματα ανηλίκων που φιλοξενούσαν λιγότερα από 40 παιδιά, τα οποία ήταν τα 148 από τα συνολικά 282 που λειτούργησαν στη χώρα μεταξύ των ετών 1979-1984.

¹⁴⁸ Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων, Πρακτικά Γεν. Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 08/06/1988, αρχείο ΣΜΑΝ.

σκοπός του Συλλόγου είναι η προσπάθεια εντάξεως στο κοινωνικό σύνολο παιδιών με ηθικά προβλήματα. Ήδη το Διοικ. Συμβ., συνεχίζοντας την προσπάθεια των τελευταίων ετών, πέτυχε να γίνεται μια σωστή επιλογή εισαγωγής. Τελευταία προσπαθούμε το παιδί που θα μείνει να είναι κατάλληλο, δηλαδή μπορεί το παιδί να έχει την ανάγκη μας, αλλά, αν δε θεωρηθεί κατάλληλο για το δέσιμο με τα άλλα παιδιά, δε γίνεται δεκτό». Στο ίδιο πρακτικό, αναφέρεται ότι, πέραν της μη εισαγωγής, είχαν υπάρξει και διαγραφές ανηλίκων από τον Σταθμό λόγω «προβληματικής συμπεριφοράς».¹⁴⁹ Πάντως, το μοναδικό ξεκάθαρο κριτήριο αποκλεισμού που φτάνει σε εμάς μέσα από τα πρακτικά των ΓΣ, είναι ο αποκλεισμός ανηλίκων που είχαν νοσηλευτεί στο Δημόσιο Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Νταού Πεντέλης, οι οποίοι έως ένα σημείο γίνονταν δεκτοί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Ως λόγοι αναφέρονται η πρόβλεψη ότι «δε θα δέσουν με την ομάδα» και η μη ύπαρξη ψυχιάτρου στο προσωπικό του Σταθμού.¹⁵⁰ Η επιλεκτικότητα και η αξιολόγηση των ανηλίκων πριν την εισαγωγή τους σε συνδυασμό με τις αναφορές περί «δεσίματος με την ομάδα», δηλαδή την ομαλή τους ένταξη σε ένα κοινό πλαίσιο διαβίωσης, υποδηλώνουν την ύπαρξη προσαρμοστικότητας από πλευράς ιθυνόντων του Σταθμού, έχοντας ως κύριο άξονα την προσπάθεια για μια εύρυθμη καθημερινή λειτουργία. Ένα από τα συνεπαγόμενα αυτής της κατεύθυνσης ήταν ο αποκλεισμός ανηλίκων με ψυχιατρικό υπόβαθρο, προφανώς με εμπειρικά κριτήρια για τις δυσκολίες που είχε η φιλοξενία τέτοιων περιπτώσεων, καθώς στο πρόσφατο παρελθόν ο Σταθμός είχε στο δυναμικό του ανήλικους με ψυχιατρικό ιστορικό.

Το υλικό που εξετάζουμε στην παρούσα ενότητα περιλαμβάνει ορισμένες πληροφορίες που σχετίζονται με την καθημερινή ζωή του Σταθμού και τις δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκονταν οι ανήλικοι. Τα πρακτικά της ΓΣ του 1983 είναι η πιο πλούσια πηγή πληροφόρησης σε σχέση με ό,τι άπτεται της καθημερινότητας του Σταθμού. Εκεί μαθαίνουμε ότι ένας καθιερωμένος θεσμός ήταν η «ομάδα κοινωνικής εργασίας» η οποία συγκαλούνταν σε εβδομαδιαία βάση με τη συμμετοχή των κοινωνικών λειτουργών και όλων των ανηλίκων. Σε αυτή συζητούνταν ζητήματα που αφορούσαν άμεσα τα παιδιά αλλά και ζητήματα ευρύτερου ενδιαφέροντος, όπως «βασικά θέματα υγιεινής, εργασιακές σχέσεις, σχέσεις των δύο φύλων, επαγγελματική απασχόληση και προσανατολισμός». Επίσης πληροφορούμαστε για μια εκκίνηση

---

¹⁴⁹ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 19/06/1986, αρχείο ΣΜΑΝ.

¹⁵⁰ Στο ίδιο.

προσπάθειας για έκδοση εφημερίδας του Σταθμού και προετοιμασία έκθεσης σκιτσογραφίας, σχέδια που δεν γνωρίζουμε αν ευοδώθηκαν εν τέλει. Επιπλέον πληροφορούμαστε την ύπαρξη εβδομαδιαίας δραστηριότητας παρασκευής γλυκού, στην οποία *«με την εποπτεία της κ. Σέλλα [Σ.Σ. μαγείρισσα] τα παιδιά συμμετέχουν σ' αυτό το πραγματικό πανηγύρι, προετοιμάζουν τα υλικά και παρασκευάζουν το γλυκό τους κάθε βδομάδα»*.¹⁵¹ Τέλος, μέσα στο βιβλίο των πρακτικών υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές για διεξαγωγή διαφόρων ειδών εκδηλώσεων εντός του Σταθμού, όπως πάρτι, κοπές πίτας για το νέο έτος και εκδηλώσεις με καλεσμένους από τους συνεργαζόμενους φορείς και τους φίλους του ΣΜΑ. Ενδεικτικά, στα πρακτικά της ΓΣ το έτος 1988 αναφέρεται: *«Ο κύριος πρόεδρος του Δ.Σ. αναφέρει επίσης την ευχαριστήριο εκδήλωση που δόθηκε στον Σταθμό για τους φίλους που βοηθούν το Διοικητικό Συμβούλιο και που είχε επιτυχία κυρίως γιατί για πρώτη φορά τα παιδιά του Σταθμού συμμετείχαν σ' αυτήν χωρίς καμμία δυσκολία. Επίσης αναφέρει την εκδήλωση που έκανε το Διοικ. Συμβούλιο στο Σταθμό (γεύμα) στους διάφορους κρατικούς φορείς που μας στέλνουν παιδιά στον Σταθμό και συνεργάζονται μαζί μας»*.¹⁵² Αξίζει να τονιστεί η αναφορά στην έλλειψη δυσκολιών από τα παιδιά ως αξιοσημείωτο γεγονός, κάτι που υποδηλώνει ότι η ύπαρξη εντάσεων ήταν ένα από τα στοιχεία της καθημερινής ζωής του Σταθμού, ζήτημα που θα μας απασχολήσει αυτοτελώς σε επόμενη ενότητα.

Όσον αφορά στη διεξαγωγή εξωτερικών δραστηριοτήτων, πληροφορούμαστε για την ύπαρξη ομαδικών περιπάτων, εξόδων σε ταβέρνες και την παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων και κινηματογραφικών ταινιών, χωρίς αυτές να κατονομάζονται. Οι αναφορές σε όλα τα παραπάνω είναι κατά κανόνα επιγραμματικές με χαρακτηριστική έλλειψη ανάλυσης, κάτι που δικαιολογείται από το ότι η δομή της συζήτησης στις ΓΣ επικεντρωνόταν σε άλλα θέματα από αυτό της καθημερινής ζωής. Τέλος, σε φωτογραφικό άλμπουμ που βρέθηκε στο αρχείο του ΣΜΑ, υπάρχουν φωτογραφίες από διάφορες εξορμήσεις του Σταθμού εκτός πόλης, με περιγραφές όπως: *«Ημερήσια εκδρομή στα χιόνια. Αράχοβα-Δελφοί, 24/01/1982»*, *«Ημερήσια εκδρομή για μπάνιο στον Αγ. Ανδρέα (Κυριακή 26/06/1986)»*, *«Εκδρομή στον Πόρο με 4 παιδιά από το Σταθμό (Σαββατοκύριακο 08/08/1986)»*.

Για δύο από τις παραπάνω δραστηριότητες μπορούμε να βρούμε σημεία σύγκλισης με ό,τι ο Goffman έχει περιγράψει ως «ιδρυματικές εθιμοτυπίες», αν και ο

¹⁵¹ Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 30/06/1983, Αρχείο ΣΜΑΝ.

¹⁵² Στο ίδιο, Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 08/06/1988, Αρχείο ΣΜΑΝ.

ίδιος μελετά κυρίως περιπτώσεις ιδρυματικών μορφών άλλης φύσης από τα ιδρύματα παιδικής προστασίας, που κατά κανόνα είχαν πολύ πιο «κλειστή» φυσιογνωμία, συγκρότηση και λειτουργία από τον Σταθμό Εφήβων. Η πρώτη δραστηριότητα αφορά στην προσπάθεια για έκδοση εφημερίδας του Σταθμού. Ο Goffman αναφέρει την ύπαρξη ενός αντίστοιχου μοτίβου σε άλλα ιδρυματικά πλαίσια: *«Μια από τις πιο συνηθισμένες ιδρυματικές μορφές εθιμοτυπικής εκδήλωσης είναι η έκδοση εσωτερικού δημοσιογραφικού οργάνου – μια εβδομαδιαία εφημερίδα ή ένα μηνιαίο περιοδικό. [...] Το περιεχόμενο του εντύπου είναι τέτοιο ώστε να χαράσσει έναν κύκλο γύρω από το ίδρυμα και να προσδίδει έναν κόσμο δημόσιας πραγματικότητας γύρω από τον εσώκλειστο κόσμο»*.¹⁵³ Η δεύτερη περίπτωση σχετίζεται με την εθιμοτυπία των εκδηλώσεων και των διαφόρων μορφών γιορτών, στις οποίες συχνά υπάρχουν καλεσμένοι εκτός του ιδρύματος, όπως παράγοντες κάποιας εποπτικής υπηρεσίας. Ο Goffman βλέπει στον πυρήνα αυτών των εκδηλώσεων την λειτουργία της «ιδρυματικής επίδειξης» η οποία, όταν απευθύνεται σε επισκέπτες, έχει ως στόχο την παρουσίαση μιας ωραιοποιημένης εικόνας που κρύβει μελανά σημεία, τα οποία εντός του ιδρυματικού κόσμου είναι τοις πάση γνωστά. Η καταγραφή της ανακούφισης του προέδρου του ΔΣ για την «έλλειψη δυσκολιών» στο απόσπασμα που παρατέθηκε παραπάνω, μας ξεκαθαρίζει ότι για τον ίδιο η συγκεκριμένη εκδήλωση περιλάμβανε στους στόχους της την «ιδρυματική επίδειξη» προς τους φίλους του ΣΜΑ που ήταν καλεσμένοι.¹⁵⁴

2.5 Συμπεράσματα δεύτερης ενότητας

Στην παρούσα ενότητα επιχειρήθηκε η ανασκόπηση της ιστορίας του ΣΜΑ από την ίδρυσή του το 1924 με διαφορετική επωνυμία έως και τη δεκαετία του 1980. Στην ιστορική του διαδρομή υπάρχει μια σειρά χαρακτηριστικών που δείχνει σημαντική αντοχή στον χρόνο και επικοινωνεί με στοιχεία της μεικτής οικονομίας της πρόνοιας, όπως αυτή προσεγγίστηκε εισαγωγικά. Ο ΣΜΑ ιδρύεται με πρωτοβουλία των σημαντικών φεμινιστικών οργανώσεων της δεκαετίας του 1920, οι οποίες είχαν αναπτύξει προνοιακό ενδιαφέρον για τα παιδιά, αλλά και με τη συμβολή του κράτους, μέσα από την ανάληψη σχετικής πρωτοβουλίας από σημαίνοντες κρατικούς

---

¹⁵³ Goffman, ό.π., σ. 103-104.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 108-113.

αξιωματούχους. Διαμορφώθηκε εξ αρχής ως σωματείο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, κάτι το οποίο, μέσα από αναφορές δύο διαφορετικών προέδρων του, φαίνεται ότι αποτελούσε ένα ισχυρό ταυτοτικό στοιχείο του και συνάμα ένα στοιχείο που έχρηζε υπεράσπισης και διαφύλαξης. Παράλληλα, όμως, βρισκόταν σε συνεχή επικοινωνία και διασύνδεση με κρατικούς θεσμούς και αποτελούσε αντικείμενο επόπτευσης από αυτούς. Ήδη από την εκκίνηση της λειτουργίας του, συνδύαζε την εισροή εσόδων από κρατικούς και ιδιωτικούς πόρους, χαρακτηριστικό που συνέχιζε να έχει τη δεκαετία του 1980. Στο στελεχιακό του δυναμικό περιλάμβανε προσωπικότητες γυναικείου φύλου (Γκινοπούλου, Αμαλία και Αίγλη Ψάλτη, Τρωϊάνου-Λουλά) οι οποίες είχαν σημαντικό εύρος δραστηριοτήτων στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας, καταλάμβαναν υψηλά ιστάμενες θέσεις με το αντίστοιχο κοινωνικό κύρος και συμμετείχαν στα δίκτυα μέσα από τα οποία διαμορφώνονταν οι «ειδικοί» της πρόνοιας. Το στοιχείο του εθελοντισμού ήταν επίσης συστατικό της λειτουργίας του ΣΜΑ. Τα παραδείγματα των εθελοντών δικηγόρων που αναλάμβαναν τη νομική υπεράσπιση ανηλίκων στην πρώτη περίοδο λειτουργίας του Συλλόγου και ο εθελοντικός χαρακτήρας της συμμετοχής στο ΔΣ είναι η μία όψη. Η άλλη όψη, που αφορά αναφορές σε «εθελόντριες», γένους θηλυκού, τη δεκαετία του 1980, οι οποίες βοηθούσαν στην προετοιμασία των φιλανθρωπικών εκδηλώσεων του ΣΜΑ αλλά και εθελόντριες από την Αντλεριανή Εταιρεία που συμμετείχαν στον Σταθμό, μας παραπέμπει στην ύπαρξη μιας διαφορετικής πηγής εθελοντισμού, η οποία δεν κινούνταν στις «κορυφές» της πυραμίδας της κοινωνικής πρόνοιας και αντλούσε το δυναμικό της από εκπροσώπους των μεσαίων στρωμάτων γυναικείου φύλου.

Ο Σταθμός Εφήβων αποτελούσε το βασικό αντικείμενο ενασχόλησης του ΣΜΑ. Μάλιστα, αν και προπολεμικά αυτός φαίνεται να ασχολούνταν με παράλληλες δραστηριότητες, όπως τη νομική υπεράσπιση ανηλίκων σε δικαστήρια, μεταπολεμικά δεν βρίσκουμε τέτοια ίχνη και για τη δεκαετία του 1980 είμαστε βέβαιοι ότι ο Σταθμός και οι ανήλικοι που φιλοξενούσε αποτελούσαν το αποκλειστικό πεδίο δραστηριοποίησης του ΣΜΑ. Σε σχέση με τον ΣΜΑ και τον Σταθμό τη δεκαετία του 1980, επικεντρωθήκαμε σε σημεία που θα μπορούσαν να φωτίσουν πτυχές της λειτουργίας τους, με σκοπό να αναδείξουμε συγκεκριμένες όψεις της. Ο σκοπός μας ήταν διττός. Θέλαμε να διαπιστώσουμε τον βαθμό που ο τρόπος συγκρότησης του συγκεκριμένου φορέα συνέκλινε με παραδείγματα λειτουργίας άλλων εξειδικευμένων φορέων της παιδικής πρόνοιας που έχουν μελετηθεί αλλά και να μπορούμε να τον

εντάξουμε και να αναγνώσουμε τον τρόπο που τοποθετούνταν μέσα στο ευρύ πλέγμα από φορείς που ασχολούνταν με την προνοιακή-ποινική μεταχείριση των ανηλίκων. Παράλληλα, στοχεύσαμε στην ανάδειξη συγκεκριμένων πτυχών, οι οποίες θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν να αναπαραστήσουμε όψεις του τρόπου με τον οποίο υπήρχε αυτός ο φορέας και ταυτόχρονα θα επικοινωνούν με ζητήματα τα οποία θα μας απασχολήσουν στις επόμενες ενότητες.

3. Σκιαγραφώντας τα υποκείμενα: πληροφορίες για τους ανήλικους και τους επαγγελματίες της πρόνοιας μέσα από τις κοινωνικές εκθέσεις

Στο παρόν κεφάλαιο θα επικεντρωθούμε στους φακέλους των ανηλίκων που διατηρούσε η κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού Εφήβων. Όλοι οι φάκελοι τοποθετούνται χρονικά στη δεκαετία του 1980. Το βασικό κριτήριο αυτής της επιλογής ήταν η πυκνότητα του αρχειακού υλικού που μπόρεσε να ανευρεθεί, σε συνδυασμό με το ότι οι συγκεκριμένοι φάκελοι είναι οι παλαιότεροι που βρέθηκαν εντός του αρχειακού υλικού που τέθηκε στη διάθεσή μας. Η δημιουργία των πιο πρώιμων από αυτούς συμπίπτει χρονικά με τη μετεγκατάσταση του Σταθμού στις αρχές της δεκαετίας του 1980 στο ακίνητο όπου βρίσκεται έως σήμερα. Το κύριο ερώτημά μας είναι ποια είναι τα υποκείμενα που δημιούργησαν αλλά και τα υποκείμενα για τα οποία δημιουργήθηκαν οι ατομικοί φάκελοι. Θέλουμε να φωτίσουμε πτυχές και να δώσουμε απαντήσεις γύρω από αυτήν την ερώτηση, καθώς εκτιμούμε ότι είναι καθοριστικής σημασίας να γνωρίζουμε όσα περισσότερα μπορούμε για τις διαδρομές των υποκειμένων τα οποία εμπλέκονται στο συγκεκριμένο αρχειακό υλικό, είτε ως επαγγελματίες της παιδικής πρόνοιας είτε ως ανήλικοι υπό την προστασία και εποπτεία των παραπάνω επαγγελματιών. Θεωρούμε ότι αυτό το βήμα, πέραν της αυτοτελούς αξίας του, μπορεί να λειτουργήσει διαφωτιστικά ως προς την κατανόηση και την ερμηνεία του περιεχομένου των φακέλων.

Αρχικά θα καταπιαστούμε με πληροφορίες για τους/τις συντάκτες/-τριες των κοινωνικών εκθέσεων, οι οποίες βρίσκονται στους φακέλους. Παράλληλα θα επικεντρωθούμε στα δύο βασικά επαγγέλματα τα οποία αυτοί/αυτές ασκούσαν – κοινωνικοί/-ές λειτουργοί και επιμελητές/-ήτριες ανηλίκων–, αναδεικνύοντας όψεις της ιστορικής διαδρομής των συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών στην Ελλάδα από την εμφάνισή τους έως και τη δεκαετία του 1980. Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στους ανήλικους και σε βασικά στοιχεία του «κοινωνικού ιστορικού» που έφεραν, όπως αυτό καταγράφεται μέσα στις διάφορες εκθέσεις. Τα δημογραφικά στοιχεία, οι οικογενειακές καταβολές τους και τα αίτια χωρισμού από τις οικογένειές τους, οι ανήλικοι που ήταν υποθέσεις των δικαστηρίων ανηλίκων, οι έννοιες του «ηθικού κινδύνου» και της «αντικοινωνικής συμπεριφοράς» που τους συνόδευαν και οι διαδρομές τους μέσα στους διάφορους φορείς πρόνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων, είναι τα κύρια σημεία στα οποία θα σταθούμε.

3.1.1 Οι συντάκτες των κοινωνικών εκθέσεων

Το βασικό υλικό το οποίο περιλαμβάνεται εντός των ατομικών φακέλων των ανηλίκων, τόσο από άποψη ποσότητας όσο και από άποψη περιεχομένου, αποτελείται από διαφόρων ειδών εκθέσεις που τους αφορούν, γραμμένες από επαγγελματίες της προνοιακής ή ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων. Τα κείμενα αυτά έχουν διαφόρων ειδών τίτλους: Κοινωνικό Ιστορικό, Έκθεση Συμβάντος, Κοινωνική Έκθεση, Σύντομο Ιστορικό, Εξέλιξη Πορείας, Ενημερωτικό Σημείωμα. Από τους τίτλους αυτούς γίνεται αντιληπτό ότι τα κείμενα αυτά είναι σταχυολογήματα της παρατήρησης, της επιτήρησης και του ελέγχου που ασκούσαν επαγγελματίες στα υποκείμενα που επόπτευαν. Ενώ στο περιεχόμενο μοιράζονται πληθώρα πληροφοριών για τους ανήλικους, είναι εντελώς σιωπηλοί για τους εαυτούς τους σε ό,τι αφορά στις άμεσες αναφορές, καθώς εμμέσως μπορούμε να βγάλουμε αρκετά συμπεράσματα και για αυτούς. Έτσι, για τις άμεσες πληροφορίες θα επιμείνουμε σε τρεις ξεχωριστές κατηγορίες: ποιους φορείς εκπροσωπούσαν, ποια επαγγέλματα ασκούσαν και τι φύλο είχαν οι συντάκτες και οι συντάκτριες των εκθέσεων;

Εντός των τριάντα οκτώ φακέλων, βρέθηκαν συνολικά ογδόντα οκτώ κείμενα που εντάσσονται στο παραπάνω είδος εγγράφων. Τα σαράντα δύο από αυτά έχουν ως συγγραφείς τους/τις κοινωνικούς/-ές λειτουργούς του ΣΜΑ, ένα έχει υπογραφή του ΔΣ του ΣΜΑ, ενώ σαράντα πέντε προέρχονται από εξωτερικούς φορείς. Οι εκθέσεις των εξωτερικών φορέων είναι κυρίως ενημερωτικά κείμενα για τους ανήλικους, τα οποία τους συνόδευαν στην τοποθέτησή τους στον Σταθμό. Τέτοιοι φορείς ήταν τα Ιδρύματα Αγωγής Βόλου και Κορυδαλλού, κατά τόπους ΥΕΑ, το Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Νεαπόλεως, το Εκκλησιαστικό Ορφανοτροφείο Βουλιαγμένης, το ΠΙΚΠΑ, κοινωνικές υπηρεσίες νοσοκομείων, η ΕΠΑ Αθηνών, η Μαθητική Εστία Σουφλίου, το Κέντρον Ψυχικής Υγιεινής και το Τμήμα Ιδρυμάτων Κλειστής Περιθάλψεως του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας, το οποίο φαίνεται ότι επόπτευε τις εναπομείνουσες παιδουπόλεις. Η παράθεση των παραπάνω φορέων δημιουργεί ένα σχεδιάγραμμα τόσο για τους συνεργαζόμενους με τον ΣΜΑ φορείς τη δεκαετία του 1980 όσο και για τους προηγούμενους φορείς που είχαν υπό την εποπτεία τους τους ανήλικους πριν από την άφιξή τους στον Σταθμό.

Η συντριπτική πλειοψηφία των εκθέσεων υπογράφονταν από συγκεκριμένα άτομα –μερικές φορές παραπάνω από ένα– που, πέραν του ονοματεπωνύμου τους, προσέθεταν και την επαγγελματική τους ιδιότητα, είτε στην αρχή είτε στο τέλος του

κειμένου. Εδώ κυριαρχούν οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί, καθώς είκοσι τέσσερις ασκούσαν αυτό το επάγγελμα (υπογράφουν τις εξήντα επτά από τις ογδόντα οκτώ εκθέσεις), ενώ ακολουθούν οι επιμελητές/-ήτριες ανηλίκων (δεκατρία άτομα που υπογράφουν αντίστοιχο αριθμό εκθέσεων). Από εκεί και πέρα, από μία φορά συναντούμε έναν ψυχίατρο, έναν διευθυντή ορφανοτροφείου, έναν παιδαγωγό-επιμελητή ορφανοτροφείου και έναν προϊστάμενο Μαθητικής Εστίας. Μέσα από το αρχειακό υλικό διαφαίνεται ότι η ύπαρξη εξειδικευμένων επαγγελματιών στον τομέα της κοινωνικής εργασίας βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη στους φορείς παιδικής προστασίας τη δεκαετία του 1980, καθώς κατά μεγάλη πλειοψηφία οι υπογράφωντες/-ουσες των εκθέσεων έφεραν την ιδιότητα του/της κοινωνικού/-ής λειτουργού.¹⁵⁵ Παράλληλα η ύπαρξη σημαντικού αριθμού επιμελητών/-ητριών ανηλίκων τονίζει τη σύνδεση του ΣΜΑ με τον μηχανισμό δικαιοσύνης ανηλίκων, που τη δεκαετία του 1980 ήταν ακόμη ισχυρή.

Το φύλο των συντακτών των εκθέσεων αναδεικνύει μια ακόμη ενδιαφέρουσα πτυχή. Όπως έχουμε δει, ήδη από τις πρώτες απόπειρες που διαδραματίζονται στο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα, η φιλανθρωπική δράση γενικότερα και ειδικότερα η φροντίδα για τα «απροστάτευτα» παιδιά, ήταν κατά βάση γυναικεία υπόθεση. Συμβαδίζοντας με μια σειρά παραδειγμάτων από τον διεθνή χώρο, η τάση προς τη επαγγελματοποίηση των φιλανθρωπικών προσπαθειών στην Ελλάδα μέσα από την οργάνωσή τους σε νέα επιστημονικά πλαίσια, που είχε ως απότοκο, μεταξύ άλλων, την εμφάνιση του επαγγελματικού κλάδου της κοινωνικής εργασίας, δεν σήμαινε την άρση αυτής της συνθήκης.¹⁵⁶ Από τους/τις είκοσι τέσσερις κοινωνικούς/-ές λειτουργούς των οποίων τα ονόματα συναντάμε στις εκθέσεις, οι είκοσι ήταν γυναίκες και μεταξύ των δεκατριών επιμελητών/-ητριών ανηλίκων βρίσκουμε εννέα γυναίκες, τρεις άνδρες και

---

¹⁵⁵ Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι το κατά πόσον η εικόνα που έχουμε από το αρχειακό υλικό συμβαδίζει με την πραγματικότητα της καθημερινής ζωής των ιδρυμάτων παιδικής προστασίας υπό το εξής πρίσμα: σε έρευνα σχετική με τις συνθήκες που επικρατούσαν στα ιδρύματα για παιδιά στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980, αναφέρεται ότι μόλις στα 40 από τα 282 ιδρύματα εργάζονταν «κοινωνικές λειτουργοί», αλλά στη συνέχεια αναφέρεται ότι οι συγκεκριμένες επαγγελματίες υπήρχαν και σε άλλα ιδρύματα, όμως «δεν εκτελούν καθήκοντα κοινωνικής λειτουργού», έχοντας διοικητικές αρμοδιότητες. Ενδεχομένως, με τη συγκεκριμένη παρατήρηση να εννοείται ότι σε κάποια ιδρύματα υπήρχαν μεν κοινωνικές λειτουργοί, αλλά αναλώνονταν σε γραφειοκρατικές εργασίες και όχι σε ουσιαστική κοινωνική εργασία με τα παιδιά. Διευκρινίζεται ότι η χρήση του θηλυκού γένους που βρίσκεται σε εισαγωγικά αποτελεί αυτοψία μεταφορά από το πρωτότυπο κείμενο. Βλ. Πανοπούλου-Μαράτου κ.α., ό.π., σ. 56.

¹⁵⁶ Για τις εξελίξεις αυτές στον διεθνή χώρο βλ. ενδεικτικά Laura S. Abrams, Laura Curran “Social Between Women: Gender and Social Work in Historical Perspective”, *Social Service Review*, τ. 78 (3), 2004 σ. 429-446, Rannveig Dahle, “Social work: a history of gender and class in the profession”, *Ephemera*, τ. 12 (3), σ. 309-326. Για την ελληνική περίπτωση βλ. αναλυτικά εδώ, παρακάτω.

μια δυσανάγνωστη υπογραφή που δεν ταυτοποιείται το φύλο από το όνομα. Τέλος, οι τέσσερις υπογράφοντες που ασκούσαν άλλα επαγγέλματα, ήταν όλοι άνδρες.

3.1.2 Νέες επαγγελματικές κατηγορίες: κοινωνικοί/-ές λειτουργοί και επιμελητές/-ήτριες ανηλίκων

Η εμφάνιση των δύο επαγγελματικών κατηγοριών που έχουν την πιο ισχυρή εκπροσώπηση μέσα στο αρχαιακό υλικό είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων διεργασιών που ανέκυψαν μέσα από την εμφάνιση αντιλήψεων για την ανάγκη συστηματοποίησης του πεδίου της κοινωνικής πρόνοιας, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα σε χώρες του δυτικού κόσμου. Η εισαγωγή επιστημονικών αρχών και μεθοδολογίας με την οποία θα ασκούσαν η κοινωνική πρόνοια, υποδήλωνε την επιθυμία η απλή φιλανθρωπία να οργανωθεί σε επιστημονικές βάσεις. Η επαγγελματοποίηση της κοινωνικής εργασίας είναι γέννημα αυτής της κίνησης και πρωτοεμφανίζεται στην Αγγλία και στις ΗΠΑ στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Πάντως, η διαδικασία αυτή δεν προωθήθηκε με τους ίδιους τρόπους και ρυθμούς στο διεθνές πλαίσιο, ενώ η υλοποίησή της ενείχε εντάσεις και ασυνέχειες, καθώς «το όριο ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, στη φιλανθρωπία και στην επαγγελματική και επιστημονική διαχείριση, στην κοινωνική μεταρρύθμιση και στον κοινωνικό έλεγχο είναι ασαφές και ρευστό».¹⁵⁷ Σε σχέση με την κοινωνική εργασία με παιδιά, ο Donzelot υποστηρίζει ότι τα πρωτότυπα στοιχεία που εισήγαγε η εμφάνισή της ήταν η έμφαση στα προβλήματα που αυτά αντιμετώπιζαν, η απομάκρυνση από τα προηγούμενα πρότυπα της φιλανθρωπίας ή της καταστολής για την αντιμετώπιση των ιδιαίτερων προβλημάτων τους, η προώθηση της εκπαίδευσής τους γύρω από μια σειρά τομέων της κοινωνικής ζωής, η εντεινόμενη προσπάθεια για κατανόηση παρά η επικέντρωση στην εφαρμογή της δικαστικής ποινής και η δράση όχι με άξονα απλώς τη φιλάνθρωπη συνείδηση, αλλά με βάση την αναζήτηση αποτελεσματικών τεχνικών.¹⁵⁸

Στην Ελλάδα η διαδικασία αυτή θα εκκινήσει με μια θνησιγενή προσπάθεια κατά τη μεταξική περίοδο (Ελευθέρα Σχολή Κοινωνικής Πρόνοιας 1937-1939), η

---

¹⁵⁷ Δέσπω Κριτωτάκη, Καλλιόπη Κουντή-Χρονοπούλου, «Η ιστορία της κοινωνικής εργασίας στον διεθνή χώρο και στην Ελλάδα», στο Καλλιόπη Κουντή-Χρονοπούλου, Μαρία Τεδάκη, Μαρία Πασσά (επιμ.), *Η συμβολή της κοινωνικής εργασίας στην ψυχιατρική θεραπευτική*, Παρισιάνου, Αθήνα, 2015, σ. 2-4.

¹⁵⁸ Jacques Donzelot, *The policing of families*, μτφρ. Robert Hurley, Pantheon Books, Νέα Υόρκη, 1979 (1977), σ. 96-97.

ίδρυση της οποίας έχει συνδεθεί με το μεταξικό καθεστώς και την επένδυσή του στον τομέα της πρόνοιας.¹⁵⁹ Στέρεες βάσεις μπαίνουν μεταπολεμικά με την ίδρυση μιας σειράς σχολών από την ιδιωτική πρωτοβουλία, από ΝΠΔΔ (ΕΠΑ Αθηνών) και από άλλους φορείς που είχαν ανεπτυγμένες σχέσεις με το κράτος. Το 1945 ιδρύεται η Σχολή Κοινωνικής Πρόνοιας του Αμερικανικού Κολλεγίου Θηλέων, στο πλαίσιο της αναγκαιότητας για μεταπολεμική ανασυγκρότηση αλλά και του αναβαθμισμένου ρόλου των ΗΠΑ στην Ελλάδα μεταπολεμικά. Το 1948 αντίστοιχη πρωτοβουλία θα αναλάβει η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων και το 1956 θα ακολουθήσει το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα. Η συγκεκριμένη κίνηση μπορεί να ενταχθεί στη συνολική προσπάθεια του στέμματος να αποκτήσει έναν ηγεμονικό ρόλο σε ό,τι αφορούσε στην κοινωνική πρόνοια στη μεταπολεμική Ελλάδα. Άλλωστε, οι βασιλικοί προνοιακοί φορείς ήταν ο βασικός πυλώνας επαγγελματικής απορρόφησης των αποφοίτων των σχολών κοινωνικής εργασίας μέχρι τη δεκαετία του 1970.¹⁶⁰ Το 1957 θα εμφανιστεί η Σχολή Κοινωνικής Πρόνοιας της Αποστολικής Διακονίας, η οποία υπαγόταν άμεσα στην Εκκλησία της Ελλάδος, και, τέλος, το 1960 η αντίστοιχη σχολή της ΕΠΑ Αθηνών.¹⁶¹

Σχολές κοινωνικής εργασίας από κρατικούς εκπαιδευτικούς φορείς (Κέντρα Ανώτερης Τεχνολογικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης – ΚΑΤΕΕ) θα ιδρυθούν για πρώτη φορά μόλις το 1973, ενώ ο κύκλος των μεταπολεμικών σχολών θα κλείσει επίσημα 10 χρόνια μετά, με τη συγχώνευση των τριών εναπομεινασών σχολών και τη δημιουργία τμήματος Κοινωνικής Εργασίας στο ΚΑΤΕΕ Αθήνας.¹⁶² Με την ίδρυση των τμημάτων κοινωνικής εργασίας στα ΚΑΤΕΕ αρχίζει και η εμφάνιση αντρών στο συγκεκριμένο επάγγελμα, καθώς οι πρώτες μεταπολεμικές σχολές δέχονταν μόνο γυναίκες φοιτήτριες. Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό του βαθμού ταύτισης που είχε το συγκεκριμένο επάγγελμα με τις γυναίκες, καθώς η πρωτοκαθεδρία τους δεν ήταν μόνον απότοκο των κοινωνικών αντιλήψεων για τον ρόλο που όφειλαν να επιτελούν ως φορείς φροντίδας ούτε μόνον αποτέλεσμα των περιορισμών που αντιμετώπιζαν στην επαγγελματική απασχόληση σε άλλους τομείς, αλλά αποτελούσε μια θεσμοθετημένη συνθήκη.¹⁶³

---

¹⁵⁹ Αναίτ Μερτζανίδου, *Η εκπαίδευση στην κοινωνική εργασία στην Ελλάδα: ιστορική εξέλιξη και σύγχρονη πραγματικότητα*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2017, σ. 66-76.

¹⁶⁰ Κριτσωτάκη, Κουντή-Χρονοπούλου, ό.π., σ. 8.

¹⁶¹ Αναλυτικά για τις σχολές Κοινωνικής Πρόνοιας μεταπολεμικά βλ. Μερτζανίδου, ό.π., σ. 77-97.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 116-120.

¹⁶³ Στο ίδιο σ. 251-262.

Σε σχέση με την ανάγκη ξεπεράσματος του σταδίου της φιλανθρωπίας και πώς αυτό επιδιώχθηκε να επιτευχθεί με την ίδρυση των παραπάνω εξειδικευμένων σχολών, διαφωτιστική είναι η μαρτυρία κοινωνικής λειτουργού που παρατίθεται στη διδακτορική διατριβή της Αναίτ Μερτζανίδου: «*Η Σχολή της ΧΕΝ σίγουρα άνοιξε από την πρωτοβουλία ανθρώπων που δουλεύανε στον χώρο της ΧΕΝ Ελλάδος και ήτανε φιλάνθρωποι εθελοντές αυτού του τύπου άνθρωποι, γυναίκες, που καταλαβαίνανε ότι κάτι χρειάζεται, διαφορετικό, από το να είναι σκέτη φιλανθρωπία ή σκέτος εθελοντισμός.[..] Φτιάχτηκε ένα επάγγελμα [..] Και φτιάχτηκε [..] και από την επίγνωση ντόπιων ανθρώπων για την ανάγκη να [..] φύγουμε από το επίπεδο της φιλανθρωπίας, του Καλού Σαμαρείτη, να οργανωθούμε σαν κοινωνία με δομές*».¹⁶⁴

Το 1957 οι σχολές Κοινωνικής Πρόνοιας της ΧΕΝ και του Αμερικάνικου Κολλεγίου Θηλέων ίδρυσαν από κοινού έναν φορέα μετεκπαίδευσης των αποφοίτων τους, το Φροντιστήριο «Εκπαίδευσις και πράξις εις την Κοινωνικήν Εργασίαν». Η Λίνα Τσαλδάρη, πρώτη ελληνίδα γυναίκα υπουργός, με θητεία στο υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας και γενικότερα μακρά διαδρομή στον τομέα της πρόνοιας, θα παραστεί στα εγκαίνια του συγκεκριμένου φορέα. Στην ομιλία της θα τονίσει τη σημασία της ανάπτυξης της κοινωνικής εργασίας για την επιστημονική οργάνωση των κοινωνικών προγραμμάτων της Ελλάδας και θα τονίσει τη σημαντική συμβολή των δύο σχολών στη στελέχωση των κρατικών υπηρεσιών και των οργανισμών δημοσίου δικαίου και ιδιωτικής πρωτοβουλίας με εξειδικευμένο προσωπικό. Επίσης, θα αναφέρει ότι οι απόφοιτοι των δύο συγκεκριμένων σχολών κάλυπταν την πλειοψηφία των εν ενεργεία θέσεων κοινωνικών λειτουργών στους παραπάνω φορείς.¹⁶⁵ Τα λεγόμενα της Τσαλδάρη δείχνουν ότι η επιστημονική οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας ήταν ένας διακηρυγμένος στόχος του κράτους και παράλληλα ότι, όπως και στον τομέα των φορέων παροχής πρόνοιας έτσι και στον τομέα της εκπαίδευσης και παραγωγής του εξειδικευμένου προσωπικού που θα τους στελέχωναν, η ιδιωτική πρωτοβουλία και η στενή συνέργειά της με το κράτος αναγνωριζόταν ως ένας καθοριστικός κρίκος της συγκεκριμένης διαδικασίας.

Σε σχέση με τη συγκρότηση της επαγγελματικής κατηγορίας των επιμελητών/-ητριών ανηλίκων στην Ελλάδα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η εμφάνισή της συμπίπτει

---

¹⁶⁴ Στο ίδιο σ. 84.

¹⁶⁵ Λίνα Τσαλδάρη, Εθνικά, Κοινωνικά, Πολιτικά Προσπάθειαι, Τόμος Β' Τα Κοινωνικά και τα Εθνικά θέματα, Αθήνα, 1967, σ. 98.

με την ίδρυση των δικαστηρίων ανηλίκων και των ΕΠΑ τη δεκαετία του 1940. Οι πρώτοι επιμελητές/-ήτριες ασκούσαν τα καθήκοντά τους εθελοντικά μέσω των ΕΠΑ. Το 1954 δημιουργείται η ΥΕΑ, στο πλαίσιο της οποίας εντάχθηκαν όσοι και όσες ασκούσαν τα συγκεκριμένα καθήκοντα, ως μια κίνηση στην κατεύθυνση της επαγγελματοποίησης του κλάδου και της εγκαθίδρυσης συγκεκριμένης μεθοδολογίας και συγκεκριμένων όρων με τους οποίους θα ασκούνταν το επάγγελμα. Οι πρώτοι έμμισθοι/-ες επιμελητές/-ήτριες της ΥΕΑ εμφανίζονται το 1958, χωρίς όμως να είναι δημόσιοι υπάλληλοι, καθώς η μισθοδοσία τους ανατίθεται στη Βασιλική Πρόνοια, ένα ακόμη δείγμα του βαθμού διάχυσης των αρμοδιοτήτων των βασιλικών προνοιακών φορέων στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας. Εν τέλει, το πάγιο αίτημα του κλάδου για απόκτηση της δημοσιοϋπαλληλικής ιδιότητας θα ικανοποιηθεί μόλις το 1976.¹⁶⁶ Κατ' αντιστοιχία με τις κοινωνικές λειτουργούς, οι επιμελήτριες ανηλίκων κυριαρχούσαν αριθμητικά έναντι των ανδρών συναδέλφων τους, καθώς το συγκεκριμένο επάγγελμα αποτελούσε επίσης μια νέα επαγγελματική προοπτική για τη γυναικεία εργασία.¹⁶⁷

Σε αντίθεση με τους/τις κοινωνικούς/-ές λειτουργούς, δεν υπήρχε συγκεκριμένη σχολή για την εκπαίδευση των επιμελητών/-ητριών και απαραίτητη προϋπόθεση για την πρόσληψή τους ήταν να είναι πτυχιούχοι κοινωνικών, νομικών ή παιδαγωγικών επιστημών.¹⁶⁸ Η μοναδική εξειδικευμένη εκπαίδευση που λάμβαναν ήταν ένα δίμηνο σεμινάριο πριν την ανάληψη των καθηκόντων τους, πρακτική που καταργήθηκε το 1983, γεγονός για το οποίο εν ενεργεία επιμελήτριες ανηλίκων της περιόδου είχαν ασκήσει έντονη κριτική.¹⁶⁹ Πέραν των ελλειμμάτων στην εκπαίδευση, μία πάγια διαπίστωση που έκαναν οι επιμελητές/-ήτριες ήταν η υποστελέχωση της υπηρεσίας τους. Η Τρωϊάνου-Λουλά αναφέρει για την ΥΕΑ: *«Την αποτελούν μικρός αριθμός υπαλλήλων (που έγιναν δημόσιοι υπάλληλοι μετά από ταλαιπωρίες δεκαετιών) οι περισσότεροι επιστήμονες, αλλά αποθαρρημένοι, καταπονημένοι, χωρίς μέσα και*

---

¹⁶⁶ Για τα παραπάνω βλ. Τρωϊάνου Λουλά, ό.π., σ. 27-32.

¹⁶⁷ Αβδελά, *Νέοι...*, ό.π., σ. 205.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 187.

¹⁶⁹ Ζ. Λούτση, «Η εκπαίδευση των επιμελητών ανηλίκων», στο Λουκία Μπεζέ (επιμ.), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Επανεκπαίδευση – ένταξη*, Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 463 και Ρέα Σκαρλάτου-Διολούση, «Η εκπαίδευση των επιμελητών ανηλίκων», στο ίδιο, σ. 477.

κατάλληλες συνθήκες δουλειάς, χωρίς αναγνώριση και παραδοχή της, που δεν επαρκούν για τις τεράστιες ανάγκες που πρέπει να καλύψουν».¹⁷⁰

Σε σχέση με την οργανωτική διάταξη της ΥΕΑ, βρίσκουμε μια σειρά αναφορών που προέρχονται από γυναίκες που είχαν εργαστεί ως επιμελήτριες ανηλίκων. Το 1973 υπηρετούσαν εκατόν δέκα έμμισθοι/-ες και είκοσι άμισθοι/-ες επιμελητές/-ήτριες, ενώ η ΥΕΑ είχε παρουσία σε τριάντα πέντε από τα πενήντα οκτώ πρωτοδικεία της χώρας.¹⁷¹ Το 1988 υπηρετούσαν εκατόν δέκα τρεις επιμελητές/-ήτριες, εκ των οποίων οι σαράντα πέντε ήταν απόφοιτοι πανεπιστημιακών σχολών ανθρωπιστικού χαρακτήρα και οι εξήντα οκτώ απόφοιτοι σχολών κοινωνικής εργασίας.¹⁷² Το στοιχείο αυτό αναδεικνύει τη συνάφεια και την αλληλοεπικάλυψη μεταξύ των δύο επαγγελμάτων και παράλληλα αποτελεί ένα ακόμη πεδίο διασταύρωσης της προνοιακής και της ποινικής μεταχείρισης των ανηλίκων, έναν ακόμη κρίκο αυτού του αξεδιάλυτου πλέγματος που προσπαθούμε να ακολουθήσουμε στην παρούσα εργασία.¹⁷³ Τέλος υπάρχει μια συγκεκριμένη αναφορά για την κατάσταση της ΥΕΑ στην Αθήνα, στην οποία η επιμελήτρια Ρέα Σκαρλάτου υποστηρίζει ότι στις αρχές της δεκαετίας του '90 υπηρετούσαν δεκαεννέα επιμελητές/-ήτριες οι οποίοι/οποίες χειρίζονταν συνολικά 3.800 υποθέσεις κατ' έτος.¹⁷⁴

3.2 Πληροφορίες για τους ανήλικους υπό το βλέμμα της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού Εφήβων: δημογραφικά στοιχεία και χρόνοι παραμονής στον Σταθμό Εφήβων

Σε αυτήν την ενότητα θα γίνει προσπάθεια να σταχυολογηθεί ένα σύνολο πληροφοριών για τους ανήλικους, όπως αυτές συγκεντρώνονταν και αρχειοθετούνταν από τους/τις κοινωνικούς/-ές λειτουργούς του Σταθμού. Η παράθεση αυτών των πληροφοριών έχει έναν διττό σκοπό. Από τη μία μας δίνεται η δυνατότητα να σκιαγραφήσουμε το προφίλ των ανηλίκων που διέμεναν σε έναν φορέα για τη στέγαση ανηλίκων σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Από την άλλη δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτές οι

---

¹⁷⁰ Αγλαία Τρωϊάνου, «Το ποινικό δίκαιο στην Ελλάδα. Νομοθετικές ρυθμίσεις – πρακτικές εφαρμογές», στο ίδιο, σ. 157.

¹⁷¹ Τρωιαννού-Λουλά, *Η υπηρεσία...* ό.π., σ. 132.

¹⁷² Πλατή, ό.π. σ. 271.

¹⁷³ Για το ζήτημα της μεταπήδησης των κοινωνικών λειτουργών στην υπηρεσία των δικαστηρίων ανηλίκων μέσω του ρόλου του/της επιμελητή/-ήτριας ανηλίκων, βλ. το πολύ ενδιαφέρον άρθρο: Yasmine Bouagga, "Assisting or Controlling? When Social Workers Become Probation Officers" στο Didier Fassin (επιμ.), *At the Heart of the State. The moral world institutions*, μτφρ. Patrick Brown, Didier Fassin, Pluto Press, Λονδίνο, 2015, σ. 144-168.

¹⁷⁴ Άρσις Εταιρεία... ό.π., «Παράρτημα», σ. 150.

πληροφορίες έρχονται σε εμάς μέσα από τη διαμεσολάβηση των ειδικών της παιδικής πρόνοιας της περιόδου, είναι δηλαδή απότοκο της δικής τους οπτικής γωνίας σε σχέση με το τι είναι και τι δεν είναι σημαντικό να γνωρίζει μια κοινωνική υπηρεσία για τους ανήλικους που έχει υπό την εποπτεία της. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορούμε να ανιχνεύσουμε και τα πεδία που οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί του Σταθμού και άλλοι σχετικοί επαγγελματίες επιδίωκαν να επικεντρώσουν τις παρεμβάσεις τους, με τελικό σκοπό τη θετική εξέλιξη της πορείας του εκάστοτε ανήλικου, δηλαδή την κοινωνική ένταξη έξω από τα προνοιακά πλαίσια.

Οι φάκελοι που δημιουργήθηκαν τη δεκαετία του 1980 έχουν κατά κανόνα ως πρώτο στη σειρά έντυπο μια καρτέλα τυπωμένη σε χοντρό χαρτόνι, στο πάνω μέρος της οποίας αναγραφόταν το ονοματεπώνυμο του ανήλικου και μια σειρά βασικών στοιχείων για αυτόν. Το κύριο μέρος της καρτέλας ήταν συνήθως κενό, ενώ σε λίγες περιπτώσεις αναγράφονταν τηλεγραφικά σημαντικά γεγονότα ή σημαντικές συζητήσεις μεταξύ των κοινωνικών λειτουργών και των ανηλίκων από τη διάρκεια της παραμονής τους στον Σταθμό. Από τους τριάντα οκτώ φακέλους που εξετάστηκαν, η καρτέλα υπάρχει στους είκοσι οκτώ, ενώ σε τέσσερις από αυτούς είναι πλήρως κενή. Τα στοιχεία που αναγράφονται στις πλήρως συμπληρωμένες καρτέλες, είναι τα εξής: *Ονοματεπώνυμον, Ημερομηνία & Τόπος Γεννήσεως, Θρήσκευμα & Εθνικότητας, Διεύθυνσις Οικογένειας, Μέλη Οικογένειας, Επάγγελμα, Είσοδος εις Σταθμόν, Αποχώρησις*. Ήδη, λοιπόν, από την πρώτη επαφή που έχει κάποιος με τους φακέλους, λαμβάνει πληροφορίες δημογραφικού χαρακτήρα για τους ανήλικους, μαζί με πληροφορίες που σχετίζονται με την επαγγελματική ή/και εκπαιδευτική τους κατάσταση (στην ενότητα «Επάγγελμα» μπορούσε να συμπληρωθεί και η απάντηση «Μαθητής» με την προσθήκη του αντίστοιχου εκπαιδευτικού ιδρύματος που φοιτούσε ο ανήλικος), όπως και πληροφορίες για το οικογενειακό τους περιβάλλον.

Σε σχέση με τα δημογραφικά στοιχεία, σε όλες τις καρτέλες οι φιλοξενούμενοι του Σταθμού καταγράφονται ως ελληνικής εθνικότητας. Όλοι καταγράφονται ως «Χριστιανοί Ορθόδοξοι», εκτός από έναν, με καταγωγή από τη Θράκη, μέλος της μειονότητας, όπου αναφέρεται ως «Μωαμεθανός». Σε έναν φάκελο που περιλαμβάνει μόλις δύο τεκμήρια, βρίσκουμε αντίστοιχο αριθμό αναφορών για τον τρόπο που οι συντάκτες/-τριες αντιλαμβάνονταν ότι η διαφορετικότητα αυτή επηρέαζε τον ανήλικο. Στην έκθεση που τον συνόδευε στην εισαγωγή του στον Σταθμό από τη Μαθητική Εστία Σουφλίου, το θρήσκευμά του αναφέρεται ως αιτία του μικρού βαθμού

κοινωνικοποίησής του, ενώ στην καρτέλα του φακέλου του αναγράφεται ότι «*αισθάνεται μειονεκτικά για το όνομά του και την φυλετική καταγωγή του*».¹⁷⁵

Για τους τριάντα τρεις από τους τριάντα οκτώ ανηλίκους έχουμε στη διάθεσή μας τη χρονολογία της γέννησής τους μαζί με τη χρονολογία εισόδου στον Σταθμό και προκύπτει ότι η διάμεση ηλικία τους κατά την εισαγωγή τους ήταν οριακά άνω των 16 ετών. Οι νεαρότεροι ήταν 14 χρονών και υπάρχει μόνο μία εξαίρεση ενός ενήλικου ηλικίας 19 ετών.¹⁷⁶ Σε σχέση με τον χρόνο διαμονής τους, για τους είκοσι οκτώ από τους τριάντα οκτώ ανήλικους που έχουμε ακριβείς μήνες εισόδου και αποχώρησης, η διάμεση τιμή είναι οριακά άνω του ενός έτους, αλλά μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι στο γενικό σύνολο ήταν κάπως μικρότερη, καθώς οι λιγότερο συμπληρωμένοι φάκελοι ανήκαν κατά κανόνα σε ανήλικους με βραχύβια διαμονή. Η μεγαλύτερης διάρκειας παραμονή ήταν 3 χρόνια και 9 μήνες ενώ η μικρότερη μόλις 20 ημέρες. Μόνο για τους έντεκα από αυτούς γνωρίζουμε ότι παρέμειναν στον Σταθμό πάνω από ένα έτος.

Σε σχέση με τους τόπους γέννησης των ανηλίκων, από τις καρτέλες λαμβάνουμε πληροφορίες για τους είκοσι δύο από αυτούς, εκ των οποίων δεκατρείς γεννήθηκαν στην Αττική, επτά σε περιοχές της ελληνικής επαρχίας και δύο στο εξωτερικό. Αναζητώντας αυτήν την πληροφορία στα υπόλοιπα τεκμήρια των φακέλων για το σύνολο των ανηλίκων, έχουμε την εξής εικόνα: γίνονται γνωστοί οι τόποι γέννησης για τους τριάντα τρεις από τους τριάντα οκτώ ανήλικους, εκ των οποίων οι δεκαεννέα γεννήθηκαν στην Αττική, οι δώδεκα σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και οι δύο στο εξωτερικό. Ενδιαφέρον έχει ότι, με την εξαίρεση δύο περιπτώσεων που προέρχονταν από μεγάλες πόλεις (Θεσσαλονίκη, Πάτρα), οι υπόλοιποι δέκα φιλοξενούμενοι που γεννήθηκαν εκτός Αττικής έχουν ως τόπους γέννησης χωριά και κωμοπόλεις της ελληνικής υπαίθρου, κυρίως σε παραμεθόριες περιοχές της χώρας. Ο κανόνας ήταν ότι οι οικογένειες των ανηλίκων συνέχιζαν να ζουν σε αυτές τις περιοχές όσο αυτοί διέμεναν στον Σταθμό. Μια ερμηνεία για αυτό θα μπορούσε να είναι η γενική έλλειψη δομών για τη στέγαση παιδιών σε απομακρυσμένες περιοχές της χώρας, πόσο μάλλον δομών που δέχονταν ανήλικους με ιστορικό παραβατικής συμπεριφοράς. Πάντως, το στοιχείο της απόστασης σίγουρα λειτουργούσε ως εμπόδιο σε μια από τις

---

¹⁷⁵ Φάκελος Χασάν, Χωρίς τίτλο, προϊστάμενος της Μαθητικής Εστίας Σουφλίου, 11/11/1985 και στο ίδιο, σημείωση στην καρτέλα του φακέλου, χωρίς υπογραφή, 07/03/1986.

¹⁷⁶ Φάκελος Μιχάλη, Ημερομηνίες γέννησης και εισαγωγής στον Σταθμό στην καρτέλα του φακέλου.

βασικές διακηρυγμένες στοχεύσεις της κοινωνικής εργασίας με ανήλικους σε ιδρυματικά πλαίσια, που ήταν η εξομάλυνση και αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ των ανηλίκων και των οικογενειών τους.¹⁷⁷

3.3 Το οικογενειακό πλαίσια των ανηλίκων και τα αίτια χωρισμού των οικογενειών

Σε αυτήν την υποενότητα θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τα αίτια για τα οποία οι ανήλικοι χωρίζονταν από τις οικογένειές τους και οδηγούνταν στην τοποθέτησή τους σε ιδρυματικά πλαίσια. Αρχικά, διασαφηνίζουμε ότι η περίπτωση της ορφάνιας και από τους δύο γονείς αναφέρεται στο αρχαικό υλικό μόνο για μία περίπτωση ανήλικου.¹⁷⁸ Το εύρημα αυτό συμφωνεί με σχετικές έρευνες οι οποίες τοποθετούνται χρονικά από τη δεκαετία του 1980 έως τις μέρες μας και αναδεικνύουν ότι η συγκεκριμένη συνθήκη ήταν και είναι κάτι που βιώνει ένα μικρό μέρος των ανηλίκων που βρίσκονταν και βρίσκονται σε ιδρυματικά πλαίσια, τουλάχιστον όσον αφορά στο συγκεκριμένο χρονικό εύρος.¹⁷⁹ Αντίθετα, οι περιπτώσεις που κυριαρχούν είναι η παραμέληση, η κακοποίηση και η εγκατάλειψη των ανηλίκων, αλλά και οι αναφορές σε συγκρουσιακές ενδοοικογενειακές σχέσεις που δημιουργούσαν ένα ακατάλληλο πλαίσιο διαβίωσης για αυτούς. Επιπλέον, φαίνεται ότι πλειοψηφούν σημαντικά οι περιπτώσεις παιδιών χωρισμένων γονέων. Πολύ λιγότερες είναι οι περιπτώσεις που ως βασική αιτία χωρισμού με την οικογένεια αναφέρεται η απορία και η ένδεια, όμως είναι σαφές από όσες σχετικές αναφορές υπάρχουν ότι οι ανήλικοι του Σταθμού προέρχονταν από φτωχές λαϊκές οικογένειες. Φυσικά, στο υλικό μας υπάρχει σημαντική εκπροσώπηση περιπτώσεων χωρισμού για λόγους παραβατικότητας των ανηλίκων, ζήτημα που θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια. Τέλος, έχουμε μία μεμονωμένη

---

¹⁷⁷ Βλ. Πανοπούλου-Μαράτου κ.α., ό.π. σ. 54. Στην έρευνα αυτή παρατίθεται και σχετικός πίνακας με χιλιομετρικές αποστάσεις μεταξύ των ιδρυμάτων και τον τόπο κατοικίας της οικογένειας των ανηλίκων, όπου καθίσταται σαφές ότι το συγκεκριμένο ζήτημα δεν ήταν σε καμία περίπτωση ιδιαιτερότητα του Σταθμού.

¹⁷⁸ Φάκελος Γιώργου, «Εκθεση για τον ανήλικο [...]», κοινωνική λειτουργός άγνωστου φορέα, 23/05/1984.

¹⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά την πρόσφατη έρευνα Διονύσης Μπαλουρδός, Μαρία Πετράκη, Νίκος Σαρρής, *Τα ιδρύματα παιδικής προστασίας στην Ελλάδα: Τάσεις και προοπτικές*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 2022, σ. 132. Για τον ευρωπαϊκό χώρο και τη δεκαετία του 2000 βλ. έρευνα επικεντρωμένη σε παιδιά έως 3 χρονών. Kevin Browne, “A European survey of the number and characteristics of children less than three years old in residential care at risk of harm”, *Adoption & Fostering*, 29 (4), 2005, σ. 28. Για τη δεκαετία του 1980 βλ. Πανοπούλου-Μαράτου κ.α., ό.π., όπου καταγράφεται ότι τη χρονική περίοδο της έρευνας διαβιούσαν 16.442 ανήλικα άτομα σε ιδρύματα, εκ των οποίων μόλις τα 172 ήταν ορφανά και από τους δύο γονείς.

περίπτωση όπου μεταξύ των αιτιών χωρισμού αναφέρεται η αναπηρία μιας μητέρας μονογονεϊκής οικογένειας.¹⁸⁰

Μια γενική κατηγοριοποίηση που έχει γίνει στην Ελλάδα των αρχών του 2000 για τα αίτια τοποθέτησης παιδιών σε ιδρύματα, είναι η εξής: διάφορα κοινωνικά προβλήματα (εγκατάλειψη, γεννήσεις εκτός γάμου, θάνατος, οικονομική ένδεια κ.ά.), νομικοί λόγοι (προστασία παιδιών από κακοποιητικά ή/και ακατάλληλα οικογενειακά πλαίσια και ανήλικοι με παραβατική συμπεριφορά) και ιατρικοί λόγοι (σοβαρή σωματική ή ψυχική αναπηρία).¹⁸¹ Η συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση φαίνεται να αντιστοιχεί με τις περιπτώσεις ανηλίκων που βρίσκονται στο αρχειακό υλικό που χρησιμοποιούμε στην παρούσα εργασία. Όμως, είναι πρόδηλο ότι για τους περισσότερους από αυτούς υπήρχαν επιβαρυντικοί παράγοντες που αντιστοιχούσαν σε παραπάνω από μία παραμέτρους της κάθε κατηγορίας ή και συνδυασμούς κατηγοριών, ενώ ταυτόχρονα οι διάφορες κοινωνικές εκθέσεις δεν ακολουθούν ένα τυποποιημένο σύστημα καταγραφής των αιτιών χωρισμού των οικογενειών. Θα αποφύγουμε να παραθέσουμε απόλυτα νούμερα για τα αίτια χωρισμών, κινδυνεύοντας έτσι να καταλήξουμε σε αυθαίρετα συμπεράσματα μέσα από τα επάλληλα στρώματα υποκειμενικότητας των συντακτών των εκθέσεων και του γράφοντος. Θα επιλέξουμε, όμως, να δούμε μεμονωμένες περιπτώσεις, οι οποίες δύναται να μας επιτρέψουν να ψηλαφήσουμε κάποιες γενικές τάσεις που διατρέχουν το αρχειακό υλικό.

Στην κατηγορία της εγκατάλειψης, ένα συχνό φαινόμενο που συναντάται είναι η δημιουργία νέας οικογένειας από τον έναν ή και τους δύο γονείς του ανήλικου και η μη ομαλή ένταξη του τέκνου από τον προηγούμενο γάμο σε αυτήν. Το φαινόμενο αυτό έχει εντοπιστεί και στην έρευνα της Αβδελά στους ατομικούς φακέλους ανηλίκων που είχε υπό την εποπτεία της η ΥΕΑ τη μεταπολεμική περίοδο.¹⁸² Η χάραξη νέων οικογενειακών στρατηγικών από τους γονείς ή/και η σύγκρουση παιδιών με τη μητριά ή τον πατριό τους είχαν ως αποτέλεσμα την κατάληξη ανηλίκων σε διάφορων ειδών ιδρυματικές δομές. Μια τέτοια περίπτωση ήταν και ο Χρήστος, για το οικογενειακό υπόβαθρο του οποίου ο επιμελητής που τον παρέπεμψε στον Σταθμό αναφέρει:

---

¹⁸⁰ Φάκελος Φώτη, «Συνοπτικό Ιστορικό για τον μαθητή της παιδόπολης Ζήρου Φιλιπιάδας [...]», κοινωνική λειτουργός Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας, 13/02/1986.

¹⁸¹ Δημήτρης Γεωργιάδης, «Τα παιδιά που (ακόμη) τοποθετούνται σε ιδρύματα, οι ανάγκες τους και οι παρεμβάσεις των παιδοψυχιατρικών υπηρεσιών», στο Γρηγόρης Αμπατζόγλου (επιμ.), *Αλλάζοντας Χέρια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 237-238.

¹⁸² Αβδελά, *Νέοι...* ό.π., σ. 433-434.

«Η μητέρα του ανηλίκου έχει αποκτήσει από τον δεύτερο γάμο της 6 παιδιά και ουδέποτε ενδιαφέρθηκε για την τύχη του ανηλίκου [...]. Ο βίος και η πολιτεία της μητέρας μακράν απέχουν από τον παραδεγμένο τρόπο ζωής. Κινήθηκε όλα αυτά τα χρόνια μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας, διάγοντας ζωή επίσημης κ' ανεπίσημης πόρνης».

Από την άλλη, για τον πατέρα του αναφέρει ότι τον ανέλαβε μέχρι την ηλικία των 7 ετών και βρισκόταν στην ίδια στέγη με τη δεύτερη σύζυγό του και τα δύο ετεροθαλή αδέρφια του, όμως:

«Η μητριά του απόκτησε στο μεταξύ τα δικά της παιδιά, και επειδή με αφορμή την κατά τη διάρκεια του ύπνου ενούρηση του ανηλίκου στα στρώματά του [...], εδημιουργήθησαν σοβαρές προστριβές μεταξύ των συζύγων που οδηγούσαν στην σίγουρη διάλυση και της νέας οικογένειας, ο πατέρας του αναγκάστηκε να τον κλείσει στο Τζάνειο Ορφανοτροφείο».¹⁸³

Στο παραπάνω απόσπασμα δεν εντοπίζεται μονάχα μια τρανταχτή περίπτωση που αποτυπώνει την προαναφερόμενη συνθήκη εγκατάλειψης. Ταυτοχρόνως, εκτιμούμε ότι είναι ένα από τα γλαφυρότερα παραδείγματα για τον τρόπο με τον οποίο ο «διερευνητικός φακός» των επαγγελματιών ξεπερνάει το πρωταρχικό υποκείμενο της επιτήρησης και φτάνει στην οικογένειά του. Οι οικογένειες, μάλιστα, δεν αποτελούν απλά αντικείμενα παρατήρησης, αλλά σε περιπτώσεις γίνονται και βασικά πεδία παρέμβασης και εργασίας των συγκεκριμένων επαγγελματιών.¹⁸⁴ Επιπλέον, το απόσπασμα είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της έκφρασης της υποκειμενικότητας των συντακτών/-τριών των εκθέσεων μέσα από τα γραπτά τους. Έτσι, οι διατυπώσεις του επιμελητή για τη μητέρα που εγκατέλειψε το παιδί της είναι ιδιαίτερα σκληρές και συνάμα υποδηλώνουν μια απόλυτα αρνητική αξιολόγηση ως προς το ποιόν της. Παράλληλα, η αναφορά σε «επίσημη» και «ανεπίσημη» πορνεία έρχεται μάλλον προς επίρρωση της παραπάνω θέσης. Από την άλλη, η αντίστοιχη στάση του πατέρα εξευγενίζεται ως εξαναγκασμός προς την επίτευξη ενός αγαθού σκοπού, τη διατήρηση της ενότητας της οικογένειάς του, η οποία βρέθηκε σε κίνδυνο και πάλι λόγω μιας γυναίκας, αυτή τη φορά της μητριάς του ανηλίκου.

---

¹⁸³ Φάκελος Χρήστου, «Έκθεση του επιμελητή ανηλίκων [...] για τον ανήλικο [...], επιμελητής Δικαστηρίων Ανηλίκων», 14/06/1985.

¹⁸⁴ Για το ζήτημα βλ. Donzelot, ό.π. και ειδικότερα για τη σχέση δικαιοσύνης ανηλίκων και επιτήρησης των οικογενειών των παραβατικών ανηλίκων σ. 96-168.

Στην κατηγορία της κακοποίησης ως αίτιο χωρισμού της οικογένειας, θα επιμείνουμε σε μια περίπτωση η οποία συγκαταλέγεται στις εξαιρέσεις, καθώς ο κανόνας ήταν η απομάκρυνση να προκύπτει μέσα από την παρέμβαση κάποιου φορέα, για τον τρόπο εμπλοκής του οποίου σπάνια παρατίθενται πληροφορίες. Ο Μιχάλης, όμως, τουλάχιστον σε ένα πρώτο στάδιο, πήρε μόνος του τη σχετική πρωτοβουλία. Μαθαίνουμε από έκθεση κοινωνικού λειτουργού του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής:

«Ο Μιχάλης παραπέμφθηκε στην Υπηρεσία μας [...] από το σχολείο του [...]. Το σχολείο ζητάει ειδική βοήθεια για να αντιμετωπιστούν τα οικογενειακά προβλήματα του Μιχάλη και οι έντονα συγκρουσιακές σχέσεις με την οικογένειά του. Ο Μιχάλης έφυγε από το σπίτι του. Στο σχολείο είπε ότι έφυγε λόγω της βάνουσης συμπεριφοράς του πατέρα του. Τον χτυπάει άγρια — στο παρελθόν πήγε 3 φορές στο Νοσοκομείο μετά από ξυλοδαρμό [...]. Ο Μιχάλης μένει σε διάφορα σπίτια αλλά έχει κουραστεί».¹⁸⁵

Στο παραπάνω απόσπασμα έχουμε ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα εμπρόθετης δράσης¹⁸⁶ από πλευράς φιλοξενούμενου του Σταθμού, μια περίπτωση ανάληψης πρωτοβουλίας για την απομάκρυνση από το κακοποιητικό οικογενειακό περιβάλλον, η οποία αρχικά συνέβη χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου φορέα που θα λειτουργούσε προστατευτικά και σωτήρια προς αυτόν. Σε δεύτερο χρόνο, το σχολείο του έρχεται να μεσολαβήσει για την εξεύρεση κάποιας πιο βιώσιμης λύσης για αυτόν από την επιστροφή στο κακοποιητικό οικογενειακό του πλαίσιο.

Η εξέλιξη της υπόθεσης ήταν ο συγκεκριμένος φιλοξενούμενος να παραπεμφθεί από το Κέντρον Ψυχικής Υγιεινής στον Σταθμό, στον οποίο εισήλθε και παρέμεινε για τέσσερις μήνες, ολοκληρώνοντας με επιτυχία την Β΄ Λυκείου. Στον φάκελό του βρίσκουμε ελέγχους προόδου από το σχολείο του με πολύ καλούς βαθμούς, το οποίο επίσης αποτελεί μοναδική περίπτωση στο υλικό μας. Πιθανολογούμε ότι οι καλές επιδόσεις στη σχολική φοίτηση, σε συνδυασμό με τη διαμεσολάβηση του σχολείου του —επίσης μοναδική περίπτωση στο αρχειακό υλικό—, συνετέλεσε στην

---

¹⁸⁵ Φάκελος Μιχάλη, «Στοιχεία κοινωνικού ιστορικού για τον [...]», κοινωνική λειτουργός και διευθύντρια της Υπηρεσίας Κοινωνικής Ψυχιατρικής Αθηνών, 16/02/1983.

¹⁸⁶ Με τη συγκεκριμένη φράση εννοούμε την ενεργή συμμετοχή των υποκειμένων στη διαμόρφωση της ιστορίας μέσα από τις επιλογές και τις δράσεις τους σε συγκεκριμένους ιστορικούς χρόνους και χώρους. Η σημασία της δράσης των υποκειμένων στη διαμόρφωση της ιστορίας έχει αναδειχθεί από τον E.P. Thompson στο θεμελιώδες έργο του E.P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2018 (1963), σ. 27. Το ζήτημα της εμπρόθετης δράσης των ανηλίκων που φιλοξενούνταν στον Σταθμό θα μελετηθεί αυτοτελώς στη συνέχεια.

αποδοχή της κατ' εξαίρεση αποδοχής ενήλικου ατόμου, καθώς ο συγκεκριμένος φιλοξενούμενος ήταν ο μοναδικός που εισήλθε στον Σταθμό όντας 19 ετών.

Όπως έχει αναφερθεί, πολύ συχνά συναντάμε την ύπαρξη συνδυασμού αιτιών που οδηγούσαν στη στέρηση της φυσικής οικογένειας για τους ανήλικους. Οι δύο γονικοί πόλοι συνήθως δεν βρισκόταν μαζί. Έτσι, η απώλεια του ενός γονέα σε συνδυασμό με την εγκατάλειψή από τον άλλον, η εγκατάλειψη από την μία πλευρά και η παντελής οικονομική ένδεια από την άλλη και η φυλάκιση του ενός γονέα σε συνδυασμό με τις έντονα συγκρουσιακές σχέσεις με τον άλλον, είναι ένα μικρό μέρος των διαφορετικών περιπτώσεων που βρίσκονται εντός των φακέλων. Ενδεικτικά παραθέτουμε την παρακάτω περίπτωση ως χαρακτηριστικό παράδειγμα βεβαρημένου οικογενειακού ιστορικού, συνθήκη που, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, ήταν κοινός τόπος για όλους τους ανήλικους:

«Είναι εκτός γάμου παιδί της [...] και του [...] που πέθανε το 1972 [όταν ο ανήλικος ήταν 2 ετών]. Ο ίδιος και τα άλλα δύο ανήλικα αδέρφια του έζησαν με τη μητέρα τους στο χωριό τους μέχρι το 1974. Η φιλοξενία σε Παιδόπολη ζητήθηκε από την Νομαρχία Ιωαννίνων γιατί η μητέρα του παρουσίαζε μειωμένη αντίληψη, αναπηρία στα δεξιά άνω και κάτω άκρα και μειωμένη όραση. Επίσης αντιμετώπιζαν έντονα οικονομικά και στεγαστικά προβλήματα».¹⁸⁷

Σε αυτή την υποενότητα προσεγγίσαμε το ζήτημα του τρόπου με τον οποίον παρουσιάζονταν τα οικογενειακά πλαίσια των ανηλίκων μέσα από τις διάφορες κοινωνικές εκθέσεις. Αναδείξαμε ορισμένες περιπτώσεις οι οποίες αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα των διαλυμένων οικογενειακών πλαισίων από τα οποία προέρχονταν οι ανήλικοι και παράλληλα προσπαθήσαμε να ψηλαφήσουμε το ζήτημα των αιτιών χωρισμού των ανηλίκων από τις οικογένειές τους. Στην υποενότητα που ακολουθεί στοχεύουμε να επικεντρωθούμε στο τι συνέβαινε όταν οι ανήλικοι ανέπτυσσαν παραβατικές ή/και αποκλίνουσες από τις κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές, με αποτέλεσμα την παρέμβαση της δικαιοσύνης ανηλίκων.

---

¹⁸⁷ Φάκελος Φώτη, «Συνοπτικό Ιστορικό για τον μαθητή της παιδόπολης Ζήρου Φιλιπιάδας [...]», κοινωνική λειτουργός Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας, 13/02/1986.

3.4 Οι υποθέσεις της δικαιοσύνης ανηλίκων: «ηθικός κίνδυνος» και «αντικοινωνική συμπεριφορά».

Μεταξύ των τριάντα οκτώ φακέλων των ανηλίκων, βρίσκονται δεκαέξι περιπτώσεις που με διάφορους τρόπους απασχόλησαν τη δικαιοσύνη ανηλίκων. Έτσι, φαίνεται ότι η σύνδεση του ΣΜΑ με τον μηχανισμό δικαιοσύνης ανηλίκων συνέχισε να διατηρείται κατά τη δεκαετία του 1980, ενώ είναι ερώτημα αν οι εισαγωγές για αποκλειστικά προνοιακούς λόγους ήταν ελαφρώς πλειοψηφούσες ή υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις της δικαιοσύνης ανηλίκων μεταξύ των φακέλων που είναι λιγότερο πλήρεις και ενδεχομένως δεν περιλαμβάνουν αυτή την πληροφορία. Σε σχέση με το οικογενειακό πλαίσιο των συγκεκριμένων ανηλίκων, η γενική εικόνα που παρουσιάστηκε παραπάνω παραμένει αμετάβλητη. Στις περιπτώσεις που υπάρχουν αναφορές για το είδος της αξιόποινης πράξης που είχαν διαπράξει οι ανήλικοι, κυριαρχεί η περίπτωση των κλοπών, με συχνή διατύπωση των επιμελητών/-ητριών να είναι η λέξη «μικροκλοπές». Το εύρημα αυτό ταιριάζει με την παράθεση στατιστικών στοιχείων για το έτος 1974 αλλά και για το έτος 1991, που έχουν ανευρεθεί στη βιβλιογραφία, αν εξαιρεθούν οι τροχαίες παραβάσεις.¹⁸⁸ Εκεί, τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας είναι η δεύτερη συχνότερη κατηγορία που καταγράφεται ότι απασχολούσε τα δικαστήρια ανηλίκων, με τις τροχαίες παραβάσεις να είναι με διαφορά η πρώτη, την οποία δεν εντοπίζουμε ποτέ στο αρχειακό υλικό. Κάποιες από τις εξηγήσεις που μπορούν να δοθούν για αυτό είναι ότι οι τροχαίες παραβάσεις ήταν μικρότερης βαρύτητας αδικήματα από τις κλοπές, αλλά και ότι οι ανήλικοι που υπέπιπταν σε αυτές ήταν λιγότερο πιθανό να ζούσαν σε πλαίσια με επιβαρυντικούς παράγοντες όπως αυτοί που περιεγράφηκαν παραπάνω, άρα δεν επιλεγόταν ο εγκλεισμός τους σε Ιδρύματα Αγωγής ή η τοποθέτησή τους σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης, καθώς το οικογενειακό τους πλαίσιο κρινόταν κατάλληλο για την επιτήρηση και την αναμόρφωσή τους.

Τη δεκαετία του 1980 καταργήθηκε ο τομέας πρόληψης της ΥΕΑ και διατηρήθηκε μόνο ο τομέας καταστολής. Το συγκεκριμένο τμήμα ήταν συνδεδεμένο με τις έννοιες της «αντικοινωνικής συμπεριφοράς» και ιδίως του «ηθικού κινδύνου»,¹⁸⁹ δηλαδή με περιπτώσεις ανηλίκων που δεν είχαν διαπράξει κάποιο αξιόποιο αδίκημα, παρ' όλα αυτά βρίσκονταν υπό την επιτήρηση του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλίκων, καθώς ο τρόπος διαβίωσης ή ο τρόπος συμπεριφοράς τους αξιολογούνταν ως

¹⁸⁸ Βλ. Γαβαλάς, ό.π., σ. 76 και Αβδελά, *Νέοι...*, ό.π. σ. 234.

¹⁸⁹ Αβδελά, *Νέοι...*, ό.π., σ. 203.

επικίνδυνοι παράγοντες για την ανάπτυξη παραβατικών δραστηριοτήτων ή απλώς ως επικίνδυνοι για τη διατήρηση της ηθικής ακεραιότητας των ανηλίκων. Η ρητορική γύρω από τον «ηθικό κίνδυνο» και την «αντικοινωνική συμπεριφορά» είναι πλήρως ενεργή στις εκθέσεις που περιλαμβάνονται στο αρχειακό υλικό. Όμως, όπως έχει ήδη επισημανθεί,¹⁹⁰ το περιεχόμενο των εννοιών αυτών δεν παρέμενε αναλλοίωτο στον χρόνο, αντιθέτως νοηματοδοτούνταν με διαφορετικό τρόπο στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία. Επί παραδείγματι, τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια η κατηγορία του ηθικού κινδύνου είχε, μεταξύ άλλων, και πολιτική χροιά, στοιχείο που εξέλιπε από τον δημόσιο λόγο με το πέρασμα του χρόνου,¹⁹¹ ενώ στην δική μας περίπτωση απουσιάζει παντελώς. Στη συνέχεια, χρησιμοποιώντας παραδείγματα μέσα από το αρχειακό υλικό, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε το ερώτημα του τι σήμαινε το περιεχόμενο αυτών των εννοιών για τους/τις επαγγελματίες της ποινικής και προνοιακής μεταχείρισης των ανηλίκων τη δεκαετία του 1980, αλλά και ποια ήταν η διαχείριση που επεφύλασσαν οι θεσμοί της δικαιοσύνης ανηλίκων στους ανήλικους που τοποθετούσαν σε αυτές τις κατηγορίες.

Μία χαρακτηριστική περίπτωση του αρχειακού υλικού που απασχόλησε τη δικαιοσύνη ανηλίκων λόγω «αντικοινωνικής συμπεριφοράς» ήταν αυτή του Ορέστη, ηλικίας 15 ετών. Σε ενημερωτική έκθεση κοινωνικής λειτουργού του Ιδρύματος Αγωγής Βόλου, διαβάζουμε: «*Ο ανήλικος ήλθε στο Ίδρυμα Αγωγής Βόλου με την υπ. αριθ. [...] απόφαση του Υπουργείου Δικαιοσύνης, λόγω αντικοινωνικής συμπεριφοράς*». Στη συνέχεια η έκθεση περιλαμβάνει στοιχεία για τις συγκρουσιακές ενδοοικογενειακές σχέσεις του ανηλίκου και τη διαδρομή που είχε διανύσει σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης. Ακολούθησε μια αποτυχημένη προσπάθεια οικογενειακής επανένωσης και τελικά η απόφασή για τοποθέτηση στο Ίδρυμα Αγωγής Βόλου, με την επεξήγηση της αντικοινωνικής συμπεριφοράς του να είναι η εξής: «*Ερχόταν σε προστριβές με την οικογένειά του και ιδιαίτερα με τον παπού του, δεν εργαζόταν, επέστρεφε αργά τη νύχτα στο σπίτι του, γι' αυτό αποφασίστηκε η εισαγωγή του στο Ίδρυμα Αγωγής Ανηλίκων Αρρένων Βόλου*».¹⁹² Εστιάζοντας στο αιτιολογικό

---

¹⁹⁰ Βλ. εδώ, σ. 32.

¹⁹¹ Αβδελά, *Νέοι...*, ό.π., σ. 145-146. Επιπλέον, αν και δεν υπάρχει ευθεία σύνδεση με τη δικαιοσύνη ανηλίκων, για τη ρητορεία περί ηθικού κινδύνου των νέων σε συνδυασμό με την αριστερή πολιτική δράση μεταπολεμικά, βλ. Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956 – 1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα, 2017, σ. 444.

¹⁹² Φάκελος Ορέστη, «Έκθεση της Κοιν. Λειτουργού [...] σχετικά με την περίπτωση του ανηλίκου [...], ετών 16», κοινωνική λειτουργός Ιδρύματος Αγωγής Βόλου, 22/01/1985.

πλαίσιο του ηθικού κινδύνου, ενδεικτική είναι η περίπτωση του Μανώλη, ενός ανήλικου που η σχέση του με τα συγγενικά του πρόσωπα περιγράφεται εξίσου συγκρουσιακή με αυτή του Ορέστη. Ο Μανώλης εισήλθε στο Ίδρυμα Αγωγής Βόλου με απόφαση του ΥΔ και μετά από πρόταση της επιμελήτριας ανηλίκων που είχε αναλάβει την υπόθεσή του, η οποία στην έκθεσή της εισηγήθηκε τα εξής:

*«Επειδή όπως αναφέρθηκε παραπάνω έχει επανειλημμένες φυγές χωρίς σκοπό πάντα με κατεύθυνση την Αθήνα, όπου έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα και εκεί δεν υπάρχει φιλικό γι' αυτόν περιβάλλον και περιπλανάται άσκοπα με συνέπεια να αντιμετωπίζει και ηθικό κίνδυνο, προτείνω να εισαχθεί στο Ίδρυμα Αγωγής Βόλου, γιατί το προστατευμένο και καθοδηγητικό περιβάλλον σ' αυτή τη φάση είναι απαραίτητο και παράλληλα θα ελεγχθεί η δυνατότητα εκμάθησης κάποιας τέχνης».*¹⁹³

Οι δύο παραπάνω περιπτώσεις έχουν ένα κοινό νήμα που τις συνδέει. Είναι ανήλικοι που με διοικητική απόφαση του ΥΔ τους επιβλήθηκε ένα στερητικό μέτρο της ελευθερίας τους, ακόμη κι αν αυτό δεν ήταν ο εγκλεισμός τους σε σωφρονιστικό κατάστημα αλλά η τοποθέτησή τους σε ίδρυμα αγωγής.¹⁹⁴ Ο «ηθικός κίνδυνος» και η «αντικοινωνική συμπεριφορά» που τους χαρακτήριζε δεν συνεπάγονταν τη διάπραξη κάποιας αξιόποινης πράξης, αλλά τις αυξημένες πιθανότητες αυτή να συμβεί στο εγγύς μέλλον, σε συνδυασμό με το ενδεχόμενο έκθεσης σε «ηθικούς κινδύνους» λόγω του τρόπου διαβίωσης. Έτσι, οι μηχανισμοί της δικαιοσύνης ανηλίκων έρχονταν να λειτουργήσουν προστατευτικά προς ανήλικους που, στα κείμενα που τους περιέγραφαν, παρουσιάζονταν ως περιπτώσεις με προδιαγεγραμμένη αρνητική πορεία, άτομα στον προθάλαμο της εγκληματικότητας. Είναι, εν τέλει, παρεμβάσεις που – τουλάχιστον διακηρυκτικά – είχαν προνοιακό υπόβαθρο και στόχευαν στη σωτηρία «παραστρατημένων» υποκειμένων, παρά το ότι γίνονταν από μηχανισμούς που επισήμως σχετιζόνταν με την ποινική μεταχείρισή τους. Αποτελούν, λοιπόν, χαρακτηριστικά παραδείγματα του συμπλέγματος που δημιουργούνταν μεταξύ των διαφόρων φορέων προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης των ανηλίκων.¹⁹⁵

Παράλληλα, αυτές οι δύο περιπτώσεις λειτουργούν και ως χαρακτηριστικά παραδείγματα για το ποια ήταν η δράση των ανηλίκων που τους ενέτασσε στις

---

¹⁹³ Φάκελος Μανώλη, «Έκθεση κοινωνικής έρευνας για τον ανήλικο [...] 14 χρονών κατοίκου [...], επιμελήτρια ανηλίκων, 17/05/1984

¹⁹⁴ Για το θέμα βλ. εδώ, σ. 31.

¹⁹⁵ Για τις διοικητικές υποθέσεις της ΥΕΑ μεταπολεμικά και την τάση μετατροπής της σε μηχανισμό πρόνοιας, βλ. Αβελά, *Νέοι...*, ό.π., σ. 254-260.

κατηγορίες του «ηθικού κινδύνου» και της «αντικοινωνικής συμπεριφοράς». Οι συγκρουσιακές σχέσεις με τα οικογενειακά πλαίσια και η αδυναμία των οικογενειών να οριοθετήσουν τη συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής των ανηλίκων εντός του προτύπου στάσεων ζωής που θεωρούνταν κοινωνικά αποδεκτές, ήταν ο κυρίαρχος λόγος για τον οποίο οι ανήλικοι εντάσσονταν στις κατηγορίες αυτές. Στα παραδείγματα που είδαμε, η μη εργασία –ή η μη παρακολούθηση του σχολείου σε άλλες περιπτώσεις –, η πολύωρη απουσία από την οικογενειακή εστία και πόσο μάλλον οι φυγές από αυτήν προς άγνωστες τοποθεσίες και με άγνωστες συναναστροφές, αναφέρονται ως οι δράσεις των ανηλίκων που κινητοποίησαν τη δικαιοσύνη ανηλίκων να επέμβει. Στο ίδιο μοτίβο, σε μια επιστολή του ΣΜΑ προς κοινωνική λειτουργό της Διεύθυνσης Παιδικής Πρόνοιας, στην οποία ο ΣΜΑ αιτείται την εύρεση λύσης για αποχώρηση του ανήλικου από τον Σταθμό, αναφέρεται: *«Ακόμη απευθυνθήκαμε στα Δικαστήρια Ανηλίκων με σκοπό την παρακολούθησή του κ' την λήψη αναμορφωτικών μέτρων επειδή με την συμπεριφορά του τίθεται σε ηθικό κίνδυνο»*. Αναφέρονται πολλά από τα χαρακτηριστικά αυτής της συμπεριφοράς, μεταξύ των οποίων ήταν τα εξής: *«Άρχισε να απουσιάζει τα βράδια χωρίς να είμαστε απόλυτα σίγουροι για το πού βρίσκεται. Γενικά έκανε την νύχτα – μέρα και την μέρα – νύχτα. Δεν συνέχισε το σχολείο του αλλά ούτε και εργάζεται πουθενά. Πολλές φορές σε ξεσπάσματα που έχει για το πώς νιώθει θέλει να σκοτωθεί ή να σκοτώσει ο ίδιος. Όταν αισθάνεται πολύ χάλια κάνει χρήση ναρκωτικών ουσιών»*.¹⁹⁶

Σημαντική προσοχή φαίνεται ότι δινόταν στις συναναστροφές των ανηλίκων, τις «παρέες» που έκαναν και τις «κακές επιρροές» που είχαν από αυτές. Επί παραδείγματι, η συμπεριφορά του Μανώλη στις αρχές της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίστηκε ως αντικοινωνική και οδήγησε τον παιδοψυχίατρο που τον παρακολουθούσε στο συμπέρασμα ότι επιδεινώθηκαν οι διαταραχές συμπεριφοράς του, καθώς *«εγκαταλείπη το σχολείο του (Α' Γυμνασίου) και δημιουργή παρέες ύποπτες όσον αφορά τη σχέση τους με ναρκωτικά»*.¹⁹⁷ Το 1991 σε ΓΣ του ΣΜΑ και αποτιμώντας τη λειτουργία του Σταθμού την προηγούμενη χρονιά, μέλος του ΔΣ υποστήριξε ότι *«οι κοινωνικοί λειτουργοί του Σταθμού κάνουν μια προσπάθεια ώστε τα παιδιά να κρατηθούν μακριά από τις κακοτοπιές (χούλιγκανς)»*. Επιπλέον, υπάρχουν αναφορές ότι

---

¹⁹⁶ Φάκελος Νίκου, Επιστολή προς κ. [...] Κοινωνική λειτουργό, Διεύθυνση Παιδ. Πρόνοιας, 04/12/1990, Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων.

¹⁹⁷ Φάκελος Πέτρου, Ιατρικό Σημείωμα, Νευρολόγος Ψυχίατρος Δ.Π.Ν.Ν, Νταού Πεντέλης, χωρίς χρονολογία (στο εξής χ.χ.).

οι «επικίνδυνες» κοινωνικές συναναστροφές συμβαίνουν σε «επικίνδυνες» περιοχές, γεγονός που λειτουργεί πολλαπλασιαστικά ως προς τον κίνδυνο που αντιμετώπιζαν οι ανήλικοι. Ο κοινωνικός λειτουργός του Σταθμού αποτιμά σε έκθεσή του ως μία από τις αιτίες αποτυχίας της κοινωνικής ένταξης του Ορέστη την «έντονη ζωή της πρωτεύουσας με τα τόσα ερεθίσματα και γνωριμίες, που κούρασε τον Ορέστη», ενώ παρακάτω διευκρινίζεται ότι με τις «γνωριμίες» αναφέρεται σε συναναστροφές που τον παρέσυραν στην άσκηση επαιτείας «κατ'επάγγελμα». ¹⁹⁸ Στο ίδιο μοτίβο, στον φάκελο του Μανώλη βρίσκεται η εξής αναφορά: «Πιστεύω πώς ο Μανώλης δεν είναι η περίπτωση εκείνη που θα μπορούσε να παραμείνει στη Στέγη και γιατί η γειτνίαση με την πλατεία Εξαρχείων του δίνει μεγαλύτερη ευχέρεια γνωριμιών και πρόσβασης στο παράπτωμα, και γιατί χρειάζεται ένα περιβάλλον περισσότερο κλειστό και αυστηρό». ¹⁹⁹

Στα ίδια μήκη κύματος κυμαίνεται και η ερώτηση που δέχτηκε αλλά και η απάντηση που έδωσε η επιμελήτρια ανηλίκων Ρέα Σκαρλάτου σε επιστημονική ημερίδα με θέμα «Νεανική παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη» το 1994. Ερωτώμενη για το τι μπορούσε να κάνει η ΥΕΑ για εφήβους και νέους που συνωστίζονταν σε πλατείες όπως τα Εξάρχεια και η Κυψέλη και ήταν βορά των εμπόρων ναρκωτικών με κίνδυνο να γίνουν «βαποράκια», ανέφερε: «Εδώ όμως θα πω ότι έχουμε και έναν φραγμό, ένα εμπόδιο. Το ότι αμφισβητείται η συνταγματικότητα του νόμου 2724 του '40, που μας δένει τα χέρια. Πάμε να ασχοληθούμε με κάποιο κοριτσάκι 12 χρονών που περιφέρεται στην Ομόνοια και μας λένε: “Επεμβαίνετε στην προσωπικότητά του, είναι δικαίωμά του να κάνει τη ζωή του όπως τη θέλει” κλπ. Έχουμε και τα εμπόδια αυτά των θεωρητικών. Σ' αυτό το σημείο έχουμε πολλά εμπόδια και βεβαίως δεν κάνουμε σπουδαία πράγματα. Όποιο παιδί όμως έλθει με τη θέλησή του και πει “βοηθήστε με”, το βοηθούμε και έχουμε αποτελέσματα». ²⁰⁰ Πέραν των αναφορών σε συγκεκριμένες περιοχές που θεωρούνταν πηγές κινδύνου για εφήβους και νέους και τον εντοπισμό μιας τρίτης αναφοράς στον κίνδυνο των ναρκωτικών, τα παραπάνω είναι δηλωτικά για το ότι η κατάργηση του τομέα πρόληψης της ΥΕΑ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και η αμφισβήτηση της δικαιοδοσίας της για περιπτώσεις ανηλίκων που βρίσκονταν σε «ηθικό κίνδυνο», δεν ήταν μια κοινώς αποδεκτή εξέλιξη.

---

¹⁹⁸ Φάκελος Ορέστη, Έκθεση σχετικά με την παραμονή στη ΣΤΕΓΗ ΕΦΗΒΩΝ του [...], κοινωνικός λειτουργός ΣΜΑ, 1985.

¹⁹⁹ Φάκελος Μανώλη, Ενημερωτικό σημείωμα, κοινωνικός λειτουργός ΣΜΑ, 19/02/1986.

²⁰⁰ Άρσις Εταιρεία... ό.π., «Παράρτημα», σ. 155.

Τέλος, μια άλλη αιτία για την κατάταξη ανηλίκων στην κατηγορία του «ηθικού κινδύνου» είναι η σεξουαλικότητα και οι σεξουαλικές συναναστροφές. Το συγκεκριμένο ζήτημα αναφέρεται επιγραμματικά εδώ και πρόκειται να εξεταστεί αυτοτελώς σε επόμενη ενότητα.

3.5 Το ταξίδι των τοποθετήσεων

Το γεγονός ότι οι φιλοξενούμενοι του Σταθμού προέρχονταν από αποδιοργανωμένες οικογενειακές πλαισιώσεις συνεπαγόταν ότι, κατά κανόνα, η ιδρυματική τους περίθαλψη είχε ξεκινήσει πολύ πριν αυτοί φτάσουν στην εφηβεία και εισαχθούν στον Σταθμό. Στους φακέλους μας βρίσκουμε περιπτώσεις ανηλίκων που είχαν εγκαταλειφθεί από τους γονείς τους ήδη από τη βρεφική ηλικία, αλλά και μακροχρόνιες υποθέσεις ενδοοικογενειακής σύγκρουσης με σειρά επεισοδίων οικογενειακών χωρισμών και επανενώσεων. Έτσι, από τους τριάντα οκτώ ανήλικους μόνο για τους έξι αναφέρεται ρητώς ότι ο Σταθμός ήταν το πρώτο τους εκτός οικογένειας πλαίσιο, ενώ υπάρχουν και τρεις περιπτώσεις που απουσιάζουν αναφορές για το αν υπήρχε ή όχι τέτοιο πλαίσιο στο παρελθόν.

Στο υλικό μας αναφέρονται συνολικά είκοσι δύο διαφορετικοί φορείς όπου είχαν τοποθετηθεί πριν τον Σταθμό οι ανήλικοι, ενώ αρκετοί εξ αυτών είχαν φιλοξενήσει παραπάνω από μία περιπτώσεις ανηλίκων. Στους φορείς συγκαταλέγονται το Ζάννειο Ορφανοτροφείο, στέγες των ΕΠΑ στον Περισσό, τον Πειραιά και το Ηράκλειο Κρήτης, τα Ιδρύματα Αγωγής Βόλου και Κορυδαλλού, οι παιδουπόλεις Ζηρού Φιλιππιάδας και Βόλου, το Εκκλησιαστικό Ορφανοτροφείο Βουλιαγμένης, αλλά και τέσσερις περιπτώσεις μακρόχρονης παραμονής στο Δημόσιο Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Νταού Πεντέλης. Ακολουθούν πολλές μεμονωμένες περιπτώσεις ιδρυμάτων, κυρίως κλασικού προνοιακού χαρακτήρα (π.χ. κατά τόπους Κέντρα Παιδικής Μέριμνας) και δευτερευόντως οικοτροφεία εκπαιδευτικών φορέων (π.χ. Οικοτροφείο Κέντρου Μαθητείας ΟΑΕΔ). Σαφώς, υπάρχουν περιπτώσεις που ένας ανήλικος μεταστεγαζόταν σε σειρά ιδρυματικών πλαισίων.

Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Παύλου για τον οποίο πληροφορούμαστε ότι, μετά την εγκατάλειψή του σε βρεφική ηλικία, τοποθετήθηκε σε «τροφή». Από τα συμφραζόμενα που υπάρχουν σε έκθεση κοινωνικής λειτουργού του Ιδρύματος Αγωγής Κορυδαλλού, συμπεραίνεται ότι η διαμονή του σε τροφό ήταν μια οργανωμένη μορφή

αναδοχής ανηλίκου υπό την εποπτεία και την οικονομική ενίσχυση του ΠΙΚΠΑ. Πέραν των ιδρυμάτων κλειστής περίθαλψης, στο υλικό μας βρίσκουμε αναφορές σε σημαντικό πλήθος αναδοχών. Υπεύθυνος φορέας για όλες τις τοποθετήσεις σε ανάδοχες οικογένειες εμφανίζεται να είναι το ΠΙΚΠΑ, το οποίο ήταν πρωτοπόρο στην ανάπτυξη αυτής της εξω-ιδρυματικής λύσης για την πλαισίωση παιδιών που είχαν χωριστεί από την οικογένειά τους.²⁰¹

Στη συνέχεια, ο ανήλικος διέμεινε σε τρία διαφορετικά ιδρύματα και επανήλθε ισάριθμες φορές στην ανάδοχη οικογένειά του.. Στην ηλικία των 12 η ανάδοχη μητέρα δήλωσε οριστική αδυναμία να κρατήσει τον ανήλικο και έγινε προσπάθεια οικογενειακής επανένωσης με τον πατέρα του. Η συμπεριφορά του όμως επιδεινώθηκε, «διότι ο πατέρας αλκοολικός και χωρίς ενδιαφέρον για το παιδί δεν ήταν ικανός να του προσφέρει προστασία. Μετά από αλητεία και κλοπές που διέπραξε με την υπ' αριθμόν [...] απόφαση του Υπουργείου Δ/σύνης εισήλθε στο Ίδρυμα Αγωγής Βόλου». Τέλος, λίγα χρόνια αργότερα και μετά την υποτροπή και την επανάληψη κλοπών, ο ανήλικος εισήλθε στο Ίδρυμα Αγωγής Κορυδαλλού, από το οποίο εν τέλει παραπέμφθηκε στον Σταθμό, ενώ βρισκόταν υπό το καθεστώς δοκιμαστικής άδειας.²⁰²

Ο Γρηγόρης Αμπατζόγλου περιγράφει τη διαδικασία αλλαγής πλαισίων ως καθοριστική και μείζονος σημασίας για το παιδί, αλλά και έντονου διλληματικού χαρακτήρα και λήψης δύσκολων αποφάσεων για τους/τις εργαζόμενους/-ες των κοινωνικών υπηρεσιών.²⁰³ Σε κάθε περίπτωση που προτεινόταν ή αποφασιζόταν μια καινούργια τοποθέτηση, ο/η συντάκτης/-τρια της εκάστοτε έκθεσης έμπαινε σε διαδικασία αιτιολόγησης για το γιατί αυτή η ενέργεια θα ήταν προς το συμφέρον του ανηλίκου. Η αιτιολόγηση αυτή μπορούσε να περιλαμβάνει επιχειρήματα που λάμβαναν υπόψη μια σειρά συνιστωσών που αφορούσαν τον ανήλικο, αλλά μπορούσε και να ήταν απολύτως σύντομη και να αντικατοπτρίζει τη συνθήκη του κατεπείγοντος μπροστά

---

²⁰¹ Για μια έρευνα που αναδεικνύει ενδιαφέρουσες πτυχές για αυτή τη λειτουργία των αναδοχών υπό την εποπτεία του ΠΙΚΠΑ της δεκαετία του 1980, βλ. Ιωάννης Μαρκαντώνης, Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα, Νίκος Φακιάλας, Θεόδωρος Μπεχράκης, «Εφηβεία και αναδοχή στην Ελλάδα. Παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων από τη μελέτη 91 περιπτώσεων εφήβων εκτός γάμου μέσα από τα αρχεία του ΠΙΚΠΑ» στο Ιωάννης Μαρκαντωνάκης, Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα (επιμ.), *Οικογένεια, μητρότητα, αναδοχή. Διεπιστημονική προσέγγιση*, σ. 173-198.

²⁰² Φάκελος Παύλου, Έκθεση για τον ανήλικο [...] προκειμένου να εγκριθεί η διαμονή του στο “Σταθμό Εφήβων” του ΣΜΑ, κοινωνική λειτουργός Ίδρυματος Αγωγής Κορυδαλλού, 1985.

²⁰³ Γρηγόρης Αμπατζόγλου, Πρόλογος, στο Γρηγόρης Αμπατζόγλου (επιμ.), *Αλλάζοντας Χέρια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 13-16.

στην οποία βρίσκονταν οι διάφορες κοινωνικές υπηρεσίες που ασχολούνταν με τους ανήλικους.

Ενδεικτική μίας περίπτωσης αιτιολόγησης που δείχνει την κατάρτιση συγκεκριμένου σχεδίου και τη διερεύνηση δυνατοτήτων για την υλοποίησή του είναι η εξής:

«Μετά την αρνητική απάντηση του Ο.Α.Ε.Δ. για την κατ' εξαίρεση φιλοξενία του Παναγιώτη στο Οικοτροφείο της Σχολής Μαθητείας Αιγάλεω δημιουργείται έντονο πρόβλημα στέγης [...], δεδομένου ότι η υπηρεσία μας δεν διαθέτει οικοτροφείο αγοριών στην Αθήνα. Η παραμονή του πατέρα στη [...] και η αδιαφορία του για τα παιδιά του, η εξαφάνιση της μητέρας από διετίας και η άρνηση του θείου να βοηθήσει δημιουργούν επιτακτική την ανάγκη βοήθειας για να μπορέσει να συνεχίσει την Τεχνική Εκπαίδευση και να αποκτήσει ένα εφόδιο προκειμένου να αντιμετωπίσει τη ζωή μόνος του. Παρακαλούμε να εξετασθεί η δυνατότητα φιλοξενίας του Παναγιώτη στη Στέγη μέχρι να ολοκληρώσει την Τεχνική Εκπαίδευση, να βρει εργασία και να οργανώσει τη ζωή του. Τα μαθήματα στην Σχολή Ταχύρρυθμης Εκπαίδευσης Μηχανοτεχνικών αρχίζουν στις 16-2-1982».²⁰⁴

Από τα παραπάνω διαφαίνεται η ανάληψη μιας σειράς πρωτοβουλιών για τον ανήλικο. Η ανεύρεση και εξασφάλιση θέσης σε τεχνική σχολή του Ο.Α.Ε.Δ. για «να αποκτήσει ένα εφόδιο προκειμένου να αντιμετωπίσει τη ζωή μόνος του» και η εξέταση διάφορων εναλλακτικών για τη στέγασή του στην Αθήνα (οικογενειακό πλαίσιο, οικοτροφείο Ο.Α.Ε.Δ. και εν τέλει Σταθμός Εφήβων ΣΜΑ) δείχνουν την ύπαρξη μιας σπουδής για την αποκατάσταση του ανήλικου που μέχρι τότε διέμενε στην παιδούπολη Ζήρου Φιλιππιάδας. Από την άλλη, μια αναφορά που δείχνει την ανάληψη πρωτοβουλιών υπό την ασφυκτική πίεση των συνθηκών είναι αυτή της κοινωνικής υπηρεσίας του νοσοκομείου Ευαγγελισμός, η οποία έστειλε μια επιστολή στον ΣΜΑ ζητώντας να δεχτεί έναν ανήλικο θεραπευόμενο της που είχε καταφύγει σε Αστυνομικό Τμήμα και αρνούσαν να γυρίσει σπίτι του.

---

²⁰⁴ Φάκελος Παναγιώτη, «Συνοπτικό Ιστορικό για τον μαθητή της Παιδούπολης Ζήρου Φιλιππιάδας [...)], κοινωνική λειτουργός Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας, 13/02/1986.

«Παρακαλούμε εγκρίνετε την εισαγωγή του στο ίδρυμα, διότι το οικογενειακό περιβάλλον χαρακτηρίζεται ακατάλληλο, και το κρατητήριο του Α.Τ. δεν είναι χώρος κατάλληλος διαμονής ανηλίκου».²⁰⁵

3.6 Συμπεράσματα τρίτης ενότητας

Σε αυτή την ενότητα επιχειρήσαμε να σταχυολογήσουμε σημαντικές πληροφορίες για τους ανήλικους αλλά και, στον βαθμό που αυτό ήταν εφικτό, για τους/τις συντάκτες/τριες των κοινωνικών εκθέσεων που βρίσκονται εντός του αρχαιακού υλικού. Σε σχέση με τους/τις συντάκτες/-τριες των εκθέσεων, διαπιστώσαμε ότι αυτοί/αυτές έφεραν κατά συντριπτική πλειοψηφία δύο από τις βασικές επαγγελματικές ιδιότητες των χώρων της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων, άρα ότι το αρχαιακό υλικό αποτελεί κατά κανόνα δημιούργημα των ειδικών επαγγελματικών κατηγοριών που ξεκίνησαν να διαμορφώνονται διεθνώς από το β' μισό του 19ου αιώνα και μετά για την πλαισίωση και την επιτήρηση των ανηλίκων που κρινόταν ότι εντάσσονταν σε κατηγορίες όπως αυτές των «απροστάτευτων», «παραστρατημένων» και «παραβατικών» παιδιών. Επιπλέον, διαπιστώσαμε ότι στο αρχαιακό υλικό η παρουσία των γυναικών είναι ιδιαίτερα ισχυρή, στοιχείο που παραμένει αμετάβλητο στην ιστορική διαδρομή γενικότερα της πρόνοιας από τον 19ο αιώνα και ύστερα και ειδικότερα στα επαγγέλματα των κοινωνικών λειτουργών και των επιμελητών/-τριών ανηλίκων. Επιμείναμε στην ιστορική διαδρομή μέσα από την οποία διαμορφώθηκαν αυτά τα δύο επαγγέλματα στην Ελλάδα. Η επιμονή αυτή στόχευε στην ανάδειξη της οργανικής σύνδεσης που υπήρχε μεταξύ της δημιουργίας των συγκεκριμένων επαγγελμάτων και των ευρύτερων χαρακτηριστικών της πρόνοιας για τα παιδιά στην Ελλάδα, όπως τα έχουμε περιγράψει σε προηγούμενες ενότητες. Η προβολή της ανάγκης για επιστημονική οργάνωση και επαγγελματοποίηση της πρόνοιας, η αμφότερη παρουσία κράτους και ιδιωτικής πρωτοβουλίας και η ισχυρή παρουσία των βασιλικών προνοιακών θεσμών μεταπολεμικά, είναι κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά που αναδεικνύουν την ύπαρξη αυτής της σύνδεσης.

Στη συνέχεια, εστίασαμε σε μια σειρά πτυχών που αφορούν στους ανήλικους, για τους οποίους οι πληροφορίες που εμπεριέχονται στις εκθέσεις των επαγγελματιών

---

²⁰⁵ Φάκελος Θανάση, «Εκθεση κοινωνικής ερεύνης», κοινωνική λειτουργός Γ.Ν.Α. Ευαγγελισμός, 24/07/1985.

είναι αθρόες. Παραθέσαμε μια σειρά δημογραφικών στοιχείων για αυτούς, ξεκινώντας με αυτόν τον τρόπο να σχηματίζουμε μια πρώτη εικόνα για το ποια ήταν τα υποκείμενα για τα οποία διαμορφώθηκαν οι ατομικοί φάκελοι που μελετάμε. Δώσαμε έμφαση στα οικογενειακά πλαίσια από τα οποία προέρχονταν οι ανήλικοι και είδαμε ενδεικτικές περιπτώσεις που οι φορείς της ποινικής και προνοιακής μεταχείρισης ανηλίκων έκριναν επιβεβλημένο τον χωρισμό τους από τις οικογένειές τους. Διαπιστώσαμε ότι το βασικό μοτίβο που συναντάμε στο αρχειακό υλικό είναι οικογένειες που συσσωρεύουν σωρεία κοινωνικών προβλημάτων, σε βαθμό που κρίθηκαν ακατάλληλες για την πλαισίωση των παιδιών τους. Ταυτόχρονα, η εγκατάλειψη των ανηλίκων και η πλήρης αποποίηση της ευθύνης για αυτούς ήταν μια ακόμη σημαντική αιτία για την τοποθέτηση των ανηλίκων σε ιδρυματικά πλαίσια. Μελετήσαμε ξεχωριστά τις περιπτώσεις ανηλίκων που σχετίζονταν με τη δικαιοσύνη ανηλίκων και διαπιστώσαμε ότι η πλειοψηφία των περιπτώσεων παράβασης του νόμου από μεριάς τους αφορούσε στη διάπραξη κλοπών, αλλά και ότι μεταξύ αυτών υπήρχαν περιπτώσεις που αποφασιζόταν η τοποθέτησή τους σε ίδρυμα αγωγής, ακόμη κι αν δεν είχαν παραβεί τον νόμο, στη βάση του αιτιολογικού πλαισίου του «ηθικού κινδύνου» και της «αντικοινωνικής συμπεριφοράς». Παράλληλα, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τη σημασία που είχαν αυτές οι έννοιες για τους επαγγελματίες που συνέτασσαν τις εκθέσεις αυτές τη δεκαετία του 1980, καθώς η διαδρομή αυτών των εννοιών είναι μακρόχρονη, αλλά το περιεχόμενό τους μεταβλητό και εξαρτώμενο από την ιστορική συγκυρία στην οποία χρησιμοποιούνται. Τέλος, σταθήκαμε στο γεγονός ότι, κατά κανόνα, οι ανήλικοι είχαν διανύσει μια μακρά διαδρομή εκτός των οικογενειακών τους πλαισίων και σε διάφορα ιδρυματικά πλαίσια ή/και ανάδοχες οικογένειες. Στη βάση αυτή, εντός του αρχειακού υλικού υπάρχουν περιπτώσεις ανηλίκων που η αρνητική επίδραση της μακρόχρονης παραμονής σε ιδρύματα τους είχε διαμορφώσει. Από την άλλη, η ίδια η τοποθέτηση των ανηλίκων σε εξω-οικογενειακά πλαίσια, ήταν ένα από τα καθήκοντα με βαρύνουσα σημασία για τους επαγγελματίες που λάμβαναν τις σχετικές αποφάσεις, συχνά υπό καθεστώς ασφυκτικής πίεσης για την εύρεση άμεσων λύσεων.

4. Υποκείμενα εν δράσει: όψεις κοινωνικής εργασίας με ανήλικους τη δεκαετία του 1980 και η αλληλεπίδραση ανηλίκων και επαγγελματιών της παιδικής πρόνοιας.

Στην παρούσα ενότητα σκοπεύουμε να διερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους αλληλεπιδρούσαν οι ανήλικοι και οι επαγγελματίες της πρόνοιας για τα παιδιά, εστιάζοντας στη διάρκεια παραμονής των ανηλίκων στον Σταθμό Εφήβων. Όπως έχουμε δει, ένα σημαντικό ποσοστό του σώματος των κοινωνικών εκθέσεων που βρίσκονται στο αρχειακό υλικό έχουν ως συντάκτες/-τριες τους/τις κοινωνικούς/-ές λειτουργούς του Σταθμού, γεγονός που μας επιτρέπει να εστιάσουμε τον φακό μας στο συγκεκριμένο πλαίσιο και στον τρόπο με τον οποίο οι συγκεκριμένοι επαγγελματίες οργάνωναν την παρέμβασή τους προς τους ανήλικους που είχαν υπό την ευθύνη τους. Έχουμε, λοιπόν, την ευκαιρία να ψηλαφήσουμε τους τρόπους με τους οποίους λάμβανε χώρα η κοινωνική εργασία σε έναν στεγαστικό φορέα της παιδικής πρόνοιας τη δεκαετία του 1980 και παράλληλα τη δυνατότητα να αναπαραστήσουμε στιγμές της καθημερινής ζωής και λειτουργίας ενός τέτοιου φορέα.

Τα θέματα που θα μας απασχολήσουν κατά σειρά είναι η εργασία των ανηλίκων και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειχναν οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί του Σταθμού για αυτήν, ο τρόπος που οι οικογένειες των ανηλίκων τοποθετούνταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των κοινωνικών λειτουργών και η διεξαγωγή κοινωνικής εργασίας με αυτές, ο τρόπος που το ζήτημα της ομόφυλης σεξουαλικότητας, αλλά και της σεξουαλικότητας των αδερφών των ανηλίκων, προσλαμβάνονταν και προκαλούσε την κινητοποίηση των κοινωνικών λειτουργών και, τέλος, η ύπαρξη συγκρουσιακών καταστάσεων ανάμεσα στους ανήλικους και τους/τις κοινωνικούς/-ές λειτουργούς του Σταθμού και τη διοίκηση του ΣΜΑ .

4.1 Οι ανήλικοι στον κόσμο της εργασίας και η παρέμβαση της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού Εφήβων.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην ενότητα για την ιστορική επισκόπηση της ιδρυματικής περιθάλψης των ανηλίκων στην Ελλάδα, η στοιχειώδης και η τεχνική εκπαίδευση σε συνδυασμό με την εργασία ήταν συστατικά στοιχεία της καθημερινής ζωής των συγκεκριμένων φορέων. Για την κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού, η συμμετοχή των ανηλίκων στους δύο παραπάνω τομείς αναδεικνύεται ως πρώτιστο σημείο

ενδιαφέροντος. Συγκεκριμένα, η ενεργή παρουσία τους τουλάχιστον σε ένα από τα δύο πεδία ήταν όχι απλά ζητούμενο αλλά προϋπόθεση για την παραμονή στον Σταθμό, τουλάχιστον σε διακηρυκτικό επίπεδο. Ενδεικτικό για αυτό είναι το παρακάτω απόσπασμα από έκθεση κοινωνικής λειτουργού του Σταθμού: «Επειδή στο σχολείο πάντα συνήθιζε να κάνει αρκετές απουσίες του τέθηκε το θέμα ότι αν μείνει για 3 χρόνια στην ίδια τάξη δεν θα μπορούσε να μείνει στη Στέγη –δεδομένου ότι αρνιόταν να δουλέψει και ήθελε το σχολείο – και θα έπρεπε να αναλάβει τις ευθύνες του».²⁰⁶ Ακόμα πιο ρητά, σε άλλη περίπτωση φιλοξενούμενου του Σταθμού, το ΔΣ του ΣΜΑ απέστειλε προειδοποιητική επιστολή με το εξής περιεχόμενο: «Με λύπη μας πληροφορηθήκαμε ότι δεν εργάζεσαι κανονικά αλλά μόνο ευκαιριακά ενώ πριν μεις στο Σταθμό σου είχαμε τονίσει ότι απαραίτητη προϋπόθεση για να μείνεις είναι να εργάζεσαι τακτικά. [...] Αν δεν βρεις τακτική δουλειά αμέσως, να έχεις υπόψη σου ότι δεν θα μπορέσεις να παραμείνεις στο Σταθμό».²⁰⁷

Οι εργασιακές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες, σε αντίθεση με άλλα παραδείγματα,²⁰⁸ συνέβαιναν κατ' αποκλειστικότητα εκτός του Σταθμού, κάτι που σαφώς ήταν ένα ευνοϊκό στοιχείο για την ανάπτυξη της κοινωνικής ζωής των ανηλίκων έξω από το ιδρυματικά πλαίσιο. Το κατά πόσον αυτό συνέβαινε στο πλαίσιο μιας συνειδητής επιλογής για την αποφυγή της απομόνωσης των ανηλίκων από την εξω-ιδρυματική ζωή ή στο πλαίσιο των ορίων που επέβαλλαν η έλλειψη οργανωτικών και οικονομικών πόρων για την εσωτερική οργάνωση εκπαιδευτικών και εργασιακών προγραμμάτων, μας είναι άγνωστο. Η αναφορά στο ιδρυτικό καταστατικό του ΣΜΑ περί δυνατότητας ίδρυσης φορέων υπό την αιγίδα του όπως «άσυλα, εργαστήρια και πρατήρια»,²⁰⁹ μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μια τέτοια κατεύθυνση πιθανότατα να ήταν στις σκέψεις των πρώτων στελεχών του ΣΜΑ. Πάντως, έχοντας αυτό το κεκτημένο λειτουργίας ήδη από την ίδρυση του Σταθμού, η επιλογή μιας διαφορετικής πορείας σε μια περίοδο που η συζήτηση για την ανάγκη αποϊδρυματοποίησης ήταν ήδη ανοιχτή, δεν ήταν η προσφορότερη. Ο Goffman έχει υποστηρίξει ότι το βασικό χαρακτηριστικό των «ολοπαγών ιδρυμάτων» είναι η κατάρρευση των φραγμών που

---

²⁰⁶ Φάκελος Χρήστου, «Εξέλιξη της πορείας του [...] κατά την παραμονή του στη Στέγη Εφήβων», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, χ.χ.

²⁰⁷ Φάκελος Γιώργου, Επιστολή ΔΣ ΣΜΑ προς Γιώργο, 23/09/1984.

²⁰⁸ Για σχετικά παραδείγματα που η εργασία και η εκπαίδευση των ανηλίκων συνέβαινε εντός των ιδρυμάτων που διέμεναν κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα, βλ. εδώ, σ. 17-18, σ. 21 και σ. 31. Για την ύπαρξη πολλών ιδρυμάτων παιδικής προστασίας -κατά βάση της εκκλησίας- που διατηρούσαν σχολεία στο εσωτερικό τους κατά τη δεκαετία του 1980, βλ. Πανοπούλου-Μαράτου κ.α., ό.π., σ. 54.

²⁰⁹ Πρωτονοτάριος, ό.π., σ. 10.

διαχωρίζουν τις διαδικασίες του ύπνου, του παιχνιδιού και της εργασίας, οι οποίες γενικά στις σύγχρονες κοινωνίες τείνουν να συμβαίνουν σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα και με διαφορετικούς μετόχους. Αντίθετα, στα «ολοπαγή ιδρύματα» αυτές συμβαίνουν «στον ίδιο χώρο και κάτω από την ίδια μοναδική αυθεντία».²¹⁰ Ο Σταθμός, ο οποίος ιστορικά δεν είχε το παραπάνω βασικό χαρακτηριστικό των πιο περίκλειστης μορφής ιδρυμάτων, δεν θα ήταν δυνατόν να αναπτύξει δραστηριότητες προς μια τέτοια κατεύθυνση τη δεκαετία του '80, όταν αυτό το μοντέλο δεχόταν από καιρό έντονη κριτική.

Οι αναφορές που βρίσκουμε για την ένταξη των ανηλίκων στην εργασία, υπερτερούν σαφώς των αντίστοιχων για την εκπαίδευση. Στο υλικό μας έχουμε γενικές αναφορές για ύπαρξη μαθητών σε Λύκεια και Γυμνάσια, αλλά και τρεις περιπτώσεις ανηλίκων που σπούδαζαν σε σχολές του ΟΑΕΔ. Σπανίως, πάντως, υπάρχουν εκτεταμένες καταγραφές των μαθητικών επιδόσεων ή των επαφών της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού με τις διευθύνσεις των σχολείων των ανηλίκων. Αντίθετα, οι πληροφορίες μας για τον εργασιακό τους βίο είναι πολυπληθείς. Αρχικά, μόλις για οκτώ από τους τριάντα οκτώ ανήλικους δεν υπάρχει καμία αναφορά στον εργασιακό τους βίο κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στον Σταθμό ή σε παρελθοντικό χρόνο. Η μεγάλη πλειοψηφία τους, λοιπόν, είχε εργασιακές εμπειρίες, πολλοί μάλιστα πριν την τοποθέτησή τους στον Σταθμό. Υπάρχει μια πληθώρα αναφερόμενων εργασιών όπου απασχολούνταν οι ανήλικοι, εκ των οποίων όλες αφορούσαν ανειδίκευτες και βοηθητικές θέσεις στον δευτερογενή ή τον τριτογενή τομέα της παραγωγής. Συγκεκριμένα, βρίσκουμε σειρά αναφορών για εργασιακές θέσεις σε εργοστάσια, βιοτεχνίες και εργαστήρια (π.χ. βοηθός σε εργαστήριο χρυσοχοΐας, εργάτης στην Coca Cola, εργάτης σε εργοστάσιο ψυγείων, βοηθός σε εργαστήριο δερμάτινων ειδών, εργάτης στη βιομηχανία γάλακτος ΔΕΛΤΑ, οικοδόμος σε μεγάλο εργολάβο, βοηθός σε επιπλοποιείο), αλλά και πολλές θέσεις απασχόλησης σε εμπορικά καταστήματα (υπάλληλοι σε φούρνο, Super Market, ανθοπωλείο, καταστήματα εστίασης, ζαχαροπλαστείο κ.ά.).

Σε σχέση με την εργασία των ανηλίκων, αυτό που κυριαρχούσε ήταν η ανάδειξη της ως μια ύψιστη αξία, ενώ η σχέση του εκάστοτε ανήλικου με αυτήν ήταν καθοριστικό κριτήριο για τη θετική ή αρνητική αξιολόγηση του σε μια σειρά επιπέδων

---

²¹⁰ Goffman, ό.π., σ. 25.

και, όπως είδαμε, ήταν εν τέλει και κριτήριο παραμονής ή λόγος αποχώρησης από τον Σταθμό. Η προσωπικότητα και ο χαρακτήρας των ανηλίκων, η αξιολόγηση της εξέλιξής τους και οι εκτιμήσεις για τη μελλοντική προοπτική τους, ήταν πεδία που βρίσκονταν σε ευθεία συνάρτηση με τον εργασιακό τους βίο. Εντός του αρχειακού υλικού, χαρακτηριστική περίπτωση όπου αποτιμάται θετικά η πορεία ανήλικου στο πεδίο της εργασίας είναι η παρακάτω: «Ο Αντρέας όλο το διάστημα που ήταν στη Στέγη εργάστηκε σε δύο διαφορετικές δουλειές και οι σχέσεις του με τους εργοδότες του ήταν αρκετά ικανοποιητικές. Με τη συνεργασία των εργοδοτών ο Αντρέας μπόρεσε να βελτιώσει τη συμπεριφορά του και να είναι συνεπής έχοντας πάντα τη συμπαράστασή τους».²¹¹ Τελείως αντίθετη είναι η παρακάτω περίπτωση: «Δεν φημιζόταν για την εργατικότητα του. Έκανε πάντα τον δουλευτάρά αλλά οι πράξεις του πάντα άλλα μαρτυρούσαν. Ποτέ δεν έφαζε για δουλειά με τη θέλησή του. Όταν πιεζόταν πολύ, έκανε πάντα προσπάθειες μικρές για εργασία. Ποτέ δεν έμενε πολύ σε μια δουλειά. Χαρακτηριστικό είναι ότι μετά από την εύρεση μιας πολύ καλής εργασίας από μας, με προοπτική, καλά λεφτά κ' πολύ βοήθεια από την πλευρά των εργοδοτών αυτός μετά από 2-3 μήνες την παράτησε χρησιμοποιώντας μια ασήμαντη δικαιολογία».²¹²

Εκτιμούμε ότι το στοιχείο της έκφρασης θετικών ή αρνητικών κρίσεων αξιολόγησης για τους ανήλικους με άξονα τα πεπραγμένα τους στον τομέα της εργασίας, συνδέεται με μια σειρά κοινωνικών αντιλήψεων για την εργασία, την ηθικοποιητική της διάσταση και τη σημασία της παραγωγικότητας των υποκειμένων στον κοινωνικό τους βίο, όπως αυτή γινόταν αντιληπτή στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία. Ο Φουκώ έχει αναδείξει την εισαγωγή –με όρους καταναγκασμού– στην εργασία ως ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία πειθάρχησης παραβατικών ή περιθωριακών υποκειμένων και μεταβολής τους σε παραγωγικά υποκείμενα.²¹³ Αν και στις εκθέσεις δεν υπάρχουν συγκεκριμένες σχετικές αναφορές, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η φιλοξενία ανηλίκων με παραβατικό ιστορικό να επέτεινε τις προσπάθειες της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού για εγχάραξη ηθικών αξιών στους ανήλικους, με την εργασία να λειτουργεί ως ένα κύριο εργαλείο

---

²¹¹ Φάκελος Αντρέα, «Εξέλιξη της πορείας του Αντρέα κατά την παραμονή του στη Στέγη Εφήβων», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 09/1988.

²¹² Φάκελος Σταύρου, «Ενημερωτικό σημείωμα για τον [...]», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων 01/1991. Ο συγκεκριμένος ανήλικος έμεινε στον Σταθμό από τον Νοέμβριο του 1989 έως τον Δεκέμβριο του 1990.

²¹³ Βλ. ιστορικά παραδείγματα για τα συστήματα εργασίας και καταναγκασμού γύρω από αυτήν σε σωφρονιστικά ιδρύματα στο Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου, Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππα, Αθήνα, 1986 (1975), σ. 160-167.

ηθικοποίησής τους. Τα ευεργετήματα της εργασίας στην ηθικοποίηση των υποκειμένων άλλωστε ήταν μια καθεστηκία πεποίθηση όσον αφορά στους ανήλικους που διέμεναν σε ιδρύματα για «απροστάτευτα» ή «παραβατικά» παιδιά.²¹⁴ Η στενή παρακολούθηση του εργασιακού βίου των ανηλίκων σε συνδυασμό με την απομάκρυνσή τους από τον Σταθμό αν δεν εργάζονταν, ήταν πρακτικές που συνδέονταν με τις παραπάνω αντιλήψεις.

Οι εκθέσεις των κοινωνικών λειτουργών είναι εξαιρετικά φειδωλές -έως και πλήρως σιωπηλές- για ζητήματα όπως το περιεχόμενο της εργασίας που εκτελούσαν οι ανήλικοι, τις εργασιακές σχέσεις που σύναπταν, τις συνθήκες που αντιμετώπιζαν αλλά και τις απόψεις και τα συναισθήματα των ίδιων των ανηλίκων για τη σχέση τους με την εργασία. Η παραγωγή νοημάτων γύρω από την εργασιακή διαδικασία, πάντως, αφορά σαφώς και τα ίδια τα εργαζόμενα υποκείμενα, τα οποία συγκροτούν ταυτότητες, αντιλήψεις και λόγους για το περιεχόμενο της εργασίας τους.²¹⁵ Η τέλεια έλλειψη σχετικών αναφορών στο αρχειακό υλικό που εξετάζουμε, είναι σαφώς ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο για να μπορέσουμε να ανιχνεύσουμε τα νοήματα που οι ίδιοι οι ανήλικοι παρήγαγαν μέσα από την εμπειρία τους στο πεδίο της εργασίας, παρά το εξαιρετικό ενδιαφέρον που θα είχε μια τέτοια προσπάθεια. Είναι, όμως, παράλληλα και μια πλήρως διαφωτιστική συνθήκη για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να εξετάζουμε τα γραπτά τα οποία συγκροτούν το αρχειακό υλικό της παρούσας εργασίας: πρόκειται για κείμενα στα οποία μας μεταφέρεται η οπτική γωνία επαγγελματιών της παιδικής πρόνοιας και η τοποθέτηση των ίδιων των υπό προστασία υποκειμένων, εάν δεν είναι πλήρως εξοβελισμένη, μόνο θραυσματικά και πάντα υπό το φίλτρο των επαγγελματιών φτάνει σε εμάς.

---

²¹⁴ Βλ. εδώ, σ. 18, 29 και 31..

²¹⁵ Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση μας δίνεται από τη μελέτη της Δήμητρας Λαμπροπούλου για τους οικοδόμους στη μεταπολεμική Αθήνα, όπου υποστηρίζεται ότι οι εργαζόμενοι οικοδόμοι συγκροτούσαν έναν «ανδρικό πολιτισμό υπερηφάνειας» και αντλούσαν αυτοεκτίμηση μέσα από τη διεκπεραίωση της εργασίας τους και τη φύση της ως μιας εξαιρετικά κοπιώδους σωματικής δραστηριότητας. Άλλη χαρακτηριστική περίπτωση σχετικής μελέτης –εδώ με αρνητική νοηματοδότηση– είναι αυτή των έμμισθων οικιακών εργατριών στη μεταπολεμική Ελλάδα και της ενσωμάτωσης του αισθήματος της ντροπής για την εργασία τους και τις κοινωνικές συνυποδηλώσεις που απέρρεαν από αυτήν, μέσα από τον τρόπο που η έννοια της ντροπής κατασκευαζόταν κοινωνικά. Για τα παραπάνω βλ. διάφορες αναφορές στο κεφάλαιο «Φυσική Ικανότητα και Τεχνική Δεξιότητα» στο Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 223-248 και πιο συγκεκριμένα στο ίδιο, σ. 229 και Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2012, σ. 105-140.

4.2 Οι ανήλικοι, οι οικογένειές τους και η παρέμβαση των κοινωνικών λειτουργών του Σταθμού Εφήβων

Η διατήρηση και η ενίσχυση των σχέσεων των ανηλίκων που διαμένουν σε ιδρύματα παιδικής προστασίας με τις φυσικές οικογένειες και τους συγγενείς τους, αναγνωριζόταν ως ένα από τα βασικότερα μελήματα που όφειλαν να έχουν οι σχετικοί φορείς και οι επαγγελματίες που τους στελεχώνουν στις αρχές της δεκαετίας του 2000.²¹⁶ Η συγκεκριμένη κατεύθυνση, μάλιστα, τουλάχιστον σε διακηρυκτικό επίπεδο, αποτελούσε στόχευση του ελληνικού κράτους ήδη από τη δεκαετία του 1950 στο πλαίσιο της μεταπολεμικής αναδιοργάνωσης των ιδρυμάτων παιδικής προστασίας.²¹⁷ Σε έρευνα που διεξήχθη μεταξύ των ετών 1983-1984, η οποία εντάσσεται στο γενικότερο πνεύμα της ανάγκης για αποϊδρυματοποίηση, αποτυπώνεται ότι η συγκεκριμένη στόχευση έβρισκε πεδίο εφαρμογής, τουλάχιστον όσον αφορά στη συγκεκριμένη περίπτωση μελέτης.²¹⁸ Εντός του αρχαιακού υλικού, βρίσκουμε μια – εντυπωσιακής έκτασης– πληθώρα σχετικών αναφορών για προσπάθειες εξομάλυνσης των σχέσεων των ανηλίκων με τις οικογένειές τους μέσω της παρέμβασης των κοινωνικών λειτουργών του Σταθμού. Μέσω αυτών, καθίσταται σαφές ότι η κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού είχε το συγκεκριμένο ζήτημα στην κορυφή των ιεραρχήσεών της. Πέραν των σχετικών αναφορών στις διάφορες κοινωνικές εκθέσεις, υπάρχουν τεκμήρια αλληλογραφίας κοινωνικών λειτουργών με συγγενείς, με στόχο τη διαμεσολάβησή τους για την αποκατάσταση των επαφών και τη δυνητική δημιουργία εξω-ιδρυματικού υποστηρικτικού δικτύου για τους ανήλικους.

Κύριε [...],

«Μ' αυτό μας το μήνυμα θέλουμε να σας πληροφορήσουμε σχετικά με τον ανηψιό σας [...]. Οι δικές μας προσπάθειες κατευθύνονται προς τους στόχους της κοινωνικής προσαρμογής και επαγγελματικής αποκατάστασης. Όσο βέβαια και αν πιστεύουμε πώς θα πετύχουμε αρκετά, θα θέλαμε να έχετε υπ' όψιν σας, πώς σας θεωρούμε σημαντικό

---

²¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Θεανώ Καλλινικάκη, «Οι σχέσεις φυσικής οικογένειας με το παιδί υπό κοινωνική προστασία» στο Γρηγόρης Αμπατζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 195-217 και Γεωργιάδης, ό.π. σ. 244-245.

²¹⁷ Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 526.

²¹⁸ Γιώτα Βορριά, «Οι συνέπειες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών, από τη μακρόχρονη παραμονή τους σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης» στο Θ. Καλλινικάκη (επιμ.), ό.π., σ. 79. Η έρευνα αυτή εστιάζει σε δύο ομάδες μελέτης, σαράντα ενός παιδιών που διέμεναν σε ιδρύματα και σαράντα ενός παιδιών που διέμεναν με τις φυσικές τους οικογένειες. Εντός αυτής, αναφέρεται ότι τα 39 από τα 41 παιδιά των ιδρυμάτων είχαν επαφές με τους γονείς τους και ότι τα 35 από αυτά έκαναν διακοπές με γονείς ή με άλλους συγγενείς.

παράγοντα για την επιτυχία των σκοπών μας, προς το καλό και συμφέρον φυσικά του Μανώλη.

Με εκτίμηση

[...]

Κοινωνικός Λειτουργός

Υ.Γ. Μπορείτε να επικοινωνείτε μαζί μας στο τηλ. [...]. Στέγη Εφήβων Ισαύρων [...], ΑΘΗΝΑ.²¹⁹

Σε άλλη σχετική επιστολή που δείχνει τη ζέση των κοινωνικών λειτουργών του Σταθμού για την επανασύνδεση των ανηλίκων με τις οικογένειές τους, αναφέρονται τα εξής:

[...] Βέβαια, ο Θανάσης όπως και κάθε παιδί στην ηλικία του έχει ανάγκη να πιστεύει πώς οι γονείς του το σκέφτονται και τ' αγαπούν. Ιδιαίτερα δε τώρα που περνά μία πολύ δύσκολη περίοδο στη ζωή του.

Θα μας έκανε μεγάλη χαρά να είχαμε μία απάντησή σας σ' αυτό μας το μήνυμα, με τις σκέψεις σας και τις απόψεις σας για την πορεία του [...].

Επίσης, αυτό, θα ήταν ένα ελάχιστο δείγμα ενδιαφέροντος για το παιδί σας, πού τόσο πολύ το έχει ανάγκη.

Ευχαριστούμε από πριν για τη συνεργασία

[...]

Κοινωνικός Λειτουργός²²⁰

Η απάντηση στο παραπάνω γράμμα δεν βρίσκεται εντός του φακέλου του ανήλικου. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει μια επιστολή μετά την εξαφάνιση του συγκεκριμένου ανήλικου και τη σχετική δήλωση εξαφάνισης που έγινε από τον ΣΜΑ στις αστυνομικές αρχές, η οποία αποτελεί το μοναδικό πρωτότυπο τεκμήριο στο υπό

---

²¹⁹ Φάκελος Μανώλη, Επιστολή κοινωνικού λειτουργού του Σταθμού Εφήβων προς θείο του Μανώλη, 16/03/1985.

²²⁰ Φάκελος Θανάση, Επιστολή κοινωνικού λειτουργού του Σταθμού Εφήβων προς τον πατέρα του Θανάση, 24/09/1985.

μελέτη αρχειακό υλικό που δημιουργήθηκε από γονέα φιλοξενούμενου, και για αυτό παρατίθεται αυτούσιο.

Προς τον Κοινωνικό Λειτουργό

Κιριε [...] μου γραψατε η μαλων μου γραψανε Από τον Σηλογ. Μεριμνης Ανήλικον ότι ο γιώσμου την έσκασε Από το ήδρημα. Αυτό το περήμενα πως θα το κάνη. Μάλον όταν πρωτωμπήκε στο ήδρημα ηγα ενημερόση και το προεδρο τον κύριο Γιανώπουλο.

Αφου ήχε έρθη στο σπήτη τα Χριστούγενα και κάθησε λίγες ήμερ καί μετά έφηγε. Μάλων μας ήπωσχεθηκε πως θα γήνη κάλος Άνθρωπος Αλα Δηστηχός όμως Δεν πρόκητε να Στρόση.

γιαφτο προσπαθήστε να τον βρήτε πρήν κανη κανένα Αδραγάθημα

Δεν έχω τηποτα

Άλο, σε χερετό.

Ο [...].²²¹

Ένα σημαντικό εύρημα από την παραπάνω επιστολή είναι ότι ο ανήλικος που διέμενε στον Σταθμό είχε μεταβεί στην οικογενειακή του εστία για τις διακοπές των Χριστουγέννων, πρακτική που συναντάμε και σε άλλες περιπτώσεις όπου ανήλικοι επέστρεφαν στις οικογένειές τους για να περάσουν, επί παραδείγματι, μέρος των καλοκαιρινών τους διακοπών. Αυτό σαφέστατα εντασσόταν στο πλαίσιο της ενίσχυσης και αποκατάστασης των δεσμών των ανηλίκων με τις οικογένειές τους, κάτι που συνέβαινε υπό τις ευλογίες της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού. Σε σχέση με άλλα σημεία του περιεχομένου, είναι αξιοσημείωτος ο γενικότερος απορριπτικός τόνος του γονέα προς το παιδί του, η ειρωνεία που εκφράζει μέσα από τη χρήση της λέξης «Αδραγάθημα» αλλά και η πλήρης αποποίηση της ευθύνης για το παιδί του και η μεταβίβασή της στον φορέα πρόνοιας. Ο γονέας υποστηρίζει ότι είχε ενημερώσει σχετικά τον πρόεδρο του ΔΣ του ΣΜΑ για τη σημαντική πιθανότητα της φυγής του γιου του, κάτι που υποδηλώνει ότι η διοίκηση του ΣΜΑ είχε ενεργό συμμετοχή σε κομμάτια του πυρήνα της κοινωνικής εργασίας σε ιδρύματα για παιδιά, όπως η επαφή με τις οικογένειες των ανηλίκων. Τέλος, διευκρινίζεται ότι η ορθογραφία του

---

²²¹ Φάκελος Θανάση, Επιστολή του πατέρα του Θανάση προς κοινωνικό λειτουργό του Σταθμού Εφήβων, χ.χ.

παραπάνω αποσπάσματος είναι πιστή αποτύπωση αυτής που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας της επιστολής στο πρωτότυπο κείμενο, όντας το μοναδικό υλικό δείγμα για τον βαθμό εγγραμματισμού των συγγενών των ανηλίκων.

Πέραν της άμεσης αλληλογραφίας, υπάρχουν πολλές κοινωνικές εκθέσεις στις οποίες αναφέρονται αναλυτικά οι προσπάθειες των κοινωνικών λειτουργών για τη βελτίωση των σχέσεων των ανηλίκων με τις οικογένειές τους, ενώ υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις που είχαν ως κατάληξη την οικογενειακή επανένωση.

«Αρχικά επιδίωξα να απομακρύνω τον πατέρα και την αυστηρή και γεμάτη άγχος κηδεμονία από το παιδί. Παράλληλα δε στήριζα τον πατέρα όταν ένοιωθε άγχος και ανησυχία για την πορεία του Αλέξη και τον συμβούλευα για την κατάλληλη γονεϊκή συμπεριφορά και διακριτική επιτήρηση που ο Αλέξης χρειαζόταν. Μετά από 8 μήνες περίπου και πολύ σταδιακά ο Αλέξης και ο πατέρας του δέχτηκαν να καθήσουν και οι δυο και να συζητήσουν ανοιχτά τα προβλήματά τους και τις συγκρούσεις τους. Η πορεία του Αλέξη αυτό το χρονικό διάστημα πήγαινε συνεχώς προς το καλύτερο. [...] Τη σχολική χρονιά του 1987 έκανε ιδιαίτερα μαθήματα σπίτι του και συζητούσε τα του σχολείου με τον πατέρα του. Ο Αλέξης έφυγε από τη Στέγη μετά από συμφωνία και κοινή απόφαση με τον πατέρα του τον Νοέμβριο του 1987 [...]».²²²

Πάντως, αυτή η μάλλον ευτυχής κατάληξη δεν ήταν σε καμία περίπτωση ο γενικός κανόνας. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η εργασία των κοινωνικών λειτουργών στον συγκεκριμένο τομέα αφορούσε στην προσπάθεια εξομάλυνσης των έντονα συγκρουσιακών σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί εντός των εκάστοτε οικογενειακών πλαισίων.

«Συνεργάστηκα με όλη την οικογένεια για να μπορέσουν να διευθετηθούν κάποια θέματα. Από τον πατέρα και την μητέρα ζήτησα να μην χρησιμοποιούν τον Άρη στις μεταξύ τους διαφορές και διενέξεις. Στη μητέρα συμπαραστάθηκα σε μεγάλο βαθμό για να την στηρίξω συναισθηματικά αλλά και σε κάποια πρακτικά ζητήματα. Από την επαφή με τον πατέρα που είχα, κατάφερα να τον πείσω να δίνει κάποια χρήματα στην οικογένεια».²²³

---

²²² Φάκελος Αλέξη, «Εξέλιξη της πορείας του [...] κατά την παραμονή του στη Στέγη Εφήβων», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, χ.χ.

²²³ Φάκελος Άρη, «Κοινωνικό ιστορικό και εξέλιξη της πορείας του [...]», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 09/1988.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι, όταν οι προϋποθέσεις δεν ευνοούσαν την αποκατάσταση των σχέσεων με τους γονείς των ανηλίκων, οι κοινωνικοί λειτουργοί του Σταθμού διεύρυναν τον κύκλο των ατόμων που μπορούσαν να λειτουργήσουν υποστηρικτικά προς τους ανήλικους σε άλλα συγγενικά πρόσωπα:

«Αρνιόταν κάθε επαφή με οποιονδήποτε από το προσωπικό και δεν είχε σχέσεις με τα παιδιά. Προσπάθησα να μετριάσω αυτή την απομόνωση και την μοναχικότητά του σταδιακά, με πολλές μεθόδους. Επικοινωνήσα με τους συγγενείς του κυρίως με έναν ξάδελφο που συμπαθούσε ο Παναγιώτης και ο οποίος άρχισε να έρχεται στον Σταθμό. Μέσω αυτού άρχισαν και οι δικές μου σχέσεις με τον Παναγιώτη. [...] Αντιπαθούσε τις γυναίκες και αρνιόταν την αδελφή του. Η σχέση του μαζί μου τον βοήθησε και μετά από πολύ μεγάλη παρότρυνσή μου άρχισε την επικοινωνία και τις επαφές με την αδελφή του, που έμενε στην Αθήνα».²²⁴

Η στόχευση για εξομάλυνση των σχέσεων των ανηλίκων με τις οικογένειες τους είχε μια πολύ σημαντική συνέπεια. Καθώς ήταν κεκτημένο της συγκεκριμένης κοινωνικής υπηρεσίας ότι η επανασύνδεση των ανηλίκων με τα στενά τους συγγενικά πρόσωπα ήταν, κατά κανόνα, προς το συμφέρον των πρώτων, οι ίδιες οι οικογένειες μετατρέπονταν σε πεδία επιτήρησης, παρέμβασης και συστηματικής δουλειάς των κοινωνικών λειτουργών. Ο Nikolas Rose έχει υποστηρίξει ότι κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα συστηματοποιείται μια διαδικασία στην οποία, καθώς τα παιδιά ήταν τα κατ' εξοχήν υποκείμενα που βρίσκονταν υπό την επιτήρηση και τον έλεγχο μιας σειράς θεσμών και εξειδικευμένων επαγγελματιών διαφόρων κλάδων, οι οικογένειές τους γίνονταν επίσης τμήματα αυτής της διαδικασίας, καθώς τους ανατίθονταν συγκεκριμένες αρμοδιότητες και ευθύνες, η υλοποίηση των οποίων γινόταν αντικείμενο επιτήρησης και παρέμβασης σε περιπτώσεις που οι οικογένειες αποτύγχαναν στην εκπλήρωση του ρόλου που τους είχε ανατεθεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του φαινομένου ήταν οι οικογένειες των «παραβατικών» ανηλίκων, οι οποίες μετατρέπονταν σε συστηματικά πεδία μελέτης των επιμελητών/-ητριών ανηλίκων στην προσπάθειά τους να διερευνήσουν τις συνθήκες διαβίωσης όσων είχαν τεθεί υπό την επιμέλειά τους.²²⁵ Ο Donzelot αναφέρει ότι η παρουσία ενός παιδιού και της οικογένειάς του στο δικαστήριο ανηλίκων και μπροστά σε μια σειρά

²²⁴ Φάκελος Παναγιώτη, «Εξέλιξη της πορείας του [...] κατά την παραμονή του στη Στέγη Εφήβων», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, χ.χ.

²²⁵ Για τα παραπάνω βλ. Nikolas Rose, *Governing the soul. The shape of private self*, Free Association Books, Λονδίνο, 1999 (1989), σ. 123-124 και 131.

εξειδικευμένων επαγγελματιών οδηγεί σε μια εικόνα περικύκλωσης μέσω της δημιουργίας μιας άμεσης επικοινωνίας μεταξύ των κοινωνικών επιταγών και της οικογενειακής συμπεριφοράς. Αντίστοιχα και όσον αφορά στην εργασία των κοινωνικών λειτουργών, επισημαίνει ότι το οικογενειακό κλίμα και ευρύτερα το κοινωνικό πλαίσιο «προπαραβατικών» παιδιών, παιδιών που διατρέχουν τον κίνδυνο να καταστούν «επικίνδυνα», γίνονται αντικείμενο διεξοδικής μελέτης από αυτούς.²²⁶

Όχι πολύ μακριά από το πλαίσιο λειτουργίας των προνοιακών επιτηρητικών θεσμών που περιγράφει ο Donzelot, οι εκθέσεις που φτάνουν στα χέρια μας βρίθουν αναφορών και αξιολογικών κρίσεων, ως επί το πλείστον με έντονα αρνητικό πρόσημο, για τις οικογένειες των ανηλίκων. Συχνά συναντάται ο σχολιασμός του «πνευματικού» αλλά και του «ηθικού» επιπέδου των οικογενειών, συνοδευόμενος από την περιγραφή του εκπαιδευτικού και επαγγελματικού υποβάθρου των πλησιέστερων συγγενών των ανηλίκων, των πηγών από όπου λαμβάνουν οικονομικούς πόρους, ακόμη και ζητημάτων που άπτονται κατ' εξοχήν της σφαίρας της ιδιωτικής ζωής της οικογένειας και αφορούν στενά στις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών της. Ενδεικτικά μια επιμελήτρια αναφέρει:

«Οι πλέον στενοί συγγενείς του ανηλίκου είναι ο αδελφός της μητέρας του και η γυναίκα του.

1.[...]: ηλικίας 49 χρ. πρώην βιομηχανικός εργάτης. Πάσχει από καρδιοπάθεια.

2.[...]: ηλικίας 45 χρ. ψυχασθενής (έχει διαγνωσθεί σχιζοφρένεια) και έχει νοσηλευτεί για σύντομα χρονικά διαστήματα στο Δημόσιο Ψυχιατρείο [...].

*Η οικογένεια [...] συντηρείται από σύνταξη που παίρνει η σύζυγος του κυρίου [...] μετά από εργατικό ατύχημα που της συνέβη [...]. Και οι δύο άτομα χαμηλού πνευματικού επιπέδου δεν έδειξαν ποτέ παραπάνω ενδιαφέρον για τον ανήλικο. Ιδιαίτερα η θεία του είναι απορριπτική και επειδή αυτή συντηρεί οικονομικά τον άνδρα της με τη σύνταξή της με αποτέλεσμα να επηρεάζει και τη στάση του, ώστε να δηλώνει κατηγορηματικά ότι αδυνατεί να δείξει το ελάχιστο ενδιαφέρον για τον ανήλικο».*²²⁷

---

²²⁶ Donzelot, ό.π., σ. 3. και 97.

²²⁷ Φάκελος Μανώλη, «Έκθεση κοινωνικής έρευνας για τον ανήλικο [...], 14 χρονών, προς τον κ. Δικαστή Ανηλίκων [...], επιμελήτρια Δικαστηρίων Ανηλίκων, 17/05/1984.

Ο σχολιασμός της ψυχοσύνθεσης και του χαρακτήρα των μελών των οικογενειών είναι επίσης κάτι που απαντάται διευρυμένα εντός των κοινωνικών εκθέσεων.

*«Η μητέρα είναι άτομο νευρικό με καταθλιπτική όψη. Έχει την τάση να ξεφεύγει από τα προβλήματά της και να αποκρύπτει τη ζωή που κάνει και τις δραστηριότητές της».*²²⁸ *«Ο πατέρας είναι άτομο επιπόλαιο, ανώριμο, ανεύθυνο. Τα χαρακτηριστικά αυτά στην προσωπικότητα του πατέρα είναι γνωστά στο Παναγιώτη και τον κάνουν να αισθάνεται ανασφάλεια και αγωνία για το μέλλον του».*²²⁹ *«Η μητέρα του είναι ένα ανώριμο άτομο με ψυχιατρικό πρόβλημα ανίκανη να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του Διονύση».*²³⁰

Ένα άλλο σημείο στο οποίο στέκονται οι συντάκτες των εκθέσεων, είναι η αδυναμία των γονιών να εμφυσήσουν αγωγή στα παιδιά τους. Πιθανώς οι σχετικές αναφορές να σχετίζονται με τη συνέχιση της επικράτησης του μεταπολεμικού ιδεολογικού σχήματος που περιέγραφε τη συμπεριφορά των νέων ως συνάρτηση της αγωγής τους.²³¹ Τα γονεϊκά ελλείμματα στον συγκεκριμένο τομέα, λοιπόν, στηλιτεύονται κατ' επανάληψη. *«Η εξωτερική εικόνα του Αντρέα έδειχνε αμέσως την έλλειψη οικογενειακού περιβάλλοντος, φροντίδας και αγωγής συμπεριφοράς».*²³² *«Ο πατέρας του δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το παιδί του, στο οποίο κατά πολύ αραιά διαστήματα έδινε πολύ λίγα χρήματα. Δεν ενδιαφέρθηκε για την αγωγή του παιδιού του και το εγκατέλειψε οριστικά στην γιαγιά του».*²³³ Με πιο περιγραφικό τρόπο και χωρίς να χρησιμοποιείται η λέξη «αγωγή», αλλά περιγράφοντας αυτό ακριβώς, μία κοινωνική λειτουργός του Δημόσιου Παιδοψυχιατρικού Νοσοκομείου Νταού Πεντέλης αναφέρει: *«Η κ. [...] άτομο χωρίς πρωτοβουλία δεν μπόρεσε να ελέγξει την κατάσταση στο σπίτι με αποτέλεσμα ο Πέτρος να εξελιχθεί σε μια διαταραγμένη προσωπικότητα, μπλέκοντας με [δυσανάγνωστο] παρέες και παραμελώντας τα μαθήματά του».*²³⁴

---

²²⁸ Φάκελος Άγγελου, «Υπηρεσιακή Έκθεση για τον ανήλικο [...] ετών 14½, έκθεση κοινωνικής λειτουργού Στέγης ΕΠΑ Περισού, 24/10/1989.

²²⁹ Φάκελος Παναγιώτη, «Συνοπτικό Ιστορικό για τον μαθητή της Παιδόπολης Ζήρου Φιλιππιάδας [...], κοινωνική λειτουργός Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας, 13/02/1986.

²³⁰ Φάκελος Διονύση, «Ενημερωτικό Σημείωμα για τον ανήλικο [...],» κοινωνική και κοινωνικός λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 1989.

²³¹ Αβδελά, Νέοι... ό.π., σ. 49.

²³² Φάκελος Αντρέα, «Εξέλιξη της πορείας του [...] κατά την παραμονή του στη Στέγη Εφήβων», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 09/1988.

²³³ Φάκελος Γιάννη, «Έκθεση κοιν. έρευνας του [...]», κοινωνική λειτουργός άγνωστου φορέα, χ.χ.

²³⁴ Φάκελος Πέτρου, «Κοινωνικό Ιστορικό», έκθεση κοινωνικής λειτουργού Δημόσιου Παιδ. Νευροψυχιατρικού Νοσοκομείου, 23/09/1980.

Ένα τελευταίο σημείο που θα σταθούμε σε σχέση με τον τρόπο που οι οικογένειες των ανηλίκων βρίσκονταν υπό τον διερευνητικό φακό των επαγγελματιών της παιδικής πρόνοιας, είναι οι περιγραφές των κατοικιών και τα συμπεράσματα τα οποία εξάγονταν από την κατάσταση στην οποία αυτές βρίσκονταν. Η Αβδελά έχει σημειώσει τόσο την έντονη ενθύμηση των πληροφορητών/-τριών της –επιμελητές/-ήτριες ανηλίκων κατά τη μεταπολεμική περίοδο– για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης πολλών οικογενειών των επιμελούμενων τους όσο και τις σχετικές περιγραφές τους.²³⁵ Μάλιστα, έχει επισημάνει ότι το βιοτικό επίπεδο της οικογένειας, για το οποίο η κατάσταση της οικίας της αποτελούσε μια βασική υλική αντανάκλασή του, αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες που οδηγούσαν στο να βρεθεί ένας ανήλικος υπό την επιτήρηση της δικαιοσύνης ανηλίκων. Ενδεικτική αντίστοιχων αναφορών στο δικό μας αρχειακό υλικό είναι η παρακάτω περιγραφή επιμελήτριας ανηλίκων.

«Κατάσταση κατοικίας: Ζουν σε παλιά μονοκατοικία δύο δωματίων στον Βύρωνα [...]. Οι συνθήκες διαβίωσης είναι άθλιες και επικρατεί μεγάλη ακαταστασία. Στο ένα από τα υποτυπώδη δωμάτια μένει μόνος του. Ο Πέτρος έχει διακοσμήσει ζωγραφίζοντας στους τοίχους εξωγήινα πράγματα, διαβόλους κλπ με έντονα χρώματα επηρεασμένος ίσως από τα βιβλία που διαβάζει. Υπάρχει μια υποτυπώδης κουζίνα-πλυσταριό και ένα W.C. στην αυλή. Το ενοίκιο που πληρώνουν είναι 1.000 δρχ.»²³⁶

Έχοντας ολοκληρώσει τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο εμφανίζεται στο αρχειακό υλικό η διαδικασία μέσα από την οποία οι οικογένειες των ανηλίκων γίνονταν αντικείμενο διεξοδικής μελέτης αλλά και παρέμβασης από πλευράς των επαγγελματιών της παιδικής πρόνοιας, πρόκειται να περάσουμε στη διερεύνηση μιας ακόμη θεματικής που φαίνεται να απασχολούσε ιδιαίτερα τους/τις κοινωνικούς/-ές λειτουργούς του Σταθμού. Η θεματική αυτή σχετίζεται με τον τρόπο που οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί προσλάμβαναν και διαχειρίζονταν πτυχές της σεξουαλικότητας των ανηλίκων αλλά και προσώπων που συνδέονταν με αυτούς.

---

²³⁵ Αβδελά, Νέοι... ό.π., σ. 212-213 και 278-291.

²³⁶ Φάκελος Πέτρου, «Κοινωνικό Ιστορικό», έκθεση κοινωνικής λειτουργού Δημόσιου Παιδ. Νευροψυχιατρικού Νοσοκομείου, 23/09/1980.

4.3 Ομόφυλη και γυναικεία σεξουαλικότητα

«Έγιναν αντιληπτές κάποιες ομοφυλοφιλικές τάσεις του Άγγελου αφού είχε φαντασιώσεις με συγκεκριμένο παιδί. Στη στέγη Περισσού, επίσης, ο Άγγελος είχε την εμπειρία ερωτικής επαφής με κάποιο παιδί της Στέγης. Η υπεύθυνη κοιν. λειτουργός της Στέγης παρέπεμψε τον Άγγελο για εξετάσεις. Από τους γιατρούς του μαιευτηρίου Μαρίκα Ηλιάδη που εξετάστηκε διαπιστώθηκε ότι η ύπαρξη της ομοφυλοφιλικής τάσης του Άγγελου είναι ψυχολογική και όχι οργανική. Το παιδί μεγάλωσε χωρίς την ύπαρξη του πρότυπου του πατέρα. Ποτέ δεν ταυτίστηκε με ανδρικό πρότυπο. Άρχισε να συνεργάζεται με παιδοψυχίατρο του νοσοκομείου παιδών “Αγία Σοφία” αλλά η συνεργασία διακόπηκε γιατί αρχικά δεν ήταν ευχαριστημένοι από τη Στέγη αλλά και κατόπιν ο Άγγελος έφυγε από εκεί».²³⁷

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η οποία τοποθετείται χρονικά στα τελευταία έτη της δεκαετίας του 1980, συναντάμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διαχείρισης της ομοφυλοφιλίας ως μιας ψυχικής ασθένειας, κάτι που συμβαίνει από ένα σύνολο φορέων. Η κοινωνική λειτουργός της Στέγης της ΕΠΑ στον Περισσό, αφού διαπίστωσε ότι ένας από τους ανήλικους που διέμεναν στη Στέγη έχει «ομοφυλοφιλικές τάσεις», τον παρέπεμψε για ιατρικές εξετάσεις –μας είναι άγνωστο ποιες ήταν αυτές και ποια η ειδικότητα των γιατρών που τις διεκπεραίωσαν– σε μαιευτήριο. Από εκεί, προέκυψε το «πόρισμα» της μη οργανικής υπαιτιότητας για την ομοφυλοφιλία του ανήλικου και ακολούθησε η παραπομπή σε παιδοψυχίατρο νοσοκομείου παιδών. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι ο βαθιά στερεοτυπικός χαρακτήρας της ερμηνείας που δίνεται για τον λόγο της «πάθησης», ο οποίος αποδίδεται στην έλλειψη πατρικού και συνεπαγόμενα ανδρικού προτύπου.

Η προσέγγιση αυτή έχει τις ρίζες της στο β' μισό του 19ου αιώνα, όταν η ομοφυλοφιλία, από αμαρτία και ποινικό αδίκημα που λογιζόταν έως τότε, ξεκινά να προσεγγίζεται ως ένα παθολογικό ζήτημα, ως μία από τις «διαστροφές» που ξεφεύγουν από το κανονικοποιημένο και αποδεκτό πλαίσιο σεξουαλικότητας. Έτσι, μετατρέπεται σε πεδίο που χρήζει παρέμβασης μιας σειράς ειδικών, μεταξύ των οποίων και συγκεκριμένων ιατρικών ειδικοτήτων, με σκοπό τη «θεραπεία».²³⁸ Άμεσο

---

²³⁷ Φάκελος Άγγελου, «Ενημερωτικό Δελτίο που αφορά τον ανήλικο [...], κοινωνική και κοινωνικός λειτουργός Σταθμού Εφήβων», 22/01/1990.

²³⁸ Μισέλ Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας, Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ράππα, Αθήνα, 1978 (1976), σ. 58-61.

συνεπαγόμενο της πρόσληψης της ομοφυλοφιλίας ως ασθένειας, ήταν η γέννηση ενός νέου κλάδου της ιατρικής, η σεξολογία, η διεύρυνση του αντικειμένου άλλων κλάδων, όπως η ψυχιατρική, και η εμφάνιση επαγγελματιών οι οποίοι ειδικεύονταν στην «αντιμετώπιση» της ομοφυλοφιλίας. Παράλληλα, θεσμοί και φορείς υιοθέτησαν τη συγκεκριμένη προσέγγιση και τις πρακτικές που απέρρεαν από αυτήν και στελεχώθηκαν με τους αντίστοιχους επαγγελματίες.²³⁹ Σε σχέση με την ελληνική περίπτωση, η ιατρική επιτήρηση της ομοφυλοφιλίας και των ομοερωτικών σεξουαλικών σχέσεων των ανήλικων αγοριών, αλλά και η κινητοποίηση της δικαιοσύνης ανήλικων και η αυστηρή επιτήρηση της ομοερωτικής σεξουαλικότητάς τους από επιμελητές/-ήτριες ανήλικων κατά τη μεταπολεμική περίοδο, είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει την ιστοριογραφία.²⁴⁰

Στη συνέχεια της κοινωνικής έκθεσης, μαθαίνουμε ότι, πέραν της Στέγης της ΕΠΑ και της κοινωνικής λειτουργού της, του μαιευτηρίου «Μαρίκα Ηλιάδη» και των γιατρών που τον υπέβαλαν σε εξετάσεις, και του νοσοκομείου παιδών «Αγία Σοφία» και του παιδοψυχιάτρου που ανέλαβε τη «θεραπεία» του, δύο επιπλέον φορείς, μαζί με τους επαγγελματίες που τους στελέχωναν έγιναν μέρος της «θεραπευτικής» προσπάθειας: «Για τις ομοφυλοφιλικές τάσεις και την κλοπή αποφασίσαμε [η κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού] να συνεργαστούμε με το Κέντρο Εφήβων για ουσιαστικότερη εξειδικευμένη εργασία μέσα από ομάδες». Επιπλέον πληροφορίες για την εξέλιξη της συγκεκριμένης υπόθεσης δεν μας γίνονται γνωστές μέσα από τον φάκελο του ανήλικου. Ωστόσο, η παραπάνω περίπτωση καθιστά σαφές ότι, τουλάχιστον όσον αφορά στη διαχείρισή της κατά τη διάρκεια παραμονής του ανήλικου στη Στέγη της ΕΠΑ, αυτή εναρμονιζόταν πλήρως με το πρότυπο της ψυχιατρικοποίησης της ομοφυλοφιλίας και της αντιμετώπισής της ως ψυχικής ασθένειας. Σε σχέση με τη διαχείριση που έγινε κατά τη διάρκεια της παραμονής του στον Σταθμό, υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις. Ο ανήλικος παραπέμφθηκε στο «Κέντρο Εφήβων», το οποίο δεν μπορούμε με σιγουριά να το ταυτοποιήσουμε ως φορέα αλλά είναι σαφές ότι

---

²³⁹ Σε σχέση με αυτές τις εξελίξεις στον δυτικό κόσμο και με εστίαση στην περίοδο από τον 19ο αιώνα έως και τον Μεσοπόλεμο, βλ. την πρόσφατη πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη: Γαβριέλλα-Ευαγγελία Ασπράκη, «Ούτε άντρας ούτε γυναίκα». *Η εμφάνιση της σεξολογίας και η κατασκευή της ανδρικής ομοφυλοφιλίας στην Ευρώπη και την Ελλάδα (1830-1940)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2023 και ιδίως σ. 69-148. Ευρύτερα για το ζήτημα της ιστορίας της σεξουαλικότητας στον ευρωπαϊκό χώρο τον 20^ο αιώνα, βλ. Dagmar Herzog, *Η σεξουαλικότητα στην Ευρώπη τον 20^ο αιώνα. Μια ιστορία*, επιμ. Έφη Αβδελά, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Gutenberg, Αθήνα, 2011.

²⁴⁰ Έφη Αβδελά, «Το κόστος της μύησης: ομοερωτικές πρακτικές ανήλικων στα δικαστικά αρχεία και όχι μόνο 1940-1970», στο Δήμητρα Βασιλειάδου (επιμ.), *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2020, σ. 142 και 149-161.

πρόκειται για φορέα με διαφορετικό ρόλο από μια παδοψυχιατρική κλινική ενός νοσοκομείου παιδών, ο οποίος ενέπλεκε και μια σειρά άλλων επαγγελματιών, όπως ήταν οι ψυχολόγοι και οι κοινωνικοί λειτουργοί.²⁴¹ Παράλληλα, το γεγονός ότι παραπέμφθηκε και για περιστατικό κλοπής, πέραν της ομοφυλοφιλίας, σημαίνει ότι η παραπομπή δεν επικεντρωνόταν αποκλειστικά στη σεξουαλικότητα του ανήλικου, αλλά και σε άλλα ζητήματα που ανησυχούσαν την κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού. Τέλος το ότι θα συμμετείχε σε «ομάδες», δείχνει μια διαφορετική προσέγγιση, η οποία, πάντως, συνεχίζει να έχει θεραπευτικό χαρακτήρα και περιλαμβάνει την ομοφυλοφιλία ως ένα από τα δύο αναφερόμενα αίτια παραπομπής.

Μια άλλη περίπτωση ανήλικου και ένα απόσπασμα κοινωνικής έκθεσης που βρέθηκε στον φάκελό του, μας δημιουργεί διαφορετική εικόνα, αν και ανολοκλήρωτη:

*«Ο Θύμιος όταν αποκατέστησε τις σχέσεις του μαζί μου άρχισε να επιδιώκει να κάνει φιλίες με τις γυναίκες. Δεν τις υποτιμούσε πια, άρχισε να επικοινωνεί φιλικά μαζί τους και τότε άρχισε να φανερώνει κάποιες ομοφυλοφιλικές τάσεις του. Όταν αυτό το θέμα συζητιόταν στην ομάδα ο Θύμιος ήταν πολύ επιθετικός λεκτικά απέναντι στους ομοφυλόφιλους. Αργότερα και μετά από κάποιους μήνες έμαθα ότι είχε μπλέξει σε παρέα ομοφυλόφιλων και ότι είχε και αυτός κάποιες εμπειρίες. Μετά ήρθε ο ίδιος και μου το εξομολογήθηκε. Ήθελε να το συζητήσουμε γιατί τον ενδιέφερε η γνώμη μου για το θέμα».*²⁴²

---

²⁴¹ Θεωρούμε αρκετά πιθανό ότι το «Κέντρο Εφήβων» ήταν ένας φορέας ψυχικής υγείας που αντιστοιχούσε, σε επίπεδο στελέχωσης και παρεχόμενων υπηρεσιών με το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών. Βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη, που επικεντρώνεται στο ζήτημα της διαχείρισης της σεξουαλικότητας εφήβων και νέων γυναικών από τους επαγγελματίες –ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς και ψυχιάτρους– του συγκεκριμένου φορέα: Δέσπω Κριτσωτάκη, «Σεξουαλικότητα και επιστήμες “Ψ” στην Ελλάδα. Έφηβες και νέες γυναίκες σε μια υπηρεσία ψυχικής υγείας, 1960-1980», στο Βασιλειάδου (επιμ.), ο.π., σ. 81-100.

²⁴² Φάκελος Θύμιου, «Εξέλιξη της πορείας του [...] κατά την παραμονή του στη Στέγη Εφήβων», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, χ.χ. Σε σχέση με αυτό απόσπασμα, αξίζει να σταθούμε σε δύο σημεία που μας δίνουν πληροφορίες για το εύρος της θεματολογίας της παρέμβασης της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού. Το πρώτο αφορά στο ενδιαφέρον της κοινωνικής λειτουργού για τις έμφυλες σχέσεις και τον τρόπο που ο συγκεκριμένος ανήλικος σχετιζόταν με τις γυναίκες. Σε άλλο απόσπασμα της ίδιας έκθεσης αναφέρεται: «Με τη στάση μου και τη συμπεριφορά μου προσπαθούσα να τον κάνω να δει ότι οι γυναίκες είναι άξιες και ικανές σεβασμού και εκτίμησης». Το δεύτερο σημείο σχετίζεται με την «ομάδα», αναφορά στην οποία συναντήσαμε και στη δεύτερη ενότητα, ως «ομάδα κοινωνικής εργασίας». Εδώ βρίσκουμε ένα δείγμα για τη θεματολογία των όσων συζητιόνταν με τη συμμετοχή των ανηλίκων και της κοινωνικής υπηρεσίας του Σταθμού, τα οποία, όπως φαίνεται [«Όταν αυτό το θέμα συζητιόταν στην ομάδα ο Κώστας ήταν πολύ επιθετικός λεκτικά απέναντι στους ομοφυλόφιλους»], δεν περιοριζόνταν μόνο σε καθημερινά θέματα του Σταθμού ή θέματα που αφορούσαν αποκλειστικά τις υποθέσεις των ανηλίκων, αλλά επεκτείνονταν σε κοινωνικά ζητήματα.

Θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να μας μεταφερόταν το περιεχόμενο της συζήτησης μεταξύ της κοινωνικής λειτουργού και του ανήλικου, κάτι όμως που δεν έχουμε στη διάθεσή μας. Πάντως, μπορούν να προκύψουν σημαντικά συμπεράσματα ως προς τα εξής: από τη μία, η χρήση των λέξεων «έμπλεξε» και «εξομολογήθηκε» δείχνει τη σαφώς αρνητική φόρτιση που είχε για τη συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργό η ομοφυλοφιλία και η άσκηση ομοερωτικών σεξουαλικών πρακτικών. Από την άλλη, δεν υπάρχει καμία αναφορά –ούτε σε επίπεδο υπαινιγμού– που να υποδηλώνει τη διάθεση για παρακολούθηση του ζητήματος από κάποιον ψυχίατρο ή άλλο επαγγελματία. Οι λόγοι της διαφορετικής τακτικής από αυτήν που ακολουθήθηκε στην περίπτωση του προηγούμενου ανήλικου δεν μας είναι γνωστοί, αλλά είναι πρόδηλο ότι η θεραπευτική προσέγγιση της ομοφυλοφιλίας δεν αποτελούσε πανάκεια για την κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού, κάτι που ίσως να αντανάκλα την επίδραση νέων αντιλήψεων που κέρδιζαν σημαντικό έδαφος στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Η περίοδος που γράφονται οι παραπάνω γραμμές βρίσκεται στο μεταίχμιο της αλλαγής παραδείγματος σε σχέση με την κοινωνική πρόσληψη της ομοφυλοφιλίας και ειδικότερα την αποψυχιατροποίησή της. Το 1973 η Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία αφαίρεσε την ομοφυλοφιλία από τη λίστα με τις ψυχικές ασθένειες που διατηρούσε, ενώ στην αντίστοιχη κίνηση προέβη ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας το 1992.²⁴³ Σαφέστατα, το να αναλαμβάνει ένας παιδοψυχίατρος ενός από τα κεντρικότερα νοσοκομεία παιδών της χώρας τη θεραπεία της «ασθένειας» της ομοφυλοφιλίας, φανερώνει ότι η τάση προς την παραπάνω αλλαγή δεν ήταν ακόμη ηγεμονική. Αντιστρόφως, όμως, η έλλειψη ιατρικής παραπομπής και γενικότερα ενός σχεδίου «αντιμετώπισης» της ομοφυλοφιλίας από την ίδια κοινωνική λειτουργό στην άλλη περίπτωση, υποδηλώνει ότι η κατεύθυνση της θεραπευτικής παρέμβασης για το συγκεκριμένο ζήτημα δεν αποτελούσε μονόδρομο στην περίοδο αυτή.

Προχωρώντας σε επόμενα σχετικά ίχνη στο υλικό μας, εκτιμούμε ότι μία ακόμη περίπτωση είναι δηλωτική της μεταβατικής περιόδου στην οποία τοποθετείται χρονικά το υπό εξέταση αρχειακό υλικό και άρα των διαφορετικών στρατηγικών διαχείρισης των ζητημάτων που ανέκυπταν γύρω από την ομοφυλοφιλία.

---

²⁴³ Gert Hemka, “The gay world: 1980 to the present”, στο Robert Aldrich (επιμ.), *Gay life and culture: a world history*, Thames and Hudson, Λονδίνο, 2006, σ. 355 και 359. Για τον καθοριστικό ρόλο των ακτιβιστικών οργανώσεων των ομοφυλοφίλων των ΗΠΑ στον αποχαρκτηρισμό της ομοφυλοφιλίας ως ψυχική ασθένεια, βλ. Domenico Rizzo, “Public spheres and gay politics since the second world war”, στο ίδιο, σ. 217-221.

«Ο πατέρας του που έκρυβε την ομοφυλοφιλία του όλα τα χρόνια από τη γυναίκα του, άρχισε να εισέρχεται από κάποια περίοδο και μετά σε κυκλώματα και γκρουπ ομοφυλόφιλων. Αποτέλεσμα ήταν να κατορθώσει να ξεπεράσει την ντροπή του και τις ενοχές του για τη σεξουαλική του ζωή και να αρχίσει να διακηρύσσει την ομοφυλοφιλία του. [...] Τα γεγονότα αυτά ήταν καθοριστικά για όλη την οικογένεια αλλά ιδιαίτερα για τον Άρη που εκείνη την χρονική περίοδο της ζωής του είχε ανάγκη το πατρικό πρότυπο για να ταυτιστεί. [...] Συζητούσαμε [με τον Άρη] για αρκετά θέματα και επιδίωκε να μάθει τις απόψεις μου. Προσπάθησα να ξεκαθαρίσω τις απόψεις του για την ομοφυλοφιλία και να του δώσω να καταλάβει ότι το πιο άσχημο για τον πατέρα του ήταν το φέρεμά του –ότι ήταν εγωιστής και δεν νοιάστηκε για την οικονομική και συναισθηματική πορεία της οικογένειάς του – όχι ότι ήταν ομοφυλόφιλος.²⁴⁴

Στο παράθεμα αυτό, που φέρει υπογραφή διαφορετικής κοινωνικής λειτουργού από εκείνης που συνυπέγραψε και συνέγραψε τις δύο εκθέσεις από τις οποίες παρατέθηκαν αποσπάσματα παραπάνω, βλέπουμε μια αξιοσημείωτα διαφορετική προσέγγιση. Η αναφορά σε «κυκλώματα ομοφυλόφιλων» και η κοινή ρητορική με την προηγούμενη κοινωνική λειτουργό σε σχέση με το πατρικό πρότυπο και την αδυναμία ενσάρκωσής του από έναν ομοφυλόφιλο άνδρα είναι δύο κοινά σημεία. Από την άλλη, η αναφορά —ως κατόρθωμα μάλιστα— στο ξεπέρασμα της ντροπής και των ενοχών για την ομοφυλοφιλία και η ρητή διατύπωση της θέσης ότι το βασικό αρνητικό στοιχείο του πατέρα ήταν η συμπεριφορά προς την οικογένειά του και όχι η ομοφυλοφιλία του, εκτιμούμε ότι είναι ενδεικτικά μιας τοποθέτησης για το ζήτημα που διέπεται από στοιχεία αποδοχής και διάθεση μη στιγματισμού των ομοφυλόφιλων ανδρών. Στην ελληνική περίπτωση, σε αντίθεση με ευρωπαϊκά παραδείγματα, από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου οι ιατρικές μελέτες ή οι αναφορές άλλων επιστημονικών κλάδων γύρω από την ανδρική ομοφυλοφιλία ήταν λίγες. Η σιωπή αυτή, σύμφωνα με την Γαβριέλλα-Ευαγγελία Ασπράκη, ίσως να εξηγεί εν μέρει την απουσία ενός πρώτου κινήματος ομοφυλόφιλων.²⁴⁵ Αντιθέτως η περίοδος που εξετάζουμε στις εκθέσεις χαρακτηρίζεται από την έντονη κινηματική δράση των ομοφυλόφιλων με την ίδρυση το 1976 του Απελευθερωτικού Κινήματος Ομοφυλόφιλων Ελλάδας (ΑΚΟΕ) και την έκδοση από το 1978 του περιοδικού ΑΜΦΙ. Το ΑΚΟΕ είχε έντονη παρουσία τόσο μέσα από το περιοδικό όσο και από διαδηλώσεις

²⁴⁴ Φάκελος Άρη, «Κοινωνικό ιστορικό και εξέλιξη της πορείας του [...]», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 09/1988.

²⁴⁵ Ασπράκη, ό.π., σελ. 208-215

που διοργάνωνε ιδιαίτερα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, γεγονός που μπορεί να σχετίζεται με τις διαφορετικές αντιλήψεις που συναντούμε στις κοινωνικές λειτουργούς. Τομή στην ιστορία του κινήματος υπήρξε η συγκέντρωση του ΑΚΟΕ στα προπύλαια στις 26/01/1981 ενάντια στο αναθεωρημένο νομοσχέδιο της κυβέρνησης Καραμανλή για τα αφροδίσια νοσήματα αλλά και ενάντια στις εντεινόμενες αστυνομικές «επιχειρήσεις αρετής» που είχαν ως αποτέλεσμα τον διαρκή διασυρμό και τις συνεχόμενες διώξεις της κοινότητας.²⁴⁶

Σε αντίθεση με τις «ομοφυλοφιλικές τάσεις», η ερωτική συσχέτιση των ανηλίκων με κορίτσια δεν ήταν ζήτημα που προβλημάτιζε την κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού. Οι σχετικές αναφορές σχεδόν απουσιάζουν πλήρως και, όπου υπάρχουν, είναι μικρής έκτασης και πληροφοριακού χαρακτήρα για την ύπαρξη ενός φλερτ ή δεσμού, χωρίς περαιτέρω ανάλυση. Μάλιστα, στην ίδια έκθεση από την οποία προέρχεται το τελευταίο παράθεμα, βρίσκουμε αναφορά για παρακίνηση ανάπτυξης σχέσεων με κορίτσια: «*Προέτρεπα τα παιδιά να έχουν φλερτ και μια σχέση με κορίτσια*».²⁴⁷ Σε σχέση με τους ανήλικους που ήταν υπό την εποπτεία της ΥΕΑ τη μεταπολεμική περίοδο, γνωρίζουμε ότι η ετερόφυλη σεξουαλικότητα των αγοριών θεωρούνταν φυσιολογική και δεν προκαλούσε ανησυχία στους επιμελητές/-ήτριες, κάτι που δεν ίσχυε όμως για τα κορίτσια, με την έκφραση της σεξουαλικότητάς τους να είναι ένας από τους σημαίνοντες λόγους που τις τοποθετούσαν σε κατάσταση «ηθικού κινδύνου».²⁴⁸ Το φαινόμενο αυτό δεν είναι ελληνικό και, με διαφορετικές εντάσεις σε διαφορετικά ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια, έχει διαπιστωθεί σε μελέτες που αφορούν χώρες του δυτικού κόσμου από τα τέλη του 19ου έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.²⁴⁹

Το υπό μελέτη αρχειακό υλικό εντάσσεται χρονικά στη δεκαετία του 1980, μία δεκαετία για την οποία πρόσφατες έρευνες έχουν επισημάνει ότι αποτέλεσε περίοδο αλλαγών σε σχέση με την κοινωνική πρόσληψη της σεξουαλικότητας. Ήδη από τη δεκαετία του 1960 και πιο έντονα μετά τη δικτατορία, τουλάχιστον όσον αφορά στον

---

²⁴⁶ Για την ιστορία του ΑΚΟΕ/ΑΜΦΙ, βλ. το ντοκιμαντέρ ΑΚΟΕ/ΑΜΦΙ: Η Ιστορία Μιας Επανάστασης (*Να κοιμάμαι στο στήθος του...), σκηνοθεσία-σενάριο Ιωσήφ Βαρδάκης, παραγωγή laika productions, 2023.

²⁴⁷ Φάκελος Άρη, «Κοινωνικό ιστορικό και εξέλιξη της πορείας του [...]», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 09/1988.

²⁴⁸ Αβδελά Νέοι... ό.π., σ. 325-341.

²⁴⁹ Pamela Cox, *Gender, Justice and Welfare. Bad Girls in Britain, 1900-1950*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο, 2003, Mary E. Odem, *Delinquent Daughters: Protecting and Policing Adolescent Female Sexuality in the United States, 1885-1920*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill και Λονδίνο, 1995.

χώρο των προοδευτικών και των αριστερών νέων «το προγαμιαίο σεξ γινόταν πιο κοινό, η αναζήτηση της σεξουαλικής απόλαυσης απενοχοποιήθηκε και η παρθενία έχανε τη σημασία της».²⁵⁰ Εντός της δεκαετίας του 1980 φαίνεται να συντελείται μια πιο συνολική μετατόπιση σε σχέση με τις αντιλήψεις για τη σεξουαλικότητα και οι παραπάνω θέσεις να κερδίζουν έδαφος σε όλο και μεγαλύτερες κοινωνικές μερίδες, γεγονός που αποτυπώθηκε και σε μια σειρά θεσμικών μεταρρυθμίσεων, όπως ήταν η νομιμοποίηση των αμβλώσεων και της αντισύλληψης.²⁵¹ Εντός του αρχαιακού υλικού, όμως, το κυρίαρχο παράδειγμα της μεταπολεμικής περιόδου σε σχέση με την πρόσληψη της εφηβικής, νεανικής και εκτός γάμου σεξουαλικότητας των κοριτσιών είναι ιδιαίτερα ισχυρό. Είναι πολύ λίγες οι αναφορές που βρίσκουμε, καθώς οι φάκελοι που εξετάζουμε αφορούν αποκλειστικά αγόρια, παρ' όλα αυτά, στο πλαίσιο της επέκτασης της επιτήρησης των επαγγελματιών στις οικογένειες των ανηλίκων, υπάρχουν αποσπάσματα που ο φακός εστίασής τους επικεντρώνεται στις αδερφές τους.

Σε μια έκθεση κοινωνικής λειτουργού του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας, η οποία συνόδευε τον Φώτη στην τοποθέτησή του στον Σταθμό, αναφέρεται: «Στην [...] ζει και εργάζεται η αδερφή του ηλικίας 16 χρονών που δεν μπορεί όμως να τον βοηθήσει γιατί ο τρόπος ζωής της (παράνομη συμβίωση με πατέρα ανηλίκων παιδιών) δεν εμπνέει εμπιστοσύνη».²⁵² Η έκθεση αυτή έχει γραφτεί τον Φεβρουάριο του 1986 και αξίζει να σημειωθεί ότι σε άλλη έκθεση χωρίς ημερομηνία, που δεν μπορεί να έχει γραφτεί πολύ αργότερα από τον Φεβρουάριο του 1987 –μήνας αποχώρησης του ανήλικου από τον Σταθμό– αναφέρεται από κοινωνική λειτουργό του Σταθμού: «Η αδερφή του ήταν παντρεμένη και ζούσε στην [...]».²⁵³ Η προφανής υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι στο μεσοδιάστημα των δύο εκθέσεων η «παράνομη συμβίωση» νομιμοποιήθηκε μέσω γάμου. Όμως, το γεγονός της ύπαρξης σχέσης εκτός γάμου –και μάλιστα με πατέρα ανηλίκων παιδιών– ήταν για τη συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργό επαρκής αιτιολογία για το γιατί η αδερφή του ανήλικου δεν μπορούσε να αποτελέσει έμπιστο μέρος του εξω-ιδρυματικού υποστηρικτικού δικτύου του, ακόμη κι αν ήταν

---

²⁵⁰ Κριτωτάκη, ό.π., σ. 85. Για μια ευρύτερη προσέγγιση του ζητήματος της σεξουαλικότητας την περίοδο αυτή και στους κόλπους της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, βλ. Δημήτρης Γλύστρας, *Η «άλλη» Αριστερά. Μεταπολίτευση και αμφισβήτηση 1974-1981*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2020, σ. 257-300.

²⁵¹ Efi Avdela, Kostis Gotsinas, Despo Kritsotaki, Dimitra Vassiliadou, «From Virginitly to Orgasm: Marriage and Sexuality in Twentieth-Century Greece», *Journal of Family History*, τ. 45 (3), 2020, σ. 325-326.

²⁵² Φάκελος Φώτη, «Συνοπτικό Ιστορικό για τον μαθητή της παιδόπολης Ζήρου Φιλιπιάδας [...]», κοινωνική λειτουργός Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας, 13/02/1986.

²⁵³ Φάκελος Φώτη, «Εξέλιξη της πορείας του [...] κατά την παραμονή του στη Στέγη Εφήβων», κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, χ.χ.

μία από τους δύο συγγενείς του που βρίσκονταν εντός Αττικής. Αντίθετα, όπως διαβάζουμε παρακάτω, μια άλλη συγγενής, παρά τα πολλά προβλήματά που αντιμετώπιζε, ήταν ικανή «να του συμπαρασταθεί ηθικά». *«Στην ίδια περιοχή ζει η κ. [...], συγγενής του, που μπορεί να του συμπαρασταθεί ηθικά μόνο, γιατί η ίδια έχει τα τέσσερα παιδιά της σε Ίδρυμα της υπηρεσίας μας για λόγους υγείας και οικονομικούς».* Σε αντίθεση, λοιπόν, με τη δεύτερη συγγενή του, η αδερφή του ανήλικου δεν ήταν ικανή καμίας μορφής βοήθειας, ούτε καν «ηθικής», προφανώς γιατί η συμβίωσή της με άνδρα εκτός γάμου εντασσόταν στη σφαίρα της ανηθικότητας.

Σε άλλη κοινωνική έκθεση διαβάζουμε τα εξής: *«Ενώ θεωρητικά ξέρη το σωστό και έχη κάποιες σωστές απόψεις για τα πράγματα παρασύρεται εύκολα από τον ανήθικο τρόπο ζωής των άλλων. Από τις αδελφές του παραδείγματος χάρη με τις οποίες είχε κάποια επαφή και επικοινωνία παρασύρθηκε σε ένα ρυθμό ζωής ανεύθυνο και ανοργάνωτο. (Οι αδελφές του πότε εργάζονται και πότε δεν εργάζονται, κοιμούνται την ημέρα και ζουν τη νύχτα, έχουν πολλούς εραστές κλπ).²⁵⁴* Εδώ, η άποψη περί ανηθικότητας σε άμεση συνάρτηση με την ερωτική ζωή των κοριτσιών προκύπτει ευθέως και όχι μέσα από αντιπαραβολή δύο διαφορετικών αναφορών, όπως παραπάνω. Ταυτόχρονα, μαζί με τη συχνή αλλαγή ερωτικών συντρόφων και τη «ζωή τη νύχτα», η έλλειψη σταθερής εργασίας είναι ακόμη ένα στοιχείο που προσδίδει στις αδελφές του ανήλικου ανηθικότητα, αναφορά που μας επαναφέρει σε όσα εξετάστηκαν προηγουμένως στην παρούσα ενότητα σε σχέση με τη νοηματοδότηση της εργασίας και τον ηθικοποιητικό της ρόλο.

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι μέσα στο υλικό μας βρίσκουμε ίχνη μιας επίμονης πρόσδεσης των συντακτών των εκθέσεων σε αντιλήψεις που προσιδιάζουν σε ό,τι γνωρίζουμε από την ιστοριογραφία πως κυριαρχούσε τη μεταπολεμική περίοδο σε σχέση με τη σεξουαλικότητα των ανήλικων κοριτσιών. Εκτιμούμε ότι αυτό αντανακλά κάτι περισσότερο από τις έμφυλες διαφορές στην κοινωνική πρόσληψη της σεξουαλικότητας –οι οποίες σαφώς δεν καταργήθηκαν τη δεκαετία του 1980 ούτε και αργότερα, παρά τις όποιες μετατοπίσεις συντελέστηκαν– ή απλώς τις προσωπικές απόψεις των γραφόντων. Η υπόθεσή μας είναι ότι η επαγγελματική ένταξη των γραφόντων στο πεδίο της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων είναι καθοριστικός λόγος που τους καθιστούσε φορείς αυτών των απόψεων. Η έννοια του

---

²⁵⁴ Φάκελος Κώστα, Ενημερωτικό Σημείωμα για τον [...], κοινωνική λειτουργός Σταθμού Εφήβων, χ.χ.

«ηθικού κινδύνου», η οποία για τα κορίτσια περιλάμβανε την έκφραση κάθε μορφής σεξουαλικότητας εκτός από την τοποθέτηση αυτής εντός γάμου, όριζε την εκπροσώπηση ενός συστήματος αξιών αλλά και ενός πεδίου εργασίας για τους συγκεκριμένους επαγγελματίες που όφειλαν να επιτηρούν και να συνδράμουν τα υποκείμενα που βρίσκονταν σε κατάσταση ηθικού κινδύνου. Αυτό το στοιχείο, από τη μία, συγκροτούσε μια ισχυρή επαγγελματική ταυτότητα γύρω από το χρέος της αντιμετώπισης του «ηθικού κινδύνου». Τα παραδείγματα που είδαμε παραπάνω μας οδηγούν στην υπόθεση ότι η ταυτότητα αυτή είχε ισχυρή αντοχή στον χρόνο και δεν ακολουθούσε τους ίδιους ρυθμούς μεταβολής με αυτούς που συντελούνταν στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι της χώρας από την πτώση της δικτατορίας και μετά. Από την άλλη, η εξασθένηση της βαρύτητας και της σημασίας του «ηθικού κινδύνου» και η αφαίρεση συμπεριφορών και στάσεων ζωής που υποδείκνυαν ότι υποκείμενα βρίσκονταν εντός αυτής της κατάστασης, συνεπάγονταν τη μείωση του εύρους των αρμοδιοτήτων για ειδικότητες επαγγελματιών της παιδικής πρόνοιας, κάτι που δημιουργούσε αντιδράσεις από μεριάς τους, όπως έχουμε δει σε προηγούμενη ενότητα.²⁵⁵

4.4 Ανήλικοι και επαγγελματίες: υποκειμενικές στρατηγικές, κρίσεις και ρήξεις

Στην παρούσα υποενότητα σκοπεύουμε να εξετάσουμε τις δύο ομαδοποιήσεις υποκειμένων που παρουσιάζονται στο υλικό μας –τους επαγγελματίες της παιδικής πρόνοιας και τους ανήλικους που βρίσκονταν υπό την επιτήρησή τους– ως προς τον τρόπο που αλληλεπιδρούσαν σε στιγμές που τα υπό επιτήρηση υποκείμενα διεκδικούσαν την αναπροσαρμογή ή και την πλήρη διάρρηξη του πλαισίου ελέγχου που είχε δημιουργηθεί για αυτά. Η βασική μας παραδοχή εδώ είναι ότι οι ανήλικοι που βρίσκονται υπό το πλέγμα θεσμών της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων είναι δρώντες παράγοντες της όλης διαδικασίας και ότι η προσπάθεια διακυβέρνησης των ανηλίκων παράγει μορφές αντίστασης από αυτούς.²⁵⁶ Τα υποκείμενα υπό επιτήρηση είναι φορείς εμπρόθετης δράσης, δηλαδή συμμετοχοί στη διαμόρφωση της ιστορίας τους και όχι απλοί παρατηρητές μιας διαδικασίας στην οποία εμπλέκονται και τους αφορά. Υπό αυτό το πρίσμα, κινούνται γύρω από μια «βεντάλια» επιλογών που

---

²⁵⁵ Βλ. εδώ, σ. 83.

²⁵⁶ Αβδελά, *Νέοι...* ό.π. σ. 34.

μπορούν να ενταχθούν σε τρεις βασικούς άξονες: τη συναίνεση, την αντίσταση και τη διαπραγμάτευση όψεων της διαδικασίας και των όρων επιτήρησης των ζώων τους. Η Αβδελά έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι, σε ό,τι αφορά τους ανήλικους που βρίσκονταν υπό την εποπτεία της ΥΕΑ τη μεταπολεμική περίοδο, η συνηθέστερη επιλογή που εντοπίζεται από μεριάς τους ήταν η διαπραγμάτευση.²⁵⁷ Από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας και σε ό,τι αφορά τα ιδρυματικά πλαίσια, μας είναι επίσης γνωστό ότι η επιλογή της «αδιάλλακτης γραμμής», δηλαδή η κατάσταση όπου «ο τρόφιμος εμπρόθετα προκαλεί το ίδρυμα αρνούμενος κατάφωρα να συνεργασθεί με το προσωπικό», «είναι συνήθως μια αρχική φάση αντίδρασης και ο τρόφιμος μεταπηδάει στην καταστασιακή απόσυρση ή σε κάποια άλλη γραμμή προσαρμογής».²⁵⁸

Αντιθέτως, στο δικό μας υλικό ξεχωρίζουν οι περιπτώσεις ρήξεων μέσα από την άρνηση αποδοχής των όρων τους οποίους έθεταν οι επαγγελματίες στους ανήλικους. Η βασική μας υπόθεση για το γιατί υπάρχει αυτή η αντίθεση έγκειται στη φύση του υπό μελέτη αρχαιικού υλικού: η πλειονότητα των εκθέσεων αποτελούν «μεγάλες αφηγήσεις» για τη ζωή των ανηλίκων, την κοινωνική και οικογενειακή τους προέλευση, τη διαδρομή που είχαν διαγράψει σε φορείς προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων, την «πορεία εξέλιξης» που είχαν καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής τους στον Σταθμό. Αντιθέτως, απουσιάζουν κείμενα που, επί παραδείγματι, καταγράφουν συνεδρίες μεταξύ ανηλίκων και κοινωνικών λειτουργών και τη συζήτηση γύρω από συγκεκριμένα ζητήματα που τους αφορούσαν, ενώ τα κείμενα που ανά τακτά χρονικά διαστήματα κατέγραφαν τη συνολική ή επί συγκεκριμένων ζητημάτων εξέλιξη της πορείας του κάθε ανήλικου σπανίζουν. Τέτοιες κατηγορίες τεκμηρίων θα ευνοούσαν την καταγραφή των υποκειμενικών θέσεων των ανηλίκων και την προσπάθεια βελτίωσης των όρων ζωής τους μέσα από διαπραγματευτικές στρατηγικές.

Συνεπώς, ο χαρακτήρας «μεγάλων αφηγήσεων» που έχει η πλειοψηφία των τεκμηρίων που εξετάζονται, εκτιμούμε ότι έχει ως αποτέλεσμα η καταγραφή μεμονωμένων επεισοδίων να αφορά καταστάσεις κρίσης που ανησύχησαν, δημιούργησαν εντύπωση και οδήγησαν τους/τις επαγγελματίες στη λήψη δραστικών μέτρων. Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή της διαφωνίας του

---

²⁵⁷ Στο ίδιο σ. 420.

²⁵⁸ Goffman, ό.π., σ. 73. Για τη σημασία του όρου της καταστασιακής απόσυρσης, βλ. εδώ σ. 26.

Γεράσιμου με τους υπεύθυνους του Σταθμού για το σε ποιο σχολείο θα φοιτούσε αυτός τη σχολική χρονιά 1989-1990.

«Στο θέμα του χειμερινού προγραμματισμού ενεργήσαμε ως εξής: Συζητήσαμε μαζί του τι ακριβώς επιθυμεί και τι μπορεί να κάνει. Είπαμε επίσης ότι την τελική απόφαση θα την παίρναμε με την κ. [μέλος του Δ.Σ.] στην ομάδα που θα γινόταν. [...] Όταν άρχισε η ομάδα ειδοποιήθηκε από εμάς αλλά μας αγνόησε όλους σιδερώνοντας και κάνοντας μπάνιο. Του τονίστηκε από πριν ότι παίρνονται αποφάσεις για αυτόν και ότι τον συνέφερε να παρευρίσκεται για να πει τη γνώμη του κ' τις τυχόν αντιρρήσεις που θα είχε [...]. Δεν συζητήθηκαν οι αποφάσεις που είχαν παρθεί για αυτόν. Κατόπιν συζητήσαμε εμείς την απόφαση που αφορούσε τον Γεράσιμο. Του επιτρεπόταν να πάει σε νυχτερινό γυμνάσιο. Ημερήσιο γυμνάσιο δεν μπορεί να πάει ο Γεράσιμος για πολλούς λόγους. Όπως ότι δεν έχει την κατάλληλη νοημοσύνη για να συνεχίσει, το έχει ξανακάνει και πέρυσι και τα παράτησε γρήγορα κάνοντας απουσίες. [...] Όταν λοιπόν έμαθε την απόφαση εξαγριώθηκε και ζήτησε την κ. και τον κ. [μέλη του Δ.Σ.] απαιτώντας να του δώσουμε διεύθυνση και τηλέφωνο στο Δ.Σ. που ήταν. [...] Προσπάθησε για να τα βρει, να ψάξει τα συρτάρια του γραφείου μας, το μπλοκ τηλεφώνου. Τότε είδε τα κλειδιά στο γραφείο, τα άρπαξε λέγοντας ότι αν δεν του δώσουμε τα στοιχεία που ήθελε δεν θα μας τα έδινε. [...] Χρησιμοποιήθηκαν όλοι οι τρόποι για να πάρουμε πίσω τα κλειδιά. Διάλογος, συζήτηση, απαιτώντας τα αλλά και με πιο άγριο τρόπο πιάνοντάς τον για να του τα πάρουμε με το ζόρι. Φυσικά ακολούθησαν δαγκωμασιές και άγριος τρόπος φερσίματος. [...] Έτσι αποφασίσαμε να του πούμε να πάμε στο Δ.Σ. ή στο Αστυνομικό Τμήμα. Τελικά αποφασίσαμε το Δ.Σ. [...] Του έγιναν αυστηρές συστάσεις, του απαγορεύτηκε να πάει σε ημερήσιο γυμνάσιο καθώς κ' ότι θα του ανακοινώναμε σύντομα τις αποφάσεις που θα έπαιρνε το Δ.Σ. Την επόμενη μέρα του ανακοινώσαμε ότι επιτρέπεται να πάει μόνο σε νυχτερινό γυμνάσιο. Αλλιώς θα έπρεπε να φύγει από τον Σταθμό. Όμως ο Γεράσιμος ήδη το πρωί είχε πάει κ' είχε γραφεί στο 45^ο γυμνάσιο. Είπε πως αγνοεί τα πάντα, θα κάνει ότι θέλει κ' ότι δεν πρόκειται να φύγει από τον Σταθμό άσχετα με την απόφαση του Δ.Σ. Έβρισε τους πάντες και τα πάντα».²⁵⁹

Η εξέλιξη της υπόθεσης δεν μας γίνεται γνωστή. Λαμβάνοντας υπόψη, όμως, ότι το μεταγενέστερο χρονικά τεκμήριο που βρίσκεται εντός του φακέλου αναφέρεται σε συνέχεια της έντασης τις μέρες που ακολούθησαν του παραπάνω επεισοδίου και ότι

---

²⁵⁹ Φάκελος Γεράσιμου, «Εκθεση που αφορά τον [...]», κοινωνική και κοινωνικός λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 07/09/1989.

δεν υπάρχει κανένα άλλο τεκμήριο που να πιστοποιεί την παραμονή του ανήλικου στον Σταθμό μετά τον Σεπτέμβριο του 1989, μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι είναι πολύ πιθανόν η αποχώρησή του να ήταν άμεση. Κρίνουμε το παραπάνω απόσπασμα ως ιδιαίτερος διαφωτιστικό για μια σειρά λόγων. Πρώτον, η παραπάνω αφήγηση λειτουργεί ως «παράθυρο» που μας μεταφέρει στο εσωτερικό του Σταθμού και μάλιστα σε μια στιγμή κρίσης. Μας αποδίδει μια σκηνή έντασης από αυτές που μπορεί ο καθένας να φαντάζεται ότι συνέβαιναν και συμβαίνουν στα εκάστοτε ιδρυματικά πλαίσια, αλλά πολύ σπάνια βγαίνουν «εκτός των τειχών». Δεύτερον, αναδεικνύεται η σημασία του ρόλου του ΔΣ στη λειτουργία του Σταθμού. Πέραν του ότι εκπρόσωπος του οργάνου παραβρέθηκε στην «ομάδα» με τους ανήλικους διαμένοντες στον Σταθμό για να τους ανακοινώσει και να συζητήσει μαζί τους τις όποιες αντιρρήσεις είχαν για τον «χειμερινό προγραμματισμό», άνθρωποι του ΔΣ ήταν αυτοί που αναζήτησε ο ανήλικος για να εκφράσει τη διαφωνία του για την επιλογή που έγινε, αλλά και αυτοί στους οποίους εν τέλει κατέληξε η κρίση, ώστε να οδηγηθεί σε εκτόνωση. Για ακόμη μια φορά φαίνεται ότι το συγκεκριμένο όργανο δεν είχε διακοσμητικό ρόλο, αλλά ότι ήταν καίριος παράγοντας για τη λήψη αποφάσεων που αφορούσαν το μέλλον των ανηλίκων. Τέλος, μας αναδεικνύεται ότι η λήψη σημαντικών αποφάσεων και η χάραξη ενός σχεδίου δράσης για το μέλλον των ανηλίκων ήταν οργανικό κομμάτι της λειτουργίας του Σταθμού και ότι ο ΣΜΑ δεν περιόριζε την παρέμβασή του στην κάλυψη των βασικών καθημερινών αναγκών των ανηλίκων. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα είναι σαφές ότι η άποψη του ανήλικου για τα παραπάνω δεν λήφθηκε υπόψη, έχοντας ως αιτιολόγηση μάλιστα την έλλειψη «κατάλληλης νοημοσύνης» για τη φοίτηση σε ημερήσιο Γυμνάσιο.

Μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση κρίσης παρουσιάζεται στην περιγραφή για τη φυγή δύο ανηλίκων το καλοκαίρι του 1988 ή το καλοκαίρι του 1989 στη Ρόδο, με σκοπό να βρουν εποχιακή εργασία. Η έκθεση που περιγράφει αναλυτικά το περιστατικό περιλαμβάνει μια σειρά ενδιαφερόντων στοιχείων.

«Από την αρχή του καλοκαιριού ο Άρης συζητούσε την προοπτική να πάει στη Ρόδο για να εργαστεί ως σερβιτόρος. [...] Για να αποπροσανατολιστεί από αυτή την ιδέα τον στρέψαμε προς την περίπτωση να πάει κατασκήνωση [...] μαζί με τον Ανέστη. [...] Τελικά όμως έμαθαν ότι δεν θα πάνε ομαδάρχες στην κατασκήνωση. Έτσι ξαφνικά αποφάσισαν να πάνε στη Ρόδο και έβγαλαν εισιτήριο χωρίς να πουν τις σκέψεις τους και την απόφασή τους σε μας. Μας το ανακοίνωσαν μια μέρα πριν φύγουν. Τους κάναμε έντονες

παρατηρήσεις [...]. Παρόλα αυτά ήταν αποφασισμένοι και φάνηκε ότι θα πήγαιναν με οποιαδήποτε απόφαση θα τους επιβάλλαμε. Αναλυτικότερα συμβαίνουν τα εξής: Ο Άρης θέλει να γυρίσει στο σπίτι του. Μένει στο σταθμό κατ' ανάγκη. Όμως το οικογενειακό περιβάλλον είναι καταστρεπτικό για αυτόν. [...] Ήξερε ότι θα αντιδρούσαν όλοι οι υπεύθυνοι στην απόφασή τους να πάνε στη Ρόδο και περίμενε την ευκαιρία να του το απαγορέψουν να πάει στη Ρόδο για να φύγει και να μην ξαναγυρίσει στο σταθμό. Οπότε στον Άρη δεν μπορούσαμε να εναντιωθούμε. Έπρεπε να πείσουμε τον Ανέστη. Το πιο εύκολο για μας ήταν να τον φοβερίσουμε να τον απειλήσουμε και να τον στείλουμε όπως κ τον Άρη στους κ. [μέλη του Δ.Σ.]. Όμως το αποτέλεσμα θα ήταν να φύγει μόνιμα από το Σταθμό. Άλλωστε και ο Ανέστης ζητά μια δικαιολογία για να φύγει από το Σταθμό. [...] Έτσι αποφασίσαμε να πάρουμε την απόφαση και την ευθύνη στο να πάνε στη Ρόδο. Εξάλλου έπρεπε να καταλάβουν και να συνειδητοποιήσουν μόνοι τους τις δυσκολίες».²⁶⁰

Το παραπάνω παράθεμα αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της «διεγκυστίνας» που δημιουργούνται μεταξύ των ανηλίκων και των υπευθύνων του Σταθμού με διακύβευμα την παραμονή των πρώτων στον Σταθμό. Από το υλικό μας φαίνεται ότι το βασικό διαπραγματευτικό μέσο για την πειθάρχηση των ανηλίκων σε βασικούς κανόνες του Σταθμού ήταν η απειλή της απομάκρυνσής τους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, η διάθεση των ανηλίκων να αποχωρήσουν από μόνοι τους σε συνδυασμό με την επιθυμία της κοινωνικής υπηρεσίας να μη συμβεί κάτι τέτοιο, είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη αντιστροφή των όρων της διαπραγματευτικής διαδικασίας. Εφόσον οι ανήλικοι δεν είχαν να χάσουν τίποτα και ο «περισπασμός» της κατασκήνωσης απέτυχε, οι ανήλικοι επέβαλαν την επιθυμία τους και πήγαν στην Ρόδο. Ο κανόνας, όμως, σε σχέση με τον συσχετισμό δύναμης στην παραπάνω διεγκυστίνα ήταν διαφορετικός και, όταν οι κοινωνικοί λειτουργοί του Σταθμού εκτιμούσαν ότι οι ανήλικοι υπερέβαιναν τα όρια που τους είχαν τεθεί, εισηγούνταν αποχωρήσεις προς το ΔΣ.

«Ο Παύλος από την ημέρα του ερχομού του στη ΣΤΕΓΗ 18-3-85 παρουσίαζε μια επιθετική συμπεριφορά, κύρια λεκτική, αλλά και σωματική, προς τα άλλα μέλη. [...] Δεν θα περνούσε σχεδόν ημέρα που δεν θα δημιουργούσε κάποιο μικρό ή μεγάλο επεισόδιο και με την υστρερικόμορφη συμπεριφορά του η ατμόσφαιρα θα γινόταν πολύ άσχημη για όλους. Για παράδειγμα έπαιρνε από την ντουλάπα του Α' κάποιο αντικείμενο, το

---

²⁶⁰ Φάκελος Άρη, «Ενημερωτικό σημείωμα για τους: [...]», χωρίς υπογραφή, χ.χ.

τοποθετούσε στη ντουλάπα του ή σε κάποιου Β' και έλεγε στον Γ' πως του είπε ο Δ' ότι ο Ε' επήρε τα πράγματα του Α' και τα έχει κρύψει. Καταλαβαίνετε τώρα τι γινόταν. Η συνέπεια όλων αυτών ήταν ένα κλίμα υποψίας και επιθετικότητας που μεταφραζόταν σε αναίτιους τσακωμούς κ' ορισμένες φορές σε αδικαιολόγητους ξυλοδαρμούς [...]. Σε συνάντησή μας μετά από όλα αυτά δεν παραδέχθηκε τίποτε –εκτός από ορισμένα– μεταθέτοντας την ευθύνη και το άδικο στους υπόλοιπους λέγοντάς μου πως το πρόβλημα δεν βρίσκεται σε αυτόν αλλά “στα κλεφτρόνια και τα τσογλάνια που μαζεύεις κ. Κ. Λειτουργέ στη ΣΤΕΓΗ”. Τον ενημέρωσα φυσικά για τη σύνταξη του παρόντος σημειώματος και απάντησε πως “δεν με διώχνετε αλλά φεύγω μόνος μου”». ²⁶¹

Το παραπάνω απόσπασμα δεν είναι μόνο μία χαρακτηριστική περίπτωση πλήρους διάρρηξης της σχέσης κοινωνικού λειτουργού και ανηλίκου, με συνεπαγόμενο την αποχώρηση του δεύτερου από τον Σταθμό μετά από πρωτοβουλία του πρώτου. Ταυτόχρονα, εκτιμούμε ότι μπορεί να λειτουργήσει και διαφωτιστικά για τις δυναμικές που αναπτύσσονταν μέσα στα πλαίσια της ιδρυματικής ζωής. Έτσι, στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ανήλικος ενδεχομένως προσπαθεί να δημιουργήσει προστριβές με τους συγκατοίκους του μέσω της δημιουργίας επεισοδίων «πλάκας». Η πρακτική αυτή θα μπορούσε να έχει πολλά συμφραζόμενα, όπως την προσπάθεια του ανηλίκου να καταπολεμήσει την πλήξη ή/και τον φόβο και παράλληλα να ξεπεράσει τις δυσκολίες και τα προβλήματα, αναζητώντας αφορμές για διασκέδαση, αναταραχή και πρόκληση φασαρίας. ²⁶² Σύμφωνα με τον Paul Willis «με μια πιο γενική έννοια, η “πλάκα” αποτελεί μέρος μιας ενδογενούς ταραχοποιητικής συμπεριφοράς». ²⁶³ Με άλλα λόγια, υποστηρίζουμε πως ο ανήλικος ενδεχομένως χρησιμοποιούσε τη συγκεκριμένη πρακτική ως μια μορφή διεξόδου για ό,τι τον καταπίεζε στην καθημερινότητά του.

Ένα άλλο ενδεικτικό απόσπασμα από το αρχειακό υλικό, το οποίο σχετίζεται με την περίπτωση της απομάκρυνσης ανηλίκου από τον Σταθμό λόγω ζητημάτων συμπεριφοράς, είναι το παρακάτω.

«Μέσα στη Στέγη ανέλαβε τον ρόλο του φύλακα της δικαιοσύνης και του προστάτη των μελών από τις “αυθαιρεσίες” και την “κακή συμπεριφορά” του Κ. Λειτουργού. Χρησιμοποιεί πολύ βαριές εκφράσεις για να αμφισβητήσει την εξουσία του Δ.Σ. και του

²⁶¹ Φάκελος Παύλου, «Σημείωμα για το μέλος της Στέγης [...]», κοινωνικός λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 08/1984.

²⁶² Paul Willis, *Μαθαίνοντας να δουλεύεις. Πώς τα παιδιά εργατικής προέλευσης επιλέγουν δουλειές εργατικής τάξης*, επιμ. Γ. Πεχτελίδης, μτφρ. Υ. Κοσμά, Αθήνα, Gutenberg, 2012 (1977), σ. 110-112.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 110.

Κ.Α., ενώ η συμπεριφορά του απέναντι στην κ. [άγνωστο πρόσωπο] σχεδόν καθημερινά είναι αχαρακτήριστη. (Μειωτικές εκφράσεις και βρισιές). Συμπεράσματα-προτάσεις: [...] Η αμφισβήτηση των ρόλων Κ. Λειτουργού κ' μελών λειτουργεί διαλυτικά στις σχέσεις μελών-Κ.Α. και μελών-Στέγης με δυσάρεστες συνέπειες για όλους και φυσικά για τον Γρηγόρη. Έτσι, η επιστροφή του στο Δ.Π.Ν.Ν θα ήταν η καλύτερη δυνατή λύση τόσο για τον ίδιο όσο και για την σωστότερη λειτουργία της Στέγης».²⁶⁴

Εδώ αξίζει να τονιστεί το σημείο που ο κοινωνικός λειτουργός εντοπίζει το κύριο πρόβλημα στη συμπεριφορά του ανηλίκου και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτός πρέπει να φύγει από τον Σταθμό. Αυτό προερχόταν από την αμφισβήτηση της εξουσίας του ΔΣ και του κοινωνικού λειτουργού, την αμφισβήτηση δηλαδή των ρόλων που καταλάμβαναν οι εκάστοτε δρώντες εντός του Σταθμού, ρόλοι σαφώς ιεραρχικοί και οριοθετημένοι. Η αμφισβήτηση της παραπάνω συνθήκης φαίνεται πως ήταν για τον συγκεκριμένο κοινωνικό λειτουργό μια συνθήκη που απειλούσε όλο το οικοδόμημα σχέσεων εντός του Σταθμού και έτσι η απομάκρυνση αυτής της «απειλής» κρίθηκε από αυτόν ως μια επιτακτική ανάγκη.

Με όσα προηγήθηκαν, επιχειρήθηκε να αναδειχθούν όψεις της υποκειμενικότητας των εμπλεκόμενων προσώπων στο αρχαικό υλικό, δηλαδή της ικανότητάς τους να αποφασίζουν για τη ζωή τους, έστω κι αν η ικανότητα αυτή περιορίζεται από τις υλικές και πολιτισμικές συνθήκες.²⁶⁵ Στη βάση αυτής της παραδοχής, επιχειρήσαμε να αναδείξουμε τους τρόπους που ανήλικοι και κοινωνικοί/-ές λειτουργοί του Σταθμού αναλάμβαναν πρωτοβουλίες και δράσεις μέσα από επιλογές σύγκρουσης και ρήξης. Σε αυτό το σημείο και για ακόμη μια φορά, είμαστε υποχρεωμένοι να τονίσουμε τη σημαντική διαφοροποίηση που υπάρχει στον τρόπο με τον οποίο γινόμαστε γνώστες της δράσης των δύο διαφορετικών ομαδοποιήσεων του Σταθμού, των επαγγελματιών της πρόνοιας και των ανηλίκων. Αυτή φτάνει σε εμάς μέσα από τα γραφόμενα των πρώτων, άρα η υποκειμενικότητά τους υπόκειται σε πολύ λιγότερες διαμεσολαβήσεις σε σχέση με αυτή των ανηλίκων. Εκτιμούμε, όμως, ότι τα αποσπάσματα που παρατέθηκαν παραπάνω λειτουργούν ως ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη διάθεσης από πλευράς των υπό επιτήρηση υποκειμένων να αμφισβητήσουν

---

²⁶⁴ Φάκελος Γρηγόρη, «Έκθεση. Θέμα: Συμπεριφορά του μέλους της Στέγης [...]», κοινωνικός λειτουργός Σταθμού Εφήβων, 1986.

²⁶⁵ Λουίζα Πασερίνι, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σ. 17.

τους όρους του πλαισίου στο οποίο είχαν τοποθετηθεί ή ακόμη και την ίδια τους την παρουσία εντός αυτού.

4.5 Συμπεράσματα τέταρτης ενότητας

Στην ενότητα που προηγήθηκε, η προσοχή μας στράφηκε στο εσωτερικό του Σταθμού και στην ανάδειξη πεδίων που οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί του Σταθμού κατέγραφαν ως σημαντικά στις εκθέσεις τους. Παράλληλα επιχειρήσαμε να αναδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού οργάνωνε και υλοποιούσε την παρέμβασή της γύρω από αυτά τα πεδία. Αρχικά, καταπιαστήκαμε με το ζήτημα της εργασίας των ανηλίκων. Διαπιστώσαμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία αυτών ήταν ή είχαν υπάρξει εργαζόμενοι, καταλαμβάνοντας διάφορες –κυρίως ανειδίκευτες– θέσεις εργασίας στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της παραγωγής. Τονίστηκε η σημασία που απέδιδαν οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί του Σταθμού και το ΔΣ του ΣΜΑ στην ενεργό συμμετοχή των ανηλίκων στην εκπαιδευτική ή/και, κυρίως, στην εργασιακή διαδικασία, σε βαθμό που η ταυτόχρονη αποχή τους και από τα δύο πεδία μεταφραζόταν σε άρση του δικαιώματος παραμονής στον Σταθμό. Στη συνέχεια, εμβαθύνουμε στη νοηματοδότηση της εργασίας των ανηλίκων από πλευράς κοινωνικών λειτουργών. Υποστηρίξαμε ότι οι επιδόσεις των ανηλίκων σε αυτόν τον τομέα ήταν ένα βασικό σημείο γύρω από το οποίο οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί σχημάτιζαν θετική ή αρνητική άποψη για την εν συνόλω αξιολόγησή του εκάστοτε ανήλικου και ότι η ζέση τους για τη συμμετοχή των ανηλίκων στην εργασιακή διαδικασία συνδεόταν με την αντίληψη περί του ηθικοποιητικού ρόλου της εργασίας, η ύπαρξη της οποίας έχει αναδειχθεί σε μια σειρά μελετών που ασχολούνται με την προνοιακή και ποινική μεταχείριση ανηλίκων.

Στη συνέχεια, μεταφέραμε το ενδιαφέρον μας σε σημεία που αφορούν στην εστίαση της παρέμβασης των επαγγελματιών της παιδικής πρόνοιας στις οικογένειες των ανηλίκων που είχαν υπό την εποπτεία τους. Είδαμε ότι το συγκεκριμένο ζήτημα απασχολούσε με πολυδιάστατο τρόπο την κοινωνική υπηρεσία του Σταθμού. Οι προσπάθειες για αποκατάσταση των σχέσεων των ανηλίκων με τις οικογένειές τους και οι συγκεκριμένες σχετικές παρεμβάσεις των κοινωνικών λειτουργών προς αυτή την κατεύθυνση, ο ανοιχτός διάυλος επικοινωνίας που διατηρούσαν με μέλη των οικογενειών, είτε με δια ζώσης επαφές είτε μέσω αλληλογραφίας, η μετατροπή των

οικογενειών και των οικογενειακών σχέσεων σε συστηματικά πεδία παρατήρησης και αξιολόγησης και, τέλος, η παρατήρηση και η αξιολόγηση της κατάστασης της κατοικίας της οικογενειών, είναι μερικές από τις πτυχές που απασχόλησαν και κινητοποίησαν τους/τις κοινωνικούς/-ές λειτουργούς του Σταθμού, αλλά και επιμελητές/-ήτριες ανηλίκων, τη δεκαετία του 1980.

Όσον αφορά σε ζητήματα που άπτονται της σεξουαλικότητας και των σεξουαλικών σχέσεων, διαπιστώσαμε την ύπαρξη ενός σημαντικού προβληματισμού των κοινωνικών λειτουργών γύρω από την ομόφυλη σεξουαλικότητα των ανηλίκων αλλά και τον τρόπο που η ομόφυλη σεξουαλικότητα άλλων τους επηρέαζε. Αναδείξαμε την ύπαρξη διαφορετικής διαχείρισης σε σχετικές περιπτώσεις και την εκφορά διαφορετικού λόγου από πλευράς κοινωνικών λειτουργών. Επιχειρώντας μια ερμηνευτική προσπάθεια αυτής της αντίθεσης, υποστηρίξαμε ότι ένας από τους λόγους για την ύπαρξή της σχετίζεται με τη μεταβατική χρονική περίοδο στην οποία εντάσσεται το αρχαιακό υλικό και την εμφάνιση τάσεων που αμφισβητούσαν την ψυχιατρική βάση της ομοφυλοφιλίας. Από την άλλη πλευρά, η ετερόφυλη σεξουαλικότητα των ανηλίκων δεν εντοπίστηκε σε κανένα σημείο ως σοβαρό ζήτημα προβληματισμού των κοινωνικών λειτουργών, κάτι που όμως δεν ίσχυε και για την γυναικεία εφηβική και νεανική σεξουαλικότητα, όπως φαίνεται από αναφορές που υπάρχουν για τις αδερφές των ανηλίκων. Εκεί, η σεξουαλικότητα των αδερφών νοηματοδοτείται ως στοιχείο που τους προσδίδει ανηθικότητα και παράλληλα η συναναστροφή των ανηλίκων με αυτές ισούται με την ύπαρξη μιας αρνητικής επιρροής στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Θέλοντας να ερμηνεύσουμε αυτή τη δεύτερη αντίθεση, υποστηρίξαμε ότι ενδέχεται αυτές οι αντιλήψεις να εμφανίζονται στο αρχαιακό υλικό μέσα από τη λειτουργία τους ως στοιχεία της επαγγελματικής ταυτότητας των επαγγελματιών που ασχολούνταν με την προνοιακή και ποινική μεταχείριση των ανηλίκων, τα οποία είχαν ισχυρή αντοχή στον χρόνο. Παράλληλα, οι αντιλήψεις αυτές πιθανώς να παρέμειναν αναλλοίωτες λόγω της βούλησης επαγγελματιών του συγκεκριμένου κλάδου να αναλαμβάνουν υπό την εποπτεία τους υποκείμενα που οι συμπεριφορές τους αξιολογούνταν ότι τους έθεταν σε κατάσταση «ηθικού κινδύνου», όπως τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας με ενεργή σεξουαλική ζωή εκτός γάμου.

Το τελευταίο θέμα που μας απασχόλησε, σχετίζεται με την αποτύπωση συγκρουσιακών σχέσεων και περιστατικών κρίσης μεταξύ των ανηλίκων και των

κοινωνικών λειτουργιών του Σταθμού. Η ανάδειξη αυτής της πλευράς του αρχαιακού υλικού μας επέτρεψε να ανοίξουμε έναν διάυλο επικοινωνίας με την καθημερινή ζωή ενός φορέα για τη στέγαση ανηλίκων πριν από τέσσερις δεκαετίες, και μάλιστα με μια πτυχή της καθημερινότητας των ιδρυμάτων που πολύ σπάνια ανοίγεται στο εξω-ιδρυματικό κοινό. Παράλληλα, μας επέτρεψε να παραθέσουμε μια σειρά παραδειγμάτων που αναδεικνύουν την εμπρόθετη δράση των ανηλίκων που διαβιούσαν σε ιδρυματικά πλαίσια, μέσα από την υιοθέτηση της τακτικής της αντίστασης σε διάφορες επιλογές που γίνονταν για αυτούς από εξειδικευμένους/-ες επαγγελματίες της παιδικής πρόνοιας ή/και στην ίδια τους την ύπαρξη εντός ενός ιδρυματικού πλαισίου. Αυτή η δράση των ανηλίκων προκάλούσε την αντίδραση από πλευράς κοινωνικών λειτουργιών, με την ύστατη εκδοχή της να είναι η πρότασή τους για αποχώρηση των ανηλίκων από τον Σταθμό.

Συμπεράσματα

Στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας τονίστηκε ότι αυτή πρόκειται να κινηθεί σε τρία διαφορετικά επίπεδα εστίασης, ξεκινώντας από το γενικό πλαίσιο της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα, περνώντας στην εμβάθυνση στην ιστορία ενός συγκεκριμένου φορέα της πρόνοιας για παιδιά που δημιουργήθηκε στην αυγή του Μεσοπολέμου και φτάνοντας στη μελέτη ατομικών φακέλων συγκεκριμένων ανηλίκων που βρίσκονταν υπό ιδρυματική περίθαλψη στον συγκεκριμένο φορέα και κατά τη δεκαετία του 1980. Αυτοί οι διαφορετικοί βαθμοί εστίασης είχαν ως δηλωμένο στόχο τη δημιουργία διαύλων επικοινωνίας και ενός συγκριτικού πλαισίου μελέτης μεταξύ του συγκεκριμένου παραδείγματος με το οποίο καταπιάνεται η ερευνητική μας προσπάθεια και της ευρύτερης ιστορικής διαδικασίας στην οποία αυτή εντάσσεται.

Σε σχέση με τα συμπεράσματα που προέκυψαν, θα ξεκινήσουμε με αυτό του καθοριστικού ρόλου που αποδιδόταν στην τεχνική εκπαίδευση και την εργασία εντός των διαφόρων φορέων που στέγαζαν ανήλικους για προνοιακούς ή ποινικούς λόγους. Ήδη από τα πρώτα ορφανοτροφεία του 19ου αιώνα και περνώντας σε άλλα παραδείγματα, όπως τα αγροτικά και βιοτεχνικά ορφανοτροφεία των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, οι παιδουπόλεις, τα αναμορφωτικά καταστήματα/ιδρύματα αγωγής και οι φυλακές ανηλίκων, η έμφαση που δινόταν στον τομέα της εργασίας και της εργασιακής προετοιμασίας των ανηλίκων ήταν συνεχώς παρούσα. Το ιδιαίτερο στοιχείο που υπάρχει στην περίπτωση του Σταθμού τη δεκαετία του 1980 είναι ότι αυτή έπαιρνε τη μορφή της ώθησης –έως και ασφυκτικής πίεσης– των ανηλίκων για εύρεση εργασίας μέσω της εξόδου τους στην αγορά εργασίας και όχι της τοποθέτησής τους σε εκπαιδευτικά και εργασιακά προγράμματα που συνέβαιναν στο πλαίσιο του Σταθμού. Η επιμονή αυτή για την εργασία των ανηλίκων, πέραν της προφανούς αιτίας που ήταν η μέριμνα για την επαγγελματική τους αποκατάσταση, θεωρούμε ότι συνδέεται με την επικράτηση της αντίληψης περί ηθικοποιητικής διάστασης που είχε η εργασία στα υποκείμενα που την ασκούσαν.

Το ζήτημα της ηθικής διάπλασης των ανηλίκων που είχαν βρεθεί εκτός οικογενειακών πλαισίων είναι ένα δεύτερο σημείο που διατρέχει τις ενότητες της παρούσας εργασίας. Η εκφορά λόγου για τον ηθικό κίνδυνο των ανηλίκων επανέρχεται συνεχώς: από το πρώτο ορφανοτροφείο της Αίγινας και τις πρώτες συστηματικές

προσπάθειες για ιδρυματική περίθαλψη παιδιών στα μέσα του 19ου αιώνα έως και τους σκοπούς του ΣΜΑ από την ίδρυσή του, τη ρητορική των στελεχών του μεταπολεμικά και στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 αλλά και τις εκθέσεις κοινωνικών λειτουργών και επιμελητών/-ητριών ανηλίκων την ίδια περίοδο, ο προβληματισμός για την ηθική συγκρότηση των ανηλίκων που βρίσκονταν υπό την εποπτεία θεσμών της παιδικής πρόνοιας και της δικαιοσύνης ανηλίκων είναι συνεχώς παρών. Τονίσαμε ότι ένας προβληματισμός που έχει τέτοια διάρκεια στον χρόνο πρέπει να «ιστοριοποιηθεί», να τοποθετηθεί, δηλαδή, στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία που χρησιμοποιείται και να αναδειχθεί το διαφορετικό περιεχόμενο που λαμβάνει κάθε φορά. Στο αρχειακό υλικό που μας απασχόλησε, η μορφή που παίρνει η έννοια του ηθικού κινδύνου αφορά κατά βάση την ανάπτυξη αποκλινουσών συμπεριφορών από τις κοινωνικά αποδεκτές και προβλεπόμενες. Είδαμε συγκεκριμένα παραδείγματα ως προς αυτό, όπως είναι η απειθαρχία προς το οικογενειακό πλαίσιο και η φυγή από αυτό, η μη συμμετοχή στο σχολείο και η απουσία εργασίας, η κακή επιρροή «παρεών» και το ζήτημα των ναρκωτικών, η περιπλάνηση σε συγκεκριμένους τόπους που ενείχαν τον κίνδυνο της ηθικής διαφθοράς, αλλά και η εφηβική και νεανική γυναικεία σεξουαλικότητα. Το τελευταίο ζήτημα μελετήθηκε αυτοτελώς και υποστηρίχθηκε ότι αναδεικνύεται έντονα μέσα από το αρχειακό υλικό λόγω χαρακτηριστικών γύρω από τα οποία ιστορικά συγκροτήθηκαν οι επαγγελματικές κατηγορίες στις οποίες εντάσσονταν οι συντάκτες των κειμένων που μελετήσαμε.

Σε σχέση με τις επαγγελματικές κατηγορίες των κοινωνικών λειτουργών και των επιμελητών/-ητριών ανηλίκων, επιχειρήσαμε μια ιστορική επισκόπηση γύρω από τη διαδικασία εμφάνισής τους στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα. Τονίσαμε ότι, όπως και διεθνώς, τα επαγγέλματα αυτά προέκυψαν μέσα από την επικράτηση της αντίληψης για επαγγελματοποίηση της κοινωνικής πρόνοιας και οργάνωσή της σε επιστημονικές βάσεις, με στόχο την υπέρβαση των χαρακτηριστικών της απλής φιλανθρωπίας. Παράλληλα, υποστηρίξαμε ότι τα επαγγέλματα αυτά, πέραν της υποστήριξης ανηλίκων οι οποίοι/οποίες βίωναν δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες, είχαν και τον ρόλο του ελέγχου και της επιτήρησης των υποκειμένων και συνεπαγόμενα του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, τοποθετώντας στον διερευνητικό τους φακό ένα σύνολο πτυχών της ζωής τους. Πέραν των πρακτικών που τοποθετούσαν τα υποκείμενα σε κατάσταση «ηθικού κινδύνου», μέσα από το αρχειακό υλικό αναδείξαμε επιπλέον την κινητοποίηση κοινωνικών λειτουργών γύρω από το ζήτημα της ομόφυλης

σεξουαλικότητας των ανηλίκων αλλά και τον τρόπο που οι οικογένειές τους γίνονταν πεδία παρατήρησης και παρέμβασης από αυτούς/αυτές. Σε σχέση με το ζήτημα της ομοφυλοφιλίας, εντοπίσαμε ίχνη αντιφατικών λόγων που κινούνταν από τη διαχείριση της ομοφυλοφιλίας ως μιας παθολογικής κατάστασης έως την εκφορά λόγου με στοιχεία αποδοχής και απενοχοποίησης της. Πέραν της υποκειμενικότητας των εκάστοτε συντακτών, η ύπαρξη αυτών των δύο διαφορετικών τάσεων αποδόθηκε στις σημαντικές εξελίξεις που σημειώνονται στην περίοδο –διεθνώς και εγχώρια– σε σχέση με την κοινωνική πρόσληψη της ομοφυλοφιλίας. Όσον αφορά στην τοποθέτηση των οικογενειών των ανηλίκων στον διερευνητικό φακό των επαγγελματιών, είδαμε τους πολλαπλούς τρόπους που αυτό συνέβαινε, οι οποίοι ξεκινούσαν από το επίπεδο του σχολιασμού και της έκφρασης αξιολογικών -κυρίως αρνητικών- κρίσεων για τα οικογενειακά περιβάλλοντα και έφταναν έως την επικοινωνία και την κατάρτιση συγκροτημένου σχεδίου παρέμβασης και εργασίας με μέλη των οικογενειών, αλλά και την παρατήρηση των διαπροσωπικών σχέσεων εντός των οικογενειακών πλαισίων και των υλικών συνθηκών μέσα στις οποίες αυτές διαβιούσαν. Τέλος, αναδείξαμε τη μαζική συμμετοχή των γυναικών στα παραπάνω επαγγέλματα, η οποία επικυρώθηκε και από το υπό μελέτη αρχειακό υλικό. Το στοιχείο αυτό υπάρχει σε όλες τις εκφάνσεις της παιδικής πρόνοιας κατά τον 19ο και 20ό αιώνα στις οποίες σταθήκαμε στην παρούσα εργασία και σχετίζεται τόσο με τον ιστορικά σημαίνοντα ρόλο που αποδιδόταν στις γυναίκες για τη διεκπεραίωση των υποχρεώσεων της κοινωνικής αναπαραγωγής όσο και με την αξιοποίηση της πρόνοιας ως πεδίο επαγγελματικής απασχόλησης και ανέλιξης από αυτές.

Τα συγκεκριμένα επαγγέλματα βρίσκονται μεταξύ αυτών που στελέχωναν θεσμούς και φορείς οι οποίοι κλήθηκαν να φέρουν εις πέρας την προσπάθεια για επαγγελματοποίηση του τομέα της κοινωνικής πρόνοιας. Σε σχέση με την πρόνοια για τα παιδιά και ιδιαίτερα την ιδρυματική τους περίθαλψη, επιχειρήσαμε να δούμε όψεις της ιστορικής τους εξέλιξης στον ελληνικό χώρο. Τονίσαμε την καθοριστική συμβολή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στις πρώτες σημαντικές σχετικές προσπάθειες στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα, την αναβάθμιση του ρόλου του κράτους κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και τη δυναμική εμφάνιση των βασιλικών προνοιακών θεσμών κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Παράλληλα, σταθήκαμε στο εύρημα της μαζικοποίησης των ιδρυμάτων για τη στέγαση ανηλίκων κατά την περίοδο της δικτατορίας μέσα από πρωτοβουλίες της Εκκλησίας, ενώ αναδείξαμε την εμφάνιση

απόψεων που συνδέονταν με το ρεύμα της αποϊδρυματοποίησης, και εκφράζονταν από επαγγελματίες της προνοιακής και ποινικής μεταχείρισης ανηλίκων στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980.

Η ύπαρξη διαφορετικών «πρωταγωνιστών» που αναλάμβαναν πρωτοβουλίες για την προνοιακή και ποινική μεταχείριση των ανηλίκων έστρεψε το ενδιαφέρον μας στα χαρακτηριστικά των ίδιων των φορέων που ασχολούνταν με την παιδική πρόνοια. Χρησιμοποιήσαμε την έννοια της μεικτής οικονομίας της πρόνοιας και αναδείξαμε φορείς στην Ελλάδα του 20ού αιώνα που έχουν μελετηθεί στη σχετική βιβλιογραφία υπό αυτό το πρίσμα. Η συνέργεια κράτους, ιδιωτών και του παράγοντα της εθελοντικής εργασίας, κυρίως γυναικείου φύλου, στη λειτουργία των προνοιακών φορέων για τα παιδιά, ήταν επίσης ένα ζήτημα που μας απασχόλησε. Εστιάσαμε στον τρόπο που αυτά αποτυπώνονταν στη λειτουργία του ΣΜΑ από την ίδρυσή του έως και τη δεκαετία του 1980. Επιπλέον, προσπαθήσαμε να ψηλαφήσουμε τα δίκτυα μέσα από τα οποία προέκυπταν οι «ειδικοί» της παιδικής πρόνοιας, εμβαθύνοντας σε περιπτώσεις του στελεχιακού δυναμικού του ΣΜΑ και συγκεκριμένα γυναίκες οι οποίες βρίσκονταν σε σύνδεση με τις σημαντικές φεμινιστικές οργανώσεις των αρχών του 20ού αιώνα. Αναδείξαμε τη σημασία που είχε για τα ίδια τα στελέχη του ΣΜΑ η διατήρηση του χαρακτήρα του ως σωματίου ιδιωτικής πρωτοβουλίας, το οποίο όμως βρισκόταν σε στενή διασύνδεση με μια σειρά κρατικών φορέων. Τέλος, εμβαθύναμε σε χαρακτηριστικά του τρόπου λειτουργίας του ΣΜΑ και του Σταθμού κατά τη δεκαετία του 1980, προσπαθώντας να ανασυνθέσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτοί υπήρχαν την ίδια περίοδο στην οποία τοποθετούνται χρονικά οι φάκελοι που μελετήθηκαν.

Όσον αφορά σε σημεία από τη μελέτη των φακέλων που δεν έχουν αναφερθεί στην έως τώρα αποτίμηση, δώσαμε έμφαση στον τρόπο που περιγράφονταν τα οικογενειακά τους πλαίσια εντός των διαφόρων εκθέσεων και αποτυπώσαμε κάποιες από τις περιπτώσεις που λειτουργούν ως χαρακτηριστικά παραδείγματα για τους λόγους χωρισμού των ανηλίκων από τις οικογένειές τους. Συμπεράναμε ότι οι ανήλικοι προέρχονταν κατά κανόνα από οικογενειακά πλαίσια με σωρεία προβλημάτων, συχνά διαλυμένα ή υπό συνθήκες βαθιάς κρίσης και αντιμέτωπα με έντονα οικονομικά προβλήματα. Μεγάλο μέρος των ανηλίκων βρίσκονταν σε ιδρύματα για σημαντικό χρονικό διάστημα και συχνά είχαν διανύσει μια σημαντική διαδρομή μεταξύ διαφορετικών ιδρυματικών πλαισίων, με ό,τι αυτή η συνθήκη συνεπαγόταν για την κοινωνική τους ανάπτυξη. Το τελευταίο ζήτημα που μας απασχόλησε ήταν η ανάδειξη

μιας συγκεκριμένης όψης της ιδρυματικής ζωής, αυτής που σχετίζεται με στιγμές και καταστάσεις ρήξης μεταξύ των ανηλίκων και των επαγγελματιών που ήταν επιφορτισμένοι με την εποπτεία τους. Παραθέσαμε αποσπάσματα από εκθέσεις των κοινωνικών λειτουργών του Σταθμού που μας επέτρεψαν να δούμε περιπτώσεις ανηλίκων που η εμπρόθετη δράση τους ενείχε το στοιχείο της αντίστασης στις κατευθύνσεις που τους δίνονταν ή και στην ίδια την παραμονή τους εντός του ιδρυματικού πλαισίου. Αντιστρόφως, είδαμε περιπτώσεις που, όταν τα όρια που έθεταν οι κοινωνικοί/-ές λειτουργοί αμφισβητούνταν έντονα από τους ανήλικους, αυτοί επέλεγαν τη λύση της διαγραφής ανηλίκων από το δυναμικό του Σταθμού.

Ός ένα τελευταίο σημείο, κατατίθεται η εξής σκέψη: η πρόνοια για τα παιδιά περιέχει ένα σύνολο δρώντων υποκειμένων, στο κέντρο του οποίου όμως βρίσκονται οι ίδιοι οι ανήλικοι/-ες, χωρίς τους/τις οποίους/οποίες όλο αυτό το δίκτυο φορέων, επαγγελματιών και προσώπων που έγινε προσπάθεια να αναδειχθεί στην παρούσα εργασία δεν θα είχε λόγο ύπαρξης. Ευελπιστούμε η εργασία, στη βάση των δυνατοτήτων που όρισε το αρχαιακό της υλικό, να έδωσε τον χώρο που αντιστοιχούσε σε αυτούς που αποτελούν τον πυρήνα και τον γενεσιουργό λόγο ύπαρξης της όλης διαδικασίας. Παράλληλα, ευελπιστούμε στην ύπαρξη επιπλέον μελετών που θα σκοπεύουν να «βουτήξουν» στα θολά νερά της βιωμένης εμπειρίας ανθρώπων εντός των εκάστοτε ιδρυματικών πλαισίων. Τέτοιες απόπειρες ενέχουν μια διττή σημασία. Από τη σκοπιά της ιστορίας, επιτρέπουν στον/στην ερευνητή/-τρια να μελετήσει συγκεκριμένα πεδία της κοινωνικής ζωής, τα οποία εφάπτονται σε εμπειρίες πολύ περισσότερων ανθρώπων από όσους μπορεί κανείς να φαντάζεται,²⁶⁶ αλλά ταυτόχρονα πολλές από τις πτυχές της παραμένουν γενικά άγνωστες. Από τη σκοπιά του παρόντος, τέτοιες έρευνες είναι κοινωνικά χρήσιμες γύρω από την επικαιροποίηση της διαπίστωσης ότι η ιδρυματική περίθαλψη είναι ένα μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας που πρέπει να αποτελέσει παρελθόν.

---

²⁶⁶ Η Αίγλη Ψάλτη έχει υποστηρίξει ότι από την ίδρυση του Σταθμού έως το έτος 1967 είχαν περάσει από τον Σταθμό 1900 παιδιά. Σπύρος Πήλος, «Μια μεγάλη κοινωνική έρευνα. Σταυροφορία για το παιδί», *Αστυνομικά Χρονικά*, 15θήμερος έκδοσις αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, τ. 330, Φεβρουάριος 1967. Έντεκα χρόνια νωρίτερα, ο Κωνσταντίνος Βουγιούκας είχε κάνει μια ακόμη μεγαλύτερη εκτίμηση του αριθμού των ανηλίκων που είχαν διαμείνει στον Σταθμό, εκτιμώντας τους περί τους 2000. Βλ. εδώ, σ. 49.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Αδημοσίευτες πηγές

Σύλλογος Μεριμνης Ανηλίκων, Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων, Μάιος 1977 – Μάρτιος 1997, Αρχείο Συλλόγου Μεριμνης Ανηλίκων και Νέων.

Τριάντα οκτώ ατομικοί φάκελοι ανηλίκων που έμειναν στον Σταθμό Εφήβων στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, Αρχείο Συλλόγου Μεριμνης Ανηλίκων και Νέων.

Φάκελος Συλλόγου Μεριμνης Ανηλίκων και Νέων, Πρωτοδικείο Αθηνών, Τμήμα Εταιρειών και Σωματείων, Αριθμός Μητρώου 2136.

Δημοσιευμένες πηγές

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος* ετών 1957-1978.

Αστυνομικά Χρονικά, 15θήμερος έκδοσις αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, 1953 (τεύχος 14), 1954 (τεύχος 22), 1964 (τεύχος 277), 1967 (τεύχος 330).

Ο Αγώνας της Γυναίκας, 1924 (τεύχος 11), 1925 (τεύχη 16 και 18) 1927 (τεύχος 40).

Ελληνίς, 1928 (τεύχος 12).

Ντοκιμαντέρ

ΑΚΟΕ/ΑΜΦΙ: Η Ιστορία Μιας Επανάστασης (*Να κοιμάμαι στο στήθος του...), σκηνοθεσία-σενάριο Ιωσήφ Βαρδάκης, παραγωγή laika productions, 2023.

Διαδικτυακές πηγές

Ιστοσελίδα Συνδέσμου για τα Δικαιώματα των Γυναικών
<https://leagueforwomenrights.gr/istoriko/>

Βιβλιογραφία

Ελληνική και μεταφρασμένη στα ελληνικά

Αβδελά Έφη, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ος αι.)», *Τα Ιστορικά*, τ. 6 (11), 1989, σ. 339-360.

Αβδελά Έφη, «Το κόστος της μύησης: ομοερωτικές πρακτικές ανηλίκων στα δικαστικά αρχεία και όχι μόνο 1940-1970», στο Δήμητρα Βασιλειάδου (επιμ.), *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2020, σ. 141-163.

Αβδελά Έφη, Βασιλειάδου Δήμητρα, «‘Κοπιώδης εθελοντική εργασία’: η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων στη μεταπολεμική Αθήνα», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σ. 101-123.

Αβδελά Έφη, *Νέοι εν κινδύνω: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Πόλις, Αθήνα, 2013.

Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ελένη, «Προστασία παιδιών έξω από τη φυσική τους οικογένεια», στο Δήμητρα Κονδύλη (επιμ.), *Παιδική Προστασία. Τάσεις και Προοπτικές*, Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας, Παπαζήση, Αθήνα, 1994, σ. 203-214.

Αμπατζόγλου Γρηγόρης, «Πρόλογος», στο Γρηγόρης Αμπατζόγλου (επιμ.), *Αλλάζοντας Χέρια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 9-18.

Ανδρέου Ανδρέας, Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, Μπέτσας Γιάννης, «Από το “παιδομάζωμα” στο βασιλικό “παιδοφύλαγμα”: μεταπολεμικές όψεις κοινωνικής δικαιοσύνης στις Βόρειες Επαρχίες της χώρας», Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με θέμα: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη», Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Σχολής Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστημίου Πατρών.

Άρσις Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων, National Association for the Care and Resettlement of Offenders, «Πρόγραμμα διακρατικής συνεργασίας - Τελική έκθεση,

στο *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και Βρετανία*, Αθήνα, 1995, σ. 13-42.

Άρσις Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων, National Association for the Care and Resettlement of Offenders, «Παράρτημα» στο *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και Βρετανία*, Αθήνα, 1995, σ. 149-165.

Ασπράκη Γαβριέλλα-Ευαγγελία, «Ούτε άντρας ούτε γυναίκα». *Η εμφάνιση της σεξολογίας και η κατασκευή της ανδρικής ομοφυλοφιλίας στην Ευρώπη και την Ελλάδα (1830-1940)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2023

Βαλασσόπουλος Ευάγγελος, *Μορφές παιδικής εργασίας και προστασίας της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2014, Σ. 48-60.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 238-258.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Περί ‘παιδομαζώματος’ και ‘παιδοφυλάγματος’ ο λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης και Μαρία Μποτίλα (επιμ.), *‘Το όπλο παρά πόδα’.* *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 101-123.

Βορριά Γιώτα, «Οι συνέπειες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών, από τη μακρόχρονη παραμονή τους σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης», στο Θ. Καλλινικάκη (Επιμ.), *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα...*, *Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του παιδιού*, Αθήνα, 1988, σ. 66-88.

Βουγιούκας Κωνσταντίνος Ν., *Κοινωνική πρόνοια υπέρ των ανηλίκων*, Εταιρεία Προστασίας Αποφυλακισμένων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1956.

Γαβαλάς Νίκος, «Θεσμοί υποστήριξης της επαγγελματικής ένταξης των νέων παραβατών στην Ελλάδα», στο Άρσις Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων, National Association for the Care and Resettlement of Offenders, *Νεανική*

Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και Βρετανία, Αθήνα, 1995, σ. 75-85.

Γεωργιάδης Δημήτρης, «Τα παιδιά που (ακόμη) τοποθετούνται σε ιδρύματα, οι ανάγκες τους και οι παρεμβάσεις των παιδοψυχιατρικών υπηρεσιών», στο Γρηγόρης Αμπατζόγλου (επιμ.), *Αλλάζοντας Χέρια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 233-257.

Γλύστρας Δημήτρης, *Η «άλλη» Αριστερά. Μεταπολίτευση και αμφισβήτηση 1974-1981*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2020.

Ζηλίδης Χρήστος, «Η κοινωνική προστασία του παιδιού στην Ελλάδα», *Κοινωνική Εργασία*, τ. 20, 1990, σ. 221-241.

Θεοδώρου Βασιλική, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.) *Μορφές Δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σ. 82-100.

Θεοδώρου Βασιλική, Καρακατσάνη Δέσποινα, *Υγιεινής παραγγέλματα: Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Διόνικος, Αθήνα, 2010.

Θεοδώρου Βάσω, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19ου αι.», *Μνήμων*, τ. 21, 1999, σ. 55-84.

Θεοδώρου Βάσω, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων*, τ. 14, 1992, σ. 71-90

Ιωαννίδη-Ψυχογιού Βασιλική, *Ο θεσμός των αναμορφωτικών καταστημάτων-ιδρυμάτων αγωγής. Παιδαγωγική θεμελίωση και πράξη*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001.

Καλλιγά Ελένη, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Δωδώνη, Αθήνα και Ιωάννινα, 1990.

Καλλιγά Έφη, «Πρόεδροι ΕΣΕ», στο Ε. Αργυριάδου, Ε. Βαλάσση-Αδάμ, Ε. Καλλιγά, Μ. Παβέλλα, Μ. Πυργάκη, Β. Σταυριανοπούλου Γκανάτσου, & Φ. Νικολαΐδου-

Στεργιοπούλου, *100 Χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*, Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 2008, σ. 18-22.

Καλλινικάκη Θεανώ, «Οι σχέσεις φυσικής οικογένειας με το παιδί υπό κοινωνική προστασία», στο Γρηγόρης Αμπατζόγλου (επιμ.), *Αλλάζοντας Χέρια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 195-217.

Καρυδάκη Δανάη (επιμ.), *Η Λέρος στο επίκεντρο και το περιθώριο*, Ψηφίδες, Θεσσαλονίκη, 2020.

Κλιάφα Άρτεμις, «Η παιδική προστασία τη δεκαετία του 1950 και η κριτική της ΕΔΑ», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2016.

Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Τυπωθήτω, 2000.

Κριτσωτάκη Δέσπω, «Σεξουαλικότητα και επιστήμες “Ψ” στην Ελλάδα. Έφηβες και νέες γυναίκες σε μια υπηρεσία ψυχικής υγείας, 1960-1980», στο Δήμητρα Βασιλειάδου (επιμ.), *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2020, σ. 81-100.

Κριτσωτάκη Δέσπω, Κουντή-Χρονοπούλου Καλλιόπη, «Η ιστορία της κοινωνικής εργασίας στον διεθνή χώρο και στην Ελλάδα», στο Καλλιόπη Κουντή Χρονοπούλου, Μαρία Τεδάκη, Μαρία Πασσά (επιμ.), *Η συμβολή της κοινωνικής εργασίας στην ψυχιατρική θεραπευτική*, Παρισιάνου, Αθήνα, 2015, σ. 2-14.

Λαμπρινού Κατερίνα, *ΕΔΑ 1956 – 1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα, 2017.

Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.

Ληξουριώτης Γιάννης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 205-223.

Ληξουριώτης Γιάννης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Δωδώνη, Αθήνα, 1986.

Λιάκος Αντώνης, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 31, 1999, σ. 259-290.

Λούτση Ζ., «Η εκπαίδευση των επιμελητών ανηλίκων», στο Λουκία Μπεζέ (επιμ.), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Επανεκπαίδευση – ένταξη*, Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 461-466.

Μαρκαντώνης Ιωάννης, Ρήγα Αναστασία-Βαλεντίνη, Φακιάλας Νίκος, Μπεχράκης Θεόδωρος, «Εφηβεία και αναδοχή στην Ελλάδα. Παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων από τη μελέτη 91 περιπτώσεων εφήβων εκτός γάμου μέσα από τα αρχεία του ΠΚΠΑ» στο Ιωάννης Μαρκαντωνάκης, Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα (επιμ.), *Οικογένεια, μητρότητα, αναδοχή. Διεπιστημονική προσέγγιση*, σ. 173-198.

Μαρκέτου Πελαγία, «Προνοιακές πολιτικές για τα έκθετα βρέφη. Το δημοτικό βρεφοκομείο Αθηνών, Αθήνα 19ος αιώνας», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, ΕΚΠΑ, 1999.

Μαστρογιάννης Ιωάννης, *Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα, 1960.

Μεγαλοοικονόμου Θεόδωρος, *Λέρος. Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*, Άγρα, Αθήνα, 2016.

Μερτζανίδου Αναίτ, *Η εκπαίδευση στην κοινωνική εργασία στην Ελλάδα: ιστορική εξέλιξη και σύγχρονη πραγματικότητα*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2017.

Μπαλούρδος Διονύσης, Πετράκη Μαρία, Σαρρής Νίκος, *Τα ιδρύματα παιδικής προστασίας στην Ελλάδα: Τάσεις και προοπτικές*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 2022.

Μπενεβίστε Ρίκα, *Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19^ο αιώνα 1833-1911*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1994.

Πανοπούλου-Μαράτου Ο., Στάγκου Λ., Γεωργιάς Δ., Λαμπίδη Α., Δοξιάδης Σ., «Σχήματα ιδρυματικής περίθαλψης για παιδιά στην Ελλάδα: λειτουργία των ιδρυμάτων και επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών», στο Θεανώ Καλλινικάκη (επιμ.), *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα...*, Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του παιδιού, Αθήνα, 1988, σ. 49-65.

Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία Τεχνολογία Και Φύλο Στην Ελληνική Βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009.

Παρασκευόπουλος Νίκος, «Η ποινική ευθύνη των ανηλίκων κατά το Ελληνικό Ποινικό Δίκαιο», στο Άρσις Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων, National Association for the Care and Resettlement of Offenders, *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και Βρετανία*, Αθήνα, 1995, σ. 45-52.

Πασερίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα, 1998.

Πλατή Ζωή, «Άσκηση αναμορφωτικών μέτρων (εκτός ιδρυμάτων)», στο Λουκία Μπεζέ (επιμ.), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Επανεκπαίδευση – ένταξη*, Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 271-279.

Πρωτονοτάριος Στυλιανός Β., *Αι γυναίκες και οι ανήλικοι ως εγκληματίαι. Διάλεξις δοθείσα εις τον Παρνασσόν την 26 Μαΐου 1925*, Τύποις “Φοίνικος”, Αθήνα, 1925.

Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας στη Βιομηχανία και τη Βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1995.

Σαμουρίδου Κάκια, «Σύγχρονη θεώρηση του ρόλου των ΕΠΑ. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στο Άρσις Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων, National Association for the Care and Resettlement of Offenders, *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και Βρετανία*, Αθήνα, 1995, σ. 101-113.

Σκαρλάτου-Διολούση Ρέα, «Η εκπαίδευση των επιμελητών ανηλίκων», στο Λουκία Μπεζέ (επιμ.), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Επανεκπαίδευση – ένταξη*, Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 475-479.

Σκοτ Ουόλακ Τζόουν, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», στο Αγγέλικα Ψαρρά, Έφη Αβδελά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην*

ιστορική αφήγηση, μτφρ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σ. 285-328.

Τρωϊάνου Αγλαΐα, «Το ποινικό δίκαιο στην Ελλάδα. Νομοθετικές ρυθμίσεις – πρακτικές εφαρμογές», στο Λουκία Μπεζέ (επιμ.), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Επανεκπαίδευση – ένταξη*, Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 155-159.

Τρωϊάνου-Λουλά Αγλαΐα, «Το δίκαιο των ανηλίκων και ο Ιωάννης Παπαζαχαρίου: η ιστορική διαδρομή ενός ειδικού κλάδου» στον Τόμο “Αντιχάρισμα στη μνήμη του Καθηγητού Ιωάννου Κ. Παπαζαχαρίου”, Β΄, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1994, σ. 922-946.

Τρωϊάνου-Λουλά Αγλαΐα, *Η υπηρεσία επιμελητών των Δικαστηρίων Ανηλίκων*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1999.

Τσαλδάρη Λίνα, *Εθνικά, Κοινωνικά, Πολιτικά Προσπάθειαι, Τόμος Β΄, Τα Κοινωνικά και τα Εθνικά θέματα*, Αθήνα, 1967.

Τσιαντής Γιάννης (επιμ.), *Τα παιδιά του ΠΙΚΠΑ Λέρου*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1995.

Φουκώ Μισέλ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου, Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππα, Αθήνα, 1986 (1975).

Φουκώ Μισέλ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας, Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ράππα, Αθήνα, 1978 (1976).

Χαντζαρούλα Ποθητή, *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2012.

Χασιώτης Λουκής, *Τα παιδιά του Εμφυλίου. Από την κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον Έρανο της Φρειδερίκης 1936-1950*, Εστία, Αθήνα, 2013.

Ψάλτη Αίγλη, «Σύντομος επισκόπησις του προσφυγικού ζητήματος», *Σπουδαί*, τεύχος 11 (5-6), 1961, σ. 39-60.

Baerentzen Lars, «Το Παιδομάζωμα και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα, 1992, σ. 137-164.

Bloch Marc, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1994.

Cunningham Hugh, *Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από τον 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Σμίλη, Αθήνα, 2016 (1995).

Goffman Erving, *Άσυλα*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Ευρύαλος, Αθήνα, 1994 (1961).

Herzog Dagmar, *Η σεξουαλικότητα στην Ευρώπη τον 20^ό αιώνα. Μια ιστορία*, επιμ. Έφη Αβδελά, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Gutenberg, Αθήνα, 2011.

Thompson E.P., *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2018 (1963).

Van Boeschoten Riki, Danforth Loring M., *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015.

Wilis Paul, *Μαθαίνοντας να δουλεύεις. Πώς τα παιδιά εργατικής προέλευσης επιλέγουν δουλειές εργατικής τάξης*, επιμ. Γ. Πεχτελίδης, μτφρ. Υ. Κοσμά, Αθήνα, Gutenberg, 2012 (1977).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Abrams Laura S., Curran Laura, “Social Between Women: Gender and Social Work in Historical Perspective”, *Social Service Review*, τ. 78 (3), 2004 σ. 429-446.

Adams Thomas M., “The mixed moral economy of welfare: European perspectives”, στο Bernard Harris and Paul Bridgen (επιμ.), *Charity and Mutual Aid in Europe and North America Since 1800*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 43-66.

Avdela Efi, “Performing the State? Public and private actors in the field of social provision in twentieth-century Greece” στο Fabio Giomi, Celia Keren, Morgan Labbe (επιμ.), *Public and Private Welfare in Modern Europe. Productive Entanglements*, Routledge, Λονδίνο, 2022, σ. 107-131.

Avdela Efi, Gotsinas Kostis, Kritsotaki Despo, Vassiliadou Dimitra, «From Virginity to Orgasm: Marriage and Sexuality in Twentieth-Century Greece», *Journal of Family History* τ. 45 (3), 2020, σ. 315-333.

- Bock Gisela, Thane Pat (επιμ.), *Maternity and gender policies. Women and the rise of the European welfare states, 1880s-1950s*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1994.
- Bouagga Yasmine, “Assisting or Controlling? When Social Workers Become Probation Officers”, στο Didier Fassin (επιμ.), *At the Heart of the State. The moral world institutions*, μτφρ. Patrick Brown, Didier Fassin, Pluto Press, Λονδίνο, 2015, σ. 144-168.
- Bradley Katherine, “Juvenile Delinquency, the Juvenile Courts and the Settlement Movement 1908-1950: Basile Henriques and Toynbee Hall”, *Twentieth Century British History*, τ. 19 (2), 2008, σ. 133-155.
- Browne Kevin, “A European survey of the number and characteristics of children less than three years old in residential care at risk of harm”, *Adoption & Fostering*, 29 (4), 2005, σ. 23-33.
- Cox Pamela , *Gender. Justice and Welfare. Bad Girls in Britain. 1900-1950*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο, 2003.
- Dahle Rannveig, “Social work: a history of gender and class in the profession”, *Ephemera*, τ. 12 (3), σ. 309-326.
- Donzelot Jacques, *The policing of families*, μτφρ. Robert Hurley, Pantheon Books, Νέα Υόρκη, 1979 (1977).
- Garland David, *Punishment and Welfare. A History of Penal Strategies*, Άλντερσοτ, 1985.
- Harris Bernard, Bridgen Paul, “Introduction: The “Mixed Economy of Welfare” and the Historiography of Welfare Provision”, στο Bernard Harris, Paul Bridgen (επιμ.), *Charity and Mutual Aid in Europe and North America Since 1800*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 1-18.
- Hemka Gert, “The gay world: 1980 to the present”, στο Robert Aldrich (επιμ.), *Gay life and culture: a world history*, Thames and Hudson, Λονδίνο, 2006, σ. 349-366.
- Kidd Alan, “Civil Society or the State? Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare”, *Journal of Historical Sociology*, τ. 15 (3), 2002, σ. 328-342.
- Knupfer Anne Meis, *Reform and Resistance: Gender, Delinquency, and America's First Juvenile Court*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 2001.

Levi Giovanni, “On Microhistory” στο Peter Burke (επιμ.), *New perspectives on historical writing*, Polity Press, Cambridge, 2001 (1992), σ. 97-119.

Odem Mary E., *Delinquent Daughters: Protecting and Policing Adolescent Female Sexuality in the United States, 1885-1920*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill και Λονδίνο, 1995.

Platt Anthony, *The Child Savers: The invention of delinquency*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο, 1969.

Rizzo Domenico, “Public spheres and gay politics since the second world war”, στο Robert Aldrich (επιμ.), *Gay life and culture: a world history*, Thames and Hudson, Λονδίνο, 2006, σ. 198-221.

Rose Nikolas, *Governing the soul. The shape of private self*, Free Association Books, Λονδίνο, 1999 (1989).

Stewart John, “The mixed economy of welfare in historical context”, στο Martin Powell (επιμ.), *Understanding the mixed economy of welfare*, Policy Press, Μπρίστολ, 2019 (2007), σ. 21-40.

Tizard Barbara, Hodges Jill, “The effect of early institutional rearing on the development of eight-years-old children”, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, τ. 19, 1978 σ. 99-118.

Wilson Elizabeth, *Women and the Welfare State*, Routledge, Λονδίνο, 1977.

Zahra Tara, *The lost children. Reconstructing Europe's families after World War II*, Harvard University Press, Cambridge, Μασαχουσέτη, 2011.